

દિપ્તિભાગ પારિભાષિક શબ્દોની સમજૂતી ઉપરાંત બીજા જે વિષય ત્યાં તેને લગતી તથા તેને લગતા સાહિત્યને લગતી માહિતી હુકમા આપી છે કે જેથી આ અન્ય વાચ્યાર્થી કાઈક વિશેષ લાભ થાય

વિશેષ કરીને આ અન્ય અંગ્રેજી પ્રેજવણી લેતા ઉચ્ચતા યુનિવર્સિટીઓના હાથમાં મુકવા જેવો છે કારણ કે જેઓ ખાસ કરીને સરકારને અથવા બીજા તરીકે પસંદ કરે છે તેઓ તો આપણા ધાર્મિક સાહિત્યવિષે કાંઈ પણ જાણે છે પરંતુ જેઓ ફારસી ફ્રેંચ એવી કોઈ પરદેશી ભાષા અથવા બીજા તરીકે પસંદ કરે છે તેઓ તો તે સાહિત્યવિષે એટલા અજાણ રહે છે કે બીજા તેઓ કોઈનીક વખતે તે વિષેની પનાઓ અથવા ક્રમો પ્રદર્શિત કરે છે ત્યારે મારા જેવાને તો અત્યંત ખેદજ થાય છે અને આર્થસરકારના ભાવિ વિષે ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે માટે સોળથી પચીસ વર્ષ લગીના યુનિવર્સિટીઓના હાથમાં આના અન્યો અવશ્ય મુકવા જોઈએ કે તેથી તેઓ યોગ્ય શ્રમે આર્થોના ધાર્મિક સાહિત્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી શકે

આ અન્ય ધાર્મિક તેમજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તૈયાર કરેલો છે એકની ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તૈયાર થયેલા અથવા યુનિવર્સિટી ભાષામાં અનેક છે એકની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તૈયાર થયેલા અન્યો ધણાજ યોગ્ય છે અને બીજા એ ઉભય દૃષ્ટિનો સમન્વય કરીને તૈયાર થયેલા અન્યો તો આગળાને વેકેજ મળી શકાય એટલા નિકળે એ સમન્વયથી લાભ એ છે કે જેમ યોગમાયમાં ભક્તિમાં પ્રાણપામથી (ઈડા અને પિંગા) એ ઉભય નાડીઓથી ઝાણ ખેંચી કરવા પૂરકથી) સુષુપ્તોનો માર્ગ જનવી યુનિવર્સિટી થાય છે તેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં ઉપરોક્ત ઉભય દૃષ્ટિથી તૈયાર કરેલો અન્ય જ્ઞાનમયુક્ત ઉન્મીનન વહેતું કરે છે તથા વિશેષ નિષ્પ કરવામાં આ લઘુ અન્ય માટેક અધી મદદમજૂત થાય એમ કલાની મદદસામગ્રી દ્વારા જોઈએ એમ માની શકાય અને તેના પુરસ્કારની પણ હેમ

છેવટે આ અન્ય તૈયાર કરવા માટે ઉપયોગી પુસ્તકો વખતોગમન વાચના આપના માટે વગેરેના ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂશનના ગ્રાન્ટર ડા. મિ. બા. આર્પેનો અને કોટનાક પારિભાષિક શબ્દો સમજાવવા માટે રિના-મોને પશ્ચિમ લીલા માટે પોન્વાહની સરકાર પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક શસ્ત્રી અમરસામનો અન્ત મજાપૂલક આભાર માનું છું

૧૯૪૦
તા. ૧-૩-૩૫

}

પ્રદ્યાદ ચન્દ્રશેખર દિવાનજી

અનુક્રમણિકા.

પ્રવેશક

પ્રસ્થાનભેદ સ્વતંત્ર અન્ય છે કે કોઈ ખીજનો વિભાગ છે ? ... પા.	૧
તદન્તર્ગત વિષય અને મિદાન્ત ...	૩
પ્રતિપાદનશૈલી અને ભાષા ...	૫
એમનો કર્તો કોણ ? ...	૬
અનેક મધુસૂદનો ...	૬
અનેક મધુસૂદન મરસ્વતીઓ ...	૬
મધુસૂદન મરસ્વતીના નામથી પ્રચલિત અન્યોનો પરસ્પર સમ્બન્ધ ...	૮
મહિમ્નસ્તોત્ર-ટીકાના કર્તાના ખીજા અન્યો ...	૧૨
કર્તાના જીવનચરિત્ર માટેના બહિરંગ માધનો ...	૧૩
એમનો જીવનકાળ	૨૦
એમના પૂર્વાશ્રમના પૂર્વજો ...	૨૦
ક્રમસંપન્નના મધુસૂદન મરસ્વતી કેમ થયા ? ...	૨૧
એમનો કાશીનિવાસ . ..	૨૨
એમનો દેહત્યાગ .. .	૨૩
એમનું જીવનકાર્ય	

(અ) અદ્વૈતસિદ્ધાન્તનું રક્ષણ ૨૪

(આ) એકદેશીમતોનો સમન્વય ૨૫

(ઇ) યોગસાત્ત્વ અને વેદાન્તસાત્ત્વના પરસ્પર સમ્બન્ધનું
સ્પષ્ટીકરણ ૨૬

(ઈ) બક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ વચ્ચેના અવિરોધનું પ્રતિપાદન .. ૨૭

(ઉ) ઉપનિષદો અને પાંચરાત્ત્વશાંતની એકવાક્યતાનું પ્રતિપાદન .. ૨૮

(ઊ) શિવ અને વિષ્ણુના ઐક્યનું પ્રતિષ્ઠાપન ૨૮

(એ) વૈદિક અને ધૌકિક વાદમયના ઇતિહાસની ઉપરેખાનું
આલેખન ૨૯

પ્રસ્થાનભેદની વિશિષ્ટતા ૩૦

પંચાવૃક્ષો

આગ્નિકોનાં પ્રમાણો પશ્ચિષ્ઠ ન ૧

નાસ્તિકોનાં પ્રસ્થાનો...	૨
વેદો અને તેના વિભાગો તથા પેટા વિભાગો	૩
બ્રહ્મમીમાંસા અથવા વેદાન્ત સૂત્ર	૪
ધનુર્વેદ અને તેના વિભાગો તથા પેટા વિભાગો	૫

પ્રસ્થાનભેદ

અષ્ટાદશ વિદ્યાઓ	૫૧
નાસ્તિકોનાં પ્રસ્થાનોની ઉપેક્ષા વિષેની શંકાનું સમાધાન	૫
વેદો	૧૦
બન્ધો	૧૦
બ્રાહ્મણો	૧૨
વિધિરૂપ	૧૭
અર્થવાદરૂપ	૧૭
તદુભય વિલક્ષણરૂપ (વેદાન્ત વાક્ય)	૧૮
મેદોનો પ્રયોજનભેદ	૨૨

વેદાંગો

શિક્ષા (પ્રાતિશાખ્ય)	૨૫
ધ્યાનરણ્યુ	૨૬
નિરૂક્ત (નિષંદુ મદિત)	૨૮
છન્દો	૩૦
જ્યોતિષ	૩૧
કરપસૂત્ર	૩૧

ઉપાંગો

પુગાંગો (ઉપપુરાણો, મદિત)	૩૨
ન્યાય (વૈજેયિક મદિત)	૩૪
મીમાંસા	૩૫
કમ મીમાંસા	૩૫
શારીરિકમીમાંસા	૩૭
ધર્મશાસ્ત્રો	૪૧

ઉપવેદો

આયુર્વેદ (કામશાસ્ત્ર મદિત)	૪૩
----------------------------	-----	-----	-----	-----	----

ધનુર્વેદ	૪૫
ગાન્ધર્વવેદ	૪૭
અથર્વશાસ્ત્ર	૪૮
મૌખ્યશાસ્ત્ર	૫૦
યોગશાસ્ત્ર	૫૨
પાશુપતશાસ્ત્ર	૫૩
તૈલ્લુપશાસ્ત્ર	૫૫
ઉપમહાર	૫૭

~~~~~

અવેશક.

ન્યાય કે પલુ જુનો અન્ધ આપણા હાથમા આવી જાન છે ત્યારે સાધારણપણે આપણે એ જાણવાની જગ્યામા ધાય છે કે તે કયા પ્રિયનો અન્ધ છે, તેમા પ્રતિપાદન કરેલો મિદ્ધાન્ત જો છે, તેનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે કર્યું છે, તે કન્નાડ ગ્રાણુ હતો, તેનો જન્મ કયા થયો હતો, ક્યારે થયો હતો, જીવનનો મોગ ભાગ તેણે કયે સ્થળે ગાળ્યો હતો, તેની એ વિષય સર્ચનાની મોખ્ખતા કેટલી હતી વગેરે આ અન્ધ પલુ તેજોજ છે એને નો વાચકના હાથમા એ આનરો તેના મનમા ઉપરી જગ્યામા થયેજ એમ હુ ધાર છુ અને તેને તૃપ્ત કરી એ અન્ધના પુરુષર્થ તરીકે મારો ધર્મ ચમન્નુ છુ તેથી તે પ્રશ્નોનો પ્રિયાર કરીને તે વિરેના મારા નિર્ણયો વાચક આગળ મળુ કરવા પ્રયત્ન થાઉ છ

પ્રથમ તો પ્રસ્થાનભેદ પોતે એક સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થ છે કે માત્ર બીજા ગ્રન્થમાં અન્તર્ભૂત હોઈ તેના વિભાગરૂપ છે એ પ્રશ્નનો થોડો નિયાર કરીએ ત્યારે એ ગ્રન્થ એકનોજ હાથમાં લખ્યો ત્યારે તો આ પ્રશ્નજ એમ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હશે તેજ સમજવું મુશ્કેલ લાગે એવું છે મનુષ્ય તેનું આરમ્ભનું વાક્ય અથવા સર્વેષાં દ્વારાર્ણા મગવત્યેવ તાત્પર્યં સાક્ષાત્પરમ્પરયા જેતિ સમાસેન તેવાં પ્રસ્થાનમેવોદ્યોદિશ્યતે અને છે. ૧૨નું વાક્ય ક્ષતિ સર્વમનવચમ્ એ ત્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે તે એક સાધનત ગ્રન્થ હોય લાગે એમ છે પણ ત્યારે વચ્ચેનું એક વાક્ય એવમદ્વાદશવિચારાસ્ત્રમી શબ્દનોક્ષા એ ત્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે નિયાર આવે છે કે એ ત્રયી શબ્દ કોણે ક્યા વાપરીને તેથી અદ્વાદશ વિચાર એના ઉત્પત્તિ કર્યો છે એમ કહ્યું છે અને એક સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થમાં એમ કરવાનું કારણ શું હોઈ શકે વળી હોડા નિયાર કરતા પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એ અદ્વાદશ વિધામાં જે ધર્મશાસ્ત્ર છે તેમાં સામ્ય, પાતજન, પાશુપત અને વૈષ્ણવ એ મતોનો અન્તર્ભાવ થાય છે એમ કર્તાએ અગાઉ કહ્યું હતું ત્યાં તેના મિદ્ધાન્તોને બધી વિધાના શાસ્ત્રો પુરા થઈ ગયા પછી છુટા કેમ લખ્યા ત્યાં હશે. તેના પુરાસો ધર્મશાસ્ત્રમાં શેનો શેનો અન્તર્ભાવ થાય છે તે કહ્યા પછી કર્તાએ પોતેજ કર્યો છે તે એવો છે કે સામ્યવાદીના ધર્મશાસ્ત્ર

ન્તર્ભાવેડ્વીહ સ્વચ્છન્દનં ચ નિર્દેશાન્ પૃષ્ઠગેષ્ઠ સમનિર્વાહ્યા । તેમા હહ શબ્દ એને માટે પાપર્થો ઠાવો જોઈએ એ શમના નિનમરણ માટે જ્યારે આ પ્રતીતી મહિમ્નસ્તોત્ર ઉપરની દીક્રા જોઈએ છીએ ત્યારે જાણાય છે કે તે સ્તોત્રમા જે સાતમા શ્લોક છે તેમા ત્રયી શબ્દ આવે છે, તેમા આખ્ય, યોગ, પશુપતિમત અને વૈષ્ણવમતનો પૃથગ્વેષ છે, તેમા પ્રમિલે પ્રસ્થાને એ પ્રસ્થાપનેદ શબ્દનું મૂળ પણ છે અને આખા શ્લોકનું જે તાત્પર્ય છે તેજ પ્રસ્થાનભેદ વ્યાખ્યાના ઉપદ્રુમ રૂપે આપેલું છે તેમજ વાક્ય અને હેતુના સ્થિતિ સર્વમનવવામ્ એવા શબ્દો બાદ કરતા આખોય અન્ય તે શ્લોક ઉપરની મીઠામાંથી મળી આવે છે આ પ્રમાણે એ અન્ય સ્વતન્ત્ર હોવાની વિશ્લેષ છે તે અનુમાન ખરે હોય તો એમ બન્યું હોતું જોઈએ કે એવો બાગ પાળળથી ટાઈએ કાઢીને શરૂઆતનું એક વાક્ય અને હેતુના નણ શબ્દો ઉમેરીને તેને સ્વતન્ત્ર અન્ય તરીકે પ્રચલિત થઈ હોય

હવે ખીજી બાજુનો વિચાર કરીએ તો એક તો મહિમ્નસ્તોત્રના સાતમા શ્લોક ઉપરની મીઠા આખોય પ્રસ્થાનભેદ તેમાંથી કાઢી લીધાથી કાઈ અપૂરી રહેતી નથી ખીજી એ સ્તોત્રના ૩૬ શ્લોકો પૈકી આ સાતમાજ એક એવો છે કે જેના ઉપરની દીક્રા આટલા વિસ્તારવાળી છે નિર્ણયસાગરની પ્રતના ૧૨૧ પાના એવો સંદેશ છે જ્યારે ખીજી કોઈ પણ શ્લોક ઉપરની મીઠાના વિસ્તારે તે તે પ્રતના વધારેમા વધારે ૨-૨૫ પાના સંકેત છે આ ઉપરથી એમ પણ અનુમાન થઈ શકે કે મહિમ્નસ્તોત્ર ઉપરની પ્રસ્થાનભેદ શિલાની દીક્રા મનુસંકલન સરખાવીએ પ્રથમ રચી હોય અને તેના સાતમા શ્લોક ઉપરથી સૂચેને પ્રસ્થાનભેદ તેજીજ સ્વતન્ત્ર અન્ય તરીકે ગણ્યો હોય અને પાળળથી ટાઈ લીધાએ તે બેમા વસ્તુસામ્ય જોઈને તેને દીક્રામા છુસાડી દીધો હોય

આ મે પક્ષો પેકી પડેલો મને વધારે જલનતર લાગે છે મગજ કે જો કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આખો પ્રસ્થાનભેદ મઠી લીધાથી દીક્રા અપૂરી રહેતી નથી હોયજી તેમા સ્તોત્રના સાતમા શ્લોકના વ્યાખ્યાન શિલાય ખીજી કાઢી નથી અને જે નિસ્તારને લગતી દલીલ છે તે ઉપર કોઈ યોગ્ય વજન મુકી શકાય નહીં કારણ જે અર્થ મૂળ શ્લોકના એકાદ શબ્દ અગર વાક્યમાંથી કાઢવાનો દીક્રાકારનો આશય હોય તે જો તદ્દન સ્પષ્ટજ હોય તો વિસ્તાર ઓછો થાય અને ગૂઢ હોય તો તે વિશેષ થાય માટે આ સ્વતન્ત્ર અન્ય નથી પરંતુ

ઉપરોક્ત દીકામાથી કોઈએ ઉપજાવી કાઢેતો અન્ય છે એમ માનીનેજ હું ચાલુ છું.

કોઈ પણ અન્યના મૂલ્યાંકન માટે તપાસવા યોગ્ય બાબતો.

આ નિર્ણય ઉપર આવ્યાથી અન્યની મૂલ્યવત્તામા કાંઈ ફેર પડતો નથી કારણ કે તે માટે તો તેમા ચર્ચેલા વિષયની મહત્તા, તેણેથી પ્રતિપાદન કરવા ધારેલો મિદાન્ત, તેનું પ્રતિપાદન કરવાની શૈલી અને તે માટે વાપરેલી ભાષાનો પ્રકાર એ બાબતોનો વિચાર કરવાનો હોય છે ઉદાહરણાર્થ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, મહાભારત નામના એક અતિ વિશાળ મહાસાગરથી અન્યમાના, સમુદ્રથી બીજાપર્યામાના, અખાત જેવો અન્ય છે તે જ્ઞાતેને હિન્દુધર્મના દરેક સમપ્રદાયના આચાર્ય પ્રમાણુબૂત અન્ય ગણ્યો છે અને તેને લીધે તેને યુગતન પ્રણાલિ પ્રમાણે ચાનનારા સર્વ હિન્દુ લોકો પ્રમાણુબૂત માને છે અને તેનો અભ્યાસ કરી તેના ઉપદેશને કૃતિમા ઉતારે છે એટલુંજ નહીં પરંતુ આધુનિક પ્રણાલિ પ્રમાણે ચાનનારા શુશિક્ષિત નિદાનો પણ તેને હિન્દુધર્મનો સર્વોત્કૃષ્ટ અન્ય માને છે અને તે તેમા રહેલા ઉપદેશને અનુસરીને પોતાનું જીવન ધરે છે અને વળી ઇતર ધર્મના અનુસારિઓ પૈકી પણ જે નિશાળ દિટિનાળ છે અને જાને સત્યાન્વેષણમા ગુચાપના છે તેઓ પણ તેને જગતના ધાર્મિક સાહિત્યના એક ઉત્તમ નમુનારૂપ ગણે છે તેના મરજો તેમા ચર્ચેનો, વ્યસહાર અને પરમાર્થના પરસ્પર સમ્બન્ધનો સર્વોપયોગી નિષ્કર્ષ તેમા પ્રતિપાતિ કરેલો વ્યસહાર અને પરમાર્થના સમન્વય રૂપી સિદ્ધાન્ત અને દિટિમિન્દુથી તેનું પ્રતિપાદન કરવાની શૈલી, અને તે જગત માટે વાપરેલી માદી છતાં અર્થગામ્ભીર્યયુક્ત ઉપદેશપર છતાં શબ્દમાતુર્યયુક્ત, વિવેચનાત્મક છતાં સચોટ અને પારિભાષિક શબ્દોથી ભરપૂર છતાં મરફૂતનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનારને પણ મુગમ્મ એની તેની ભાષા એ છે માટે તે દિટિથી આપણે આ અન્યને તપાસીએ

તદન્તર્ગત વિષય અને સિદ્ધાન્ત.

પ્રથમ દર્શને તો આ અન્યમા વૈદિક અને સ્માર્ત સાહિત્યના મુખ્ય મુખ્ય અન્યો, તે તે અન્યો યોગે કોણે રચેલા છે, તેમા કયા કયા નિયો અર્થો છે, તે કેવી રીતે અર્થો છે અને તે કરવાના કર્તાના મતે શા શા પ્રયોજનો હતા તે નિષે વિવેચન જોવામા આવે છે છતાં વ્યારે તેના ઉપક્રમ એટલે આરભ અને ઉપસહાર એટલે અન્તનો નિચાર કરીએ છીએ ત્યારે

એમ લાગે છે કે એ તત્ત્વજ્ઞાનનો અન્ય છે અને ઉપરોક્ત વિષયની ચર્ચા તેમાં કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે પ્રત્યેક પ્રખ્યાત અન્યના પ્રયોજનનો વિચાર કરીને એમ કસવનું કે જેમ બધી નદીઓના મુખ સીધી અથવા આડકતરી રીતે સમુદ્રમાં હોય છે તેમ બધા શાસ્ત્રોનું પ્રયોજન સીધી અથવા આડકતરી રીતે પરમાત્મા વિશે બોધ આપવાનું છે.

હવે એ તો બાણીની વાત છે કે આસ્તિકમતવાળાના પશુ બધા શાસ્ત્રો એકજ જાતનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપદેશે છે એમ નથી. ઉદાહરણાર્થ સામ્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે અતિમ તત્ત્વો એ છે, પુરુષ અને પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિમાયી બીજા ત્રેવીસ તત્ત્વો હલ્લમતા એકદર પચીસ તત્ત્વો થાય છે અને તેમાંથી ભૌતિક સંસ્થિની ઉત્પત્તિ થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં તેમાં ઉપર નામનું છવીસમું તત્ત્વ ઉચ્ચરેલું છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં સોળ અને વૈશેષિકમાં સાત અતિમ તત્ત્વો માન્યા છે. વેદાન્તમાં માત્ર બ્રહ્મને એકનામેજ જગતની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કાઠ્યું માન્યું છે. તે છતાં બધા શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય એક છે એમ કેમ માની શકાય એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉઠે એમ છે. તેનો ઉત્તર કરતાં એ આખો છે કે બધા ભેદોનો સમન્વય કરીને માત્ર ત્રણ ભેદમાં તેમને સમાવી શકાય, તે ત્રણ પૈકી એક આરભનાદ છે, જે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ ચાર મહાભૂતોના પરમાણુઓમાંથી દ્વયાણુક, ત્રયાણુક, વગેરે ક્રમથી બ્રહ્મરૂપરૂપતની ઉત્પત્તિ થયતી માનવી એવો મત છે, બીજો પરિણામનાદ જે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના વૈષમ્યથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયતી છે એવો છે અને ત્રીજો વિવર્તવાદ જે સ્વપ્રકાશ પરમાત્મક અદિતીય બ્રહ્મજ માયાને લીધે જગતરૂપે બ્રાસે છે એવો છે. આમાંથી પ્રથમ પક્ષ ન્યાય, વૈશેષિક અને મીમાંસાના અનુપાયિઓનો, બીજો સામ્ય, યોગ, પાશુપત અને વૈષ્ણવ મતવાદીઓનો અને ત્રીજો બ્રહ્મવાદીઓ થાને વેદાન્તીઓની છે. તે ત્રણમાંથી પહેલાં એ પક્ષોનું પ્રતિષ્ઠાન કરનારા ઋષિઓ પોતે તો વિનર્નવાદનેજ માનનારા હતા કારણ કે તેઓ સર્વ હતા પશુને જે અનુષ્ઠા બાજા વિષયમાં લપટાયલા હોય તેમનો વિવર્તવાદમાં એકદમ પ્રવેશ થવો અશક્ય છે તેથી જે આવા દર્શનો ન હોય તો તેઓ નાસ્તિકમત સ્વીકારતા થઈ જાય તે અનિષ્ટ દૂર કરવામાટે તે ઋષિઓએ એ પક્ષોનું પ્રતિષ્ઠાન કરનારા દર્શનો રચ્યા હતા એ સિદ્ધાન્તનું આ અન્યમાં પ્રતિષ્ઠાન કાઢેલું છે. આ ઉપરથી મધુચંદ્રન સમ્બતી વેદાન્તને મહત્ત્વ આપે છે એ સ્પષ્ટ છે.

વળી એ પણ જાણીની વાત છે કે વેદાન્તદર્શનમાં પણ કેવલાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, દ્વૈતાદૈત, શુદ્ધાદૈત અને દ્વૈત એવા પાંચ પેઠાએદો છે. તે બધા કર્તાએ આ અન્યમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યા નથી પરંતુ એને પોતાને શ્રીમદ્ધકરાચાર્યના કેવલાદૈત મત માટે આગ્રહ હતો એમ શારીરકમીમાંસા એટલે વેદાન્ત-સૂત્રમાંના વિષયનું પર્યાયોત્તર કર્યા પછી હદમેવ સર્વશાસ્ત્રાણા મૂર્ધન્યમ્ શાસ્ત્રાન્તર્ સર્વમસ્યૈવ શેષમૂતમિતીદમેવ સુમુશુમિરાદરણીયં શ્રીચક્રરમયવત્પાદોકપ્રકારેણેતિ ર-હસ્યમ્ એ પ્રમાણે ખુલ્લે ખુલ્લું કહ્યું છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

આ ઉપરથી એમ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે કે મધુસૂદન સર-સ્વતીએ બધાં આસ્તિકમતના શાસ્ત્રોમાંના વિષય, તેમનું પ્રયોજન, તેમનો પર-સ્પર સબધ અને તેમાં રહેલું તાત્પર્ય એ બધાનો વિચાર કરીને એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો છે કે સર્વ શાસ્ત્રોનો સિરોબાગ વેદ-શાસ્ત્ર છે અને તેનું ખરૂં રહસ્ય શ્રીશકરાચાર્યે પોતાના શારીરક બાબમાં સમજાવ્યું છે તે છે.

પ્રતિપાદન શૈલી તથા ભાષા.

આ અન્ય આદિથી અન્તસ્તુષી ગદ્યમાંજ રચાયેલો છે શિવાય કે તેમાં આરબમાં એકજ શ્લોક વિદ્યા અને ધર્મના ચૌદ સ્થાનો બાબતનો આવે છે પરંતુ તે કર્તાનો પોતાનો રચેલો નહીં પરંતુ તે બીજા કોઈનો રચેલો હોય છે.

સંસ્કૃત ગદ્ય સાદુ અને સરળ પણ હોય છે અને ક્ષિપ્ત અને આડખરચુક્ત પણ હોય છે. પહેલામાં કર્તાનો હેતુ જોઈ અને તેમ પોતાનો આશય વાંચનારને ઝટ સમજાઈ જાય એ હોય છે અને બીજામાં તેનો હેતુ પોતાની વિદ્વત્તા ગમે તેમ કરીને અન્યમાં દાક્ષવવાનો હોય છે. આ બે પૈકી આ અન્યમાંનું ગદ્ય પહેલા પ્રકારનું છે. કારણ કે તેમાં વાક્યો ટુંકાં ટુંકાં છે, સમાસો બહુજ થોડા છે અને જે છે તે પણ બહુ લાંબા નહીં, અને શબ્દો પણ, પારિભાષિક શબ્દો જે ન હુટકે વાપરવા પડે તે બાદ કરીએ તો, સં-સ્કૃતનું સાધારણ જ્ઞાન ધરાવનારને સમજી શકાય એવા સામાન્ય વપરાસના છે. તેમજ અન્ય એક-સામટો વાંચતાં હાથે છે કે એમાં વપરાયેલી બધા જુસ્સા-દાર, સ્પષ્ટ અને શીઘ્રશવાળી છે. તેથી એ વાંચેલો ગમે એવો છે. ટુંકમાં સંસ્કૃતમાં જેને ગોંડી કહે છે તે રીતિમાં નહીં પરંતુ જેને વેદર્થ કહે

છે તે રીતિમાં રચાયેલો આ અન્ય છે અને તેથી તે સામાન્ય જનતાને પણ આદરણીય છે.

એના કર્તા કોણ ?

આ અન્યની સ્વતંત્ર પ્રતોભા એને મધુસૂદન સરસ્વતી નામના કોઈ પુરુષનો રચેલો જણાવેલો છે. એ નામજ એવું છે કે તે પુરુષ અનુર્યાગ્રમી એટલે સન્ધ્યાસી હોવો જોઈએ એટલું અનુમાન તે ઉપરથી કાઢી શકાય છે. અને અન્યમાના વિષય અને બિધ્યાન્ત વિષેની ચર્ચા કરતા ઉપર કહ્યું છે તેમ એ કર્તા શકરમતાનુયાયિ કેવલાદ્યત પેદાન્તી હોવો જોઈએ એવું અનુમાન તેમાના લખાણ ઉપરથી કાઢી શકાય એમ છે. પરંતુ તે શિવાય તે પ્રતોભાથી બીજી કાઈજ માહિતી મળી શકતી નથી.

અનેક મધુસૂદનો.

આ ઉપરથી આપણે એટલું નહીં કરી શકીએ છીએ કે આપણા અન્યનો કર્તા જે મધુસૂદનોના નામની પછાડે 'સરસ્વતી' એ સગા નથી આવતી તે બધાથી જુદો હતો. સિદ્ધાન્તબિન્દુ નામના અન્યની મહા-મહોપાધ્યાય અબ્બકર શાસ્ત્રીની નૂતન દીક્ષા સાથેની જે પ્રત ગવર્મેન્ટ ઓફિસ એન્ટલ સિરિઝ, ક્લામ એ, નં ૨ તરીકે પ્લાર પડી છે તેના ઉપોદ્યાનમાં મધુસૂદન નામના ૨૫ માણસોએ રચેલા સરકૃત અન્યો મળી આવે છે એમ જણાવેલું છે પણ તેમના નામો તેમાં આપેલા નથી પરંતુ તે પૈકી ૧૬ ના નામો ઓફિસના કેટેલોગમાં કેટેલોગોરમમાંથી મળી આવે છે. તે પૈકી ૧૫ કરતાં આપણે કર્તા જુદો હતો તેથી આપણે તેમને વિષે વિગત વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ જે એક ૧૬ માં મધુસૂદનનું નામ આપે છે અને જેના નામ પછાડે 'સરસ્વતી' એ સગા છે તેની જોડે આપણે સમજીએ છે. તેના નામ નીચે તે કેટેલોગમાં ૨૧ અન્યોના નામો લખીને તે વિષે થોડી થોડી માહિતી આપેલી છે. પરંતુ મહાન અબ્બકર શાસ્ત્રી તે કહે છે કે મધુસૂદન સરસ્વતી નામના પણ પાંચ અન્યકર્તાઓ યર્ધ ગયા છે માટે તે પાંચ પૈકી આપણે કર્તા કોણ તે નહીં કરવાની જરૂર છે.

અનેક મધુસૂદન સરસ્વતીઓ.

ઓફિસના કેટેલોગમાં જે ૨૧ અન્યોનાં નામ મધુસૂદન સરસ્વતીના નામ

નીચે આપ્યાં છે તે આ છે.— (૧) અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિ, (૨) અદ્વૈતરત્નરસાણુ, (૩) આત્મમોષ-ટીકા, (૪) આનન્દમન્દાકિની, (૫) ઋગ્વેદ-જ્ઞાપકવિદ્વતિ-વિવરણ, (૬) કૃષ્ણકૃષ્ણ-નાટક, (૭) પ્રસ્થાનભેદ, (૮) ભક્તિમામાન્યનિરૂપણ, (૯) ભગવદ્ગીતા-ગૂઢાર્થદીપિકા, (૧૦) ભગવદ્ભક્તિરસાધન, (૧૧) ભાગવતપુરાણ પ્રથમ-શ્લોક-વ્યાખ્યા, (૧૨) ભાગવતપુરાણશ્લોકત્રય-વ્યાખ્યા, (૧૩) મહિમ્નતોત-દીપ, (૧૪) સદા પ્રતિબોધ, (૧૫) વેદનુતિ-ટીકા, (૧૬) વેદાન્તક'પતિકા, (૧૭) શાસ્ત્રવ્યસૂત્ર-ટીકા, (૧૮) શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તચેષ-ટીકા, (૧૯) મહોપશારીરક-સાર-સંગ્રહ, (૨૦) સર્વવિદ્યાસિદ્ધાન્તવર્ણન (૧ પ્રસ્થાનભેદ) અને (૨૧) હરિવીચા-વ્યાખ્યા.

હરિવીચા-વ્યાખ્યા કલકતાથી બગાવના એ શાસ્ત્રીઓએ લખેલા ઉપોદ્ધાન મહિન પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તેના ઉપોદ્ધાતયા પણ મધુસૂદન સરસ્વતીના અભ્યાસની યાદી છે, તે લગભગ ઉપરના જોવીજ છે માત્ર એટલે જ કૃષ્ણ છે કે (૧) (અ) તેમાંથી ભક્તિસામાન્યનિરૂપણ કાઢી નાખે એ છે તેનું કારણ એ છે કે એ તો ભગવદ્ભક્તિરસાધનના પ્રથમ ઉત્પાસનું નામ છે અને તે અન્ય આખા આ કર્તાનો જણાવેલો છે, (આ) વળી તે યાદીમાંથી ભાગવતપુરાણશ્લોકત્રય-વ્યાખ્યાનું નામ પણ કાઢી નાખે છે તેનું પણ કારણ ચોખ્ખું જ છે અને તે એ કે એક ને એક કર્તા એક ને એક પુસ્તકના પહેલા શ્લોક ઉપર વ્યાખ્યા લખે અને પહેલા ત્રણ ઉપર જુદી લખે એ બને નહીં માટે એમાંથી એકજ તેણે કંઈકી હેવી જોઈએ અને તે વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓના મને તેણે પ્રથમ શ્લોક ઉપર વ્યાખ્યા લખેલી હતી, (હ) તેમાંથી સર્વવિદ્યાસિદ્ધાન્તવર્ણનનું નામ પણ વગાડે છે તેનું કારણ એ છે કે આફેરને પણ એમ લાગે છે જણાય છે કે એ પ્રસ્થાનભેદનું બીજું નામ છે, (૨) (અ) અને તેમાં ભગવદ્ગીતા-ગૂઢાર્થ-દીપિકાને બદલે સુમોષિની એ નામની વ્યાખ્યા આ કર્તાની જણાવેલી છે. તે ખોટું છે નરણુ કે સુમોષિની એ નામ તો શ્રીરત્ની ભગવદ્ગીતા ઉપરની ટીકા છે મધુસૂદન મરુત્તીની તે અન્ય ઉપરની મીઠા જે પુણાના આ-નન્દાશ્રમ પ્રેમ તરફથી તથા નેત્રીવ પ્રેમ તરફથી પ્રસિધ્ધ થયેલી છે તેનું નામ ગૂઢાર્થદીપિકા છે, (આ) તથા અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિને બદલે તેમાં અદ્વૈતસિદ્ધિ એનું નામ છે તે વાસ્તવિક છે કારણ અદ્વૈતબ્રહ્મસિદ્ધિ એ તો સદાનન્દ યતિ નામના સંભાગીએ રચેલો એક જુદો અન્ય છે અને મધુસૂદને પોતેજ પોતાના

બીજા અન્યોમાં તેને અદ્વૈતમિથિ એજ નામથી ઓળખાવ્યો છે. વેદાન્તકલ્પ-લનિકાનો ઉપોદ્ધાન લખનારે ઓદ્વેટની યાદીગ ઉનારી લીધેલી લાગે છે અને ચોખ્ખા સરજન મિશ્રિમાંના મિધ્યાન્તમિન્દુનો ઉપોદ્ધાન લખનારે તેમાંથીજ લતાંગ કાપેલો લાગે છે. મને ૧૯૨૧માં મદામદેવધ્યાય ગણુપતિ શાસ્ત્રીએ ઈશ્વરપ્રતિપત્તિપ્રકાશ એ નામનો અન્ય પ્રતિષ્ઠિ કાપેલો અને તે મધુસૂદન-સરસ્વતીનો છે એમ વિધાન કાપું હતું. છેવટે માધવનાથ ઓદિએન્દ્ર સિદ્ધિનં. ૧૪ ને મિન્દુસંદીપન સહિત સિધ્ધાન્તમિન્દુ છે તેના ઉપોદ્ધાનમાં આ લેખકે ઉપરના અન્યોમાંથી શક્ય તેટલા અન્યોનો અભ્યાસ કરીને નકી કર્યું હતું કે (૧) સિધ્ધાન્તમિન્દુ, (૨) અદ્વૈતમિથિ, (૩) અદ્વૈતગ્લરસાણ, (૪) વેદાન્ત-કલ્પલનિકા, (૫) સસેપથારીરક-સારસમદ, (૬) મુદ્ધાર્થદીપિકા, (૭) ભગવદ્ભક્તિ-રસાયન, (૮) ભાગવતપ્રથમશ્લોક-વ્યાખ્યા, (૯) પ્રસ્થાનભેદ સહિત મહિમ્ન-સ્તોત્ર-ટીકા અને (૧૦) ઈશ્વરપ્રતિપત્તિપ્રકાશ એટલા અન્યો એકજ કર્તાના રચેલા છે, (૧) હરિશીખા-વ્યાખ્યા, (૨) આનન્દમન્દાકિની અને (૩) આત્મભોધ-ટીકા, એ ત્રણ જો કે મધુસૂદન સરસ્વતી નામના સંખ્યાસીએ રચેલા છે ખજ તેા પણ ઉપરોક્ત ૧૦ અન્યોના કર્તાએજ એ રચેલા કે કેમ તે હાથ મળી આવતાં માધનો ઉપરથી નક્કી થઈ શકે એમ નથી, (૧) રાજા પ્રતિભોધ., (૨) કૃષ્ણકૃત્ત્વક-નાટક તથા (૩) અપ્રવિઘ્નિતિ-વિવરણ અગર વિશતિ એ તેજ કર્તાના રચેલા નથી એમ ચોક્કસ કહી શકાય છે તથા (૧) વેદ-સ્તુતિ, (૨) શાં-લિલ્પસૂત્ર-ટીકા તથા (૩) શાસ્ત્રસિધ્ધાન્તસેશ-ટીકા એ અન્યો મધુસૂદન સરસ્વતી નામના માણસે રચ્યા છે કે કેમ તે પણ શકાયું છે. એ નિર્ણયો ને કારણે ઉપર આધાર રાખીને કરેલા છે તે સક્ષિમપણે જણાવું છું.

મધુસૂદન સરસ્વતીના નામથી પ્રચલિત અન્યોનો પરસ્પર સંબંધ.

ઉપર જણાવ્યું છે કે પ્રસ્થાનભેદનો મહિમ્નસ્તોત્રના ૭ મા શ્લોક ઉપરની ટીકામાં અન્તર્ભાવ થય છે. તેથી તેજ મુખ્ય અન્ય છે એમ ગણાય. તેના સમાપ્તિયેષમાંથી ને વિશેષ માહિતી મળી આવે છે તે એ છે કે તેમાં કર્તાએ પોતાને—શ્રીમત્પરમહંસશ્રીમદ્વિશેષરસરસ્વતીચરણાવિન્દમધુપ—એટલે કે

૧ અદ્વૈતગ્લરસાણ (નિ. સા. ષે) પા. ૨૬, ૨૮; મુદ્ધાર્થદીપિકા (નેહિર પ્રેસ) પા. ૧૬, ૧૮.

શ્રીમદ્વિશ્વેશ્વર મસ્તકની નામના એક પદ્મદસની જાનિના મહાત્માના ચરણકમળનો આશ્રય લેનાર શ્રમગ્-તરીકે અને સાદી અવમગ્નીન બાપામા કૃતીએ તો તેમના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યો છે. વળી તે ઝોત્રના ૨૬ મા તથા ૨૭ મા એકાંકા ઉપરની દીકામા તેલે અનુક્રમે કેવલદ્વિતની મિધિ માટેની મુદ્ધિઓ અને શમ્ભવી અપરોક્ષ, નિર્વિકલ્પ બોન ડેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષેનો ખુલાસો વેદાન્તકપરનિકા નામના અન્યમાવી જોઈ લેવાનું લખ્યું છે.^૧ છેલ્લું એકદર દીકા જોના અષ્ટ જણાઈ આવે છે કે એનો કર્તા શંકરમતાનુયાયિ કેવલદ્વિત વેદાન્તી હોવો જોઈએ કાલજુ કે બમ્મિમાર્ગના અન્ય ઉપર એણે કેવલદ્વિત સિધ્ધાન્તને અનુસરીને દીકા કરેલી છે આ જાતનું વલજુ બમ્મિ-રસાયન નામના મંડુસન સમ્બવતીના બીજા અન્યમા પણ ખુલ્લે ખુલ્લું દેખાય છે. વળી ઉપર જે વેદાન્તકપરનિકા નામનો અન્ય જણાવ્યો છે તે વિષે ઉલ્લેખ અદ્વિતમિધિમા ૬ વખત,^૨ અદ્વિતત્ત્વદાણુમા ૧ વખત,^૩ મિધાન્ત મિન્દુમા એ વખત,^૪ અને બમ્મિગ્મસાયનમા ૧ વખત^૫ થયેલા જોવામા આવે છે. વળી અદ્વિતમિધિના આગળના ત્રણ મોનેપૈકી બીજામા તેના કર્તા મંદુ સ્થન મન્બવતીએ શ્રીરામ, વિશ્વેશ્વર અને ભારત એમ ત્રણને પોતાના ગુરુ તરીકે જણાવેલા છે અને તેના ચારે પરિવેદની મમામિ કરના શ્રીમત્ પદ્મદસ પરિનામકાચાર્ય શ્રી વિશ્વેશ્વર મન્બવતીના શ્રી ચન્જુના શિષ્ય તરીકે પોતાને ઓળખાવ્યા છે અને ત્રીજાને અન્તે તેજ ગુરુનો અન્યને દોરગદિત અને ગુણુ-ગુણ બનાવી શકવા માટે અને હેરાનના નન મોનેપૈકી બીજામા માધવ સર-સ્વતીનો શાસ્ત્રના અર્થ બેસાડવામા પાગમ કરના માટે આખા માન્યો છે. તેમ ઉપર જણાવેલા સિધ્ધાન્તમિન્દુનો, તેના પ્રથમ પરિવેદમા ૫ વખત

૧ મહિમ્લોત્ર, (નિ. સા ગ્રે) પા ૫૪, ૫૭

૨ અદ્વિતમિધિ (ગુગ્લસની ગ્રેસ) પા ૩૮૭, ૩૮૨, ૪૧૧, - ૩૪, ૬૮૭, ૯૮૫.

૩ અદ્વિતત્ત્વદાણુ (નિ સા. ગ્રે) પા ૪૪

૪ સિધ્ધાન્તમિન્દુ (ગાયત્રીવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ નં ૬૪) પા. ૭૭, ૭૮.

૫ બક્ષિરસાયન (અચ્યુત અન્યમાળા નં ૨) પા ૨૪.

અને ચતુર્થમા ૧ વખત^૧ અને વેદાન્તપતિમનો ૬ વખત^૨ ઉલ્લેખ થયેો જણાય છે અદ્વૈતગ્લગણના છેલ્લા શ્લોકમા પણ શ્રીવિશેશ્વર સસ્વતીને ગુરુ તરીકે પ્રણામ્યા છે અને તેના સમાપ્તિનેખમા પણ પોતાને તેના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે તેમ અદ્વૈતમિધિનો તેમા ૬ વખત^૩ ઉલ્લેખ છે, વેદાન્તકંપ લતિ ને પોતાના અન્ય તરીકે સ્વીકારેો છે^૪ અને એજ કર્તાની સક્ષેપશાળી- ગ્લ ઉપરની સારસચ્છ નામની ગીતાનો ગૂઢ ઉલ્લેખ એ અન્યને ૪૫ મે પાને છે વળી તે દીપના આઠ અધ્યાયોના સમાપ્તિનેખમા પણ શ્રીવિશેશ્વર મસ્વતીના શિષ્ય તરીકે પોતાને ઓળખાવ્યા છે, તેના આરભના બીજા શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિમા ઉપના ત્રણે ગુરુઓ વિરે ઉલ્લેખ છે, મધુસૂદન મસ્વતીની શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ઉપરની ગૂઢાદીપિમ નામની ગીતાના દરેક અધ્યાયના મમાપ્તિ લેખમા તેણે પોતાને એજ ગુરુના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે અને તેની છેવટે જે પાત્ર સ્તોત્ર છે તેમાના છેલ્લામા ઉપરોક્ત ત્રણે ગુરુઓને નમન કીધેલું છે તેમ જ ગી ૭ ૧૬ તથા ૧૮ ૬૬ ઉપરની ગીતમા ભક્તિરમ્યાયન નામના પોતાના અન્ય વિષે ઉલ્લેખ કરેો જણાય છે અને અદ્વૈતસિધ્ધિના સ્તાંએ આ ગૂઢાદી- પિમને પોતાના અન્ય તરીકે ઓળખાવેો છે^૫ તેમ ભક્તિરમ્યાયનના દરેક ઉલ્લાસને છેડે જે સમાપ્તિનેખ છે તેમા તે અન્ય શ્રી પરમહસ પરિત્રાજકાચાર્ય શ્રી મધુસૂદન સસ્વતીએ રચેો છે એમ સ્પષ્ટ વિધાન છે અને તેના પ્રથમ ઉલ્લા- સની ૧૯ મી તથા ૨૩ મી કાર્તિકા નીચેની રીમ જે એ અન્યકારની પોતા- નીજ બનાવેી છે તેમા અનુક્રમે વેદાન્તકંપપતિમ તથા સિધ્ધાન્તમિન્દુ નામના પોતાના અન્યમાથી વિસ્તાર જોઈ લેવાની બનામપુ છે^૬ વળી શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણના પ્રથમ શ્લોક ઉપરની મધુસૂદન સસ્વતીની ગીત છે તેમા એવું લખાલું છે કે ભક્તિરમ્યા બિજ બિન પ્રમગેનુ વર્ણન અમેએ ભક્તિરસાયનમા મ્યું છે છેવટે ધ્વજપ્રતિપત્તિપ્રમસમાજે કે સ્તાંએ પોતાના ઉપરોક્ત કોઈ પણ

૧ ગુજરાતી પ્રેસની પ્રત પા ૩૪૭, ૪૧૧ ૪૩૦, ૪૬૪, ૪૮૮, ૮૮૫

૨ તેજ પ્રત પા ૩૮૭, ૩૮૨, ૪૧૧, ૬૩૪, ૬૮૭, ૮૮૫

૩ નિર્ણયસાગર પ્રેસની પ્રત પા ૮, ૨૪, ૨૬, ૨૮, ૩૭, ૪૪

૪ તેજ પ્રત પા ૪૪

૫ ગુજરાતી પ્રેસની પ્રત પા ૭૪૪

૬ અન્યુત અન્યમાળા ન ૨ પા. ૨૪, ૨૬

અ યતો સ્પન્ન ઉચ્ચેષ્ઠ ઈર્થો નથી છતાં તેને મિદ્ધા-નિન્દુ મહિમનભોત-લીમ તથા બાગરત્રયમત્રો-વ્યાપ્ત્યા સાથે સગ્ખાવના ઝેમ ભોક્ષ્ય મ્પી શકાય છે ॥ આ મધુસૂત્ર સરસ્વતીનો ૮ રચેલો અન્ય દોવો જોઈએ

હવે હરિનીના નામનો શ્રી વૌપદેવ વિરચિત ભાગવત પુરાણની અનુ
ક્રમશ્ચિકાર્પ અથ છે તે ઉપર મધુસૂત્રન સરસ્વતી નામના સત્પ્રાસીએ રચેની
ગીત છે તેમા ઉપગમ્ય ૧૦ અથો પેળા એક અન્યનો ઉપેખ નથી તેમ તે
।મિા એનો પણ ઉપેખ નથી એને તે મધુસૂત્રન સગ્ગતી અદ્વૈતસિદ્ધિ-
વગેરે કાર્ક બીજે તે ચોક્કસ મ્તી સમય એમ નથી અભ્યકર શાસ્ત્રી
એમ કહે છે કે તે માધ બીજે મધુસૂત્રન સરસ્વતી છે પરંતુ તેમ ચોક્કસ
માનના માટે પણ પ્રશ્નોની જરૂર છે તે તેણે આપ્યા નથી આનન્દમન્દાગ્નિની
નામનુ શાદુલવિકીડિત જન્મા લખેના ઉત્તમ પ્રવિત્ત શક્તિના નમુનારૂપ ૧૦૨
નામનુ સ્તોત્ર છે તેમાના છેવ્વામા તે મધુસૂત્રને રચેલુ છે એવો ઉપેખ છે.
તેમ તેના મમાભિનેમમા ને અન્ય શ્રીનન્દનન્દન શ્રીમધુસૂત્રન સગ્ગતીએ
ચ્યાનો ઉપેખ છે પરંતુ ઉપર જણાવેના અદ્વૈતસિદ્ધિ સિદ્ધાન્તમિન્દુ મહિ
મ્તોના-ગીત વગેરે ૧૦ અથો પેળા મ્તી અન્યનો તેમા પણ ઉપેખ નથી.
અભ્યકર શાસ્ત્રી કહે છે કે આનન્દમન્દાગ્નિની કૃષ્ણકુન્ડન નામના ટે
લાક નીચ મ થો હરિનીના અને વેદસ્તુતિ ઉપગતી ગીતા એ બધા અથો
અદ્વૈતમિદ્ધિ વગેરેના મ્તાથી નિત એ મધુસૂત્રન સરસ્વતીના અના છે પરંતુ
તેમ માનવાના પ્રશ્ને તેમણે જણાવ્યા નથી અને નિત કૃષ્ણકુન્ડન નામના
લખનાર મધુસૂત્રન સરસ્વતી અને આનન્દમન્દાગ્નિની તમા વેદસ્તુતિ-ગીત રચનાર
મધુસૂત્રન સરસ્વતી એ બે એક હોના શક્ય નથી મગ્ધુ મ કૃષ્ણકુન્ડન નામના
તો કત પોનાને અરુન્ધતિ અને શાકિન્ય ગોત્રના નારાયણના પુત્ર અને કૃષ્ણ
સગ્ગતીના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે અને ઉપરોક્ત બે અથોમા તો તેવી
મ્તી મહિતી નથી તેમ બીજા મ્તી અથોના નામો પણ તેમા આવતા નથી
આત્મમોધ-ટીકા હજી મારા જણાવમાણે રસિધન મ્તી નથી પરંતુ ડા રાજેન્દ્ર
લાલ મિત્રના નોંધિસિસ ઓફ સમ્કુત મન્યુસ્ક્રિપ્ટસમા ન ૧૯૭૭ નો લેખ
આ અન્યનો હોય એમ લાગે છે તેના સમાધિરેખ જોતા લાગે છે કે એ
મધુસૂત્રન સરસ્વતી નામના કાર્ક સત્પ્રાસીએ રચેનો હતો પરંતુ અદ્વૈતમિદ્ધિ,
મહિમ્તોત્ર-ટીકા સિદ્ધાન્તમિદુ વગેરેના મ્તા તેજ આનો પણ કર્તા હશે

એમ જે અભ્યંકર શાસ્ત્રી કાચુ આપ્યા વગર કહે છે તે સચુકિત લાગતુ નથી.

વેદમુતિ, શાહિવ્યસૂત્ર-ટીકા અને નિધ્યાન્તવેશ-ટીકા એ અન્યો વિષે ઉપરોક્ત ૧૦ અન્યો પૈકી એકમા પણુ ઉલ્લેખ નથી. તેમ મધુસૂદન સરસ્વતીએ રચેલા એવા ટોઈ અન્યો પ્રતિધ્વ ચપલા પણુ ગણવા નથી.

અષ્ટવિકૃતિ-વિવરણુ અથવા વિવૃતિ તો કૃષ્ણકૃષ્ણનાત્મજ મધુસૂદનની રચેલી છે એમ તેમા સ્પષ્ટ લખેલુજ છે. તેમ ઉપરોક્ત દસ અન્યો પૈકી કોઈમા પણુ એવો ઉલ્લેખ નથી. રાજા પ્રતિભોષ નો કર્તા મે ભાંગારકર દિસચં ઇન્સ્ટિટ્યુટના એનાત્મના ૯ મા પુસ્તકને પા. ૩૧૩-૨૩ મા જણાવ્યુ છે તેમ અખડાનદના શિષ્ય મધુસૂદનાનન્દ મરસ્વતીનો, મરાઠાઓ મધ્યપ્રાનમાં દાખલ થયા સાર પંડીનો, અન્ય છે એટલે તે આપણા મધુસૂદનનો ટોઈ સકે નહીં. કૃષ્ણકૃષ્ણ નાટકના કર્તા વિષે તેમ એનાત્મ ના ૧૩ મા પુસ્તકને ૧-૧૬ પાનામા વિમૂત વિવેચન કરી મિધ્ધ કર્યુ છે કે તેના કર્તાનુ નામ મધુસૂદન સરસ્વતી ખરૂં પણ તે કૃષ્ણાનન્દ, નહીં કે રિશ્વશ્વર, મરસ્વતીનો શિષ્ય હતો અને શાહિવ્ય ગોત્રના નાગણજનો, નહીં કે કમ્પષ ગોત્રના પુન્દરાચાર્યનો, પુત્ર હતો. તેમ ઉપરોક્ત ૧૦ અન્યોમાથી કોઈ જોડે એને સ્નેહમંનંધ પડુ નથી. માટે આ અન્ય પણુ આપણા કર્તાનો ટોઈ સકે નહીં,

મહિમ્નસ્તોત્ર-ટીકાના કર્તાના બીજા અન્યો.

આ ઉપરથી આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે મહિમ્નસ્તોત્ર-ટીકાના કર્તા મધુસૂદન મરસ્વતીએ બીજા ૯ અન્યો રચ્યા છે અને તે (૧) અદ્વૈતનિષ્ઠિ, (૨) સિધ્ધાન્તનિન્દુ (૩) અદ્વૈતગ્ન-શાખ, ૪ વેદાન્ત-દ્રશ્યનિમ, (૫) મહોષ શાંતીરસ-આગમંદ, (૬) મહાર્થ-ટીકા, (૭) બગવત્-મહિ-રમાયન, (૮) બાગવત પ્રથમસ્કોક-વ્યાખ્યા અને (૯) હમિરપ્રતિપતિપ્રમય.

આ અન્યોપૈકી કેટલાક તો એવા છે. ઉદાહરણ અદ્વૈતનિષ્ઠિ અને ગુપ્તધીપિકા, કે જે એમનાજ ખરૂં કર્તાએ રચ્યા હોય તો જમુ વેદાન્ત-સાહિત્યમા તેનુ નામ અમર ગ્રંથી લખેલ પરંતુ ખરૂં મદ્યમાઓ પેનાના નામનુ નહીં પરંતુ આમાનુ અમરન મિધ્ધ કન્યાજ થતુ છે. તેથી તેનુ પેનાનુ નામ અને પેનાના ગુણોત્તમ નામ સિવાય તેના કવન સર્વિય વિશેની ખબરની

૧૦ પૈકી એક પણ ગ્રંથમાંથી મળી આવતી નથી તેથી ને મેળવના માટે ૧૫૭૦ બહિરંગ માધનોનો આશ્રય લેવાની જરૂર છે.

કર્તાના જીવનચરિત્ર માટેનાં બહિરંગ માધનો.

આજ સગીમા મને જે માહિતી મળી શકી છે તે ઉપરથી એમ હી શકુ છું કે શ્રી મધુસૂદન સંસ્વતીના જે પડેલામા પહેલો ગ્રંથ પ્રતિષ્ઠિમા નાઓ તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપરની ગૂઢાર્થદીપિકા નામની ગીમનો હતો. મની સનતી ૧૯ મી સદીના પાઠના ભાગમા જગન્નાથ નામના એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું ફ્રેન્ચમા ભાષાતર ખ્દાર પાડ્યું તેના ઉપોદ્ધાનમા હો એ દીમના કર્તા વિષે થોડી ચર્ચા કરી હતી તેમા તેણે માની લીધું હતું કે ૧ કર્તા ૧૪ મી સદીના મધ્યભાગમા થઈ ગયો હોવો જોઈએ આ પડી થોડે મયે લેમન નામના જર્મને તે મતને ટેકા આપ્યો. સ્વ કા ત્ર તેનું જો બાંએ યન એવીઆદિક મોમાયગીના જર્મનના ૩૦ મા પુસ્તકમા "A Note on the Age of Madhusudana Saraswati" એ શીર્ષ નીચેના લેખમા સનતી સખત ઝાટકણી કહી અને એમ ફરાયું કે તે કર્તા ૧૫ મી સદીના અંતમા અગર ૧૬ મી ના આરંભમા થઈ ગયો હોવો જોઈએ એ વિદ્વાન પશ્ચિમોર્કન યુરોપીય લેખકો આથે એલે અરો તો મળતા થયાજ હતા કે તે કર્તાનો નામ દક્ષિણ દિલમા થયો હતો અને તે સુમેરી મહની ગાદી ઉપર શકરાચાર્ય ગીર કેટલા વખત સુધી ગયા હતા અને માટે દક્ષિણના વિદ્વાનોમા પ્રચલિત તામ્યા શિનાય બીએ આના નહોતો હતા એ જામ તે વખતના વિદ્વાનોના નમા એવો ધર મરી બેસો હતો કે તેના સમર્થનના સાધન ખોળવા તરફ ૧ તેનગની વૃત્તિ થઈ અને સુમેરી પીકના શર્યાચાર્યોની ચાદીમા મધુસૂદન સંસ્વતીએ પુક નામ નહોતું હતા મધુસૂદન ભારતી સ્વામી તેજ મધુસૂદન મળતી અને તેજ ગૂઢાર્થદીપિકાનો કર્તા એમ સ્થાપિત કર્યું

તે સદીના છેડે છેડના બગમા હુંભગાણથી અદ્વૈતમંતરી મિરીઝ એ મની એક ગ્રંથમાગાનિહળના માડી તેમા અદ્વૈતમિષ્ઠિ અને સિંધાનતમિન્દુ એ ગ્રંથો હતા તે ગ્રંથની આગળ અંગ્રેજીમા અને સંસ્કૃતમા હુકી હુકી સ્તાનનાઓ જોડનામા આવી હતી અને તેમા એ ગ્રંથોના કર્તા આશરે ૩૦૦ ૧ ઉપર થઈ ગયા હતા અને શ્રીરાંકરાચાર્યના અદ્વૈતમત ઉપર ભમ્યાચાર્યના સ્થિતિએ મધ્યભાગમા જે અધરિત પ્રદાશે મ્યાં

હતા તેનો સામનો કરનાર જે નેત્રમાં દક્ષિણ દિશાના વિદ્વાનો હતા તેમના આ એક હતા એમ વિધાન ક્યું હતું

પરંતુ ૧૮૨૦ માં દરિયાના આખ્યા કનકતાના એ શાસ્ત્રીઓને હાથે સંશોધન થઇને બહાર પડી અને વેદાન્તપ્રવૃત્તિઓ પ્રથમ સ્તમ્ભ બનારસના એક પડિતને હાથે સરસ્વતી પામીને પ્રસિધ્ધિમાં આવ્યો એ બંને ગ્રંથોને લાંબા ઉપોદ્ધાતો બોડેના હતા તેમાં એક જુદોજ મત રજૂ થયો હતો તે એ હતો કે આ મતોનું જન્મસ્થાન પૂર્વબંધાનામાં હતું, તેનો જન્મકાળ ૧૫૪૦ થી ૧૬૨૩ દરમ્યાન હતો અને તેણે અદ્વૈતસિદ્ધિ વગેરે ઉપરોક્ત ૧૯ ગ્રંથો રચ્યા હતા આ ઉપોદ્ધાતો સરસ્વતી લેવાથી આધુનિક પદ્ધતિના વિદ્વાનોનું ધ્યાન તે એવી રીતે નહોતું સને ૧૮૨૬ માં Madhusudan Saraswati, His Life and Works એ ગ્રીક નીચે એક અંગ્રેજી લેખ મે બ્રાહ્મરૂઢ ઇન્સ્ટિટ્યુટના એનાસના ૮ માં પ્રુબ્તમાં લખ્યો હતો તેણે એ વિષયમાં રસ લેનારનું મારું ધ્યાન એમનું હતું અને તેમાં કરેલા વિધાનો વિશે ચર્ચા પણ લાગે વખત આવી હતી એ ચર્ચામાં બાગ લેનાર એક મુદ્દસ્ય કનકતાની બેથુન કોટેન્ના સરસ્વતીના અધ્યાપક શ્રીમુત ચિંતાદગ્ધ ચક્રવર્તિ હતા તેઓ મધુસૂદન સરસ્વતીના પૂર્વાગ્રમના બન્ધુ યાજ્ઞાનંદના એક વચાજ દોવાને લીધે તેમણે પોતાના કુટુંબના કલિદાસ વિશે સારી માહિતી આપી હતી તે ચર્ચાને અતે એટલુ એકસ ઈર્ષ્ય કે અદ્વૈતસિદ્ધિ વગેરેના કતાં મધુસૂદન સરસ્વતી ઇસવી સનના ૧૬ માં મૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને સત્તમ્ભાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા હતા, તેમનો જન્મ પૂર્વ બ ૧૪ માં ફરીપૂર જિલ્લાના મેઘનીપાડા ગામમાં પુરુષોત્તમનામના મત્સ્ય ગોત્રના એક મોજી ક્ષાત્રિયના પુત્ર તરીકે થયો હતો અને તે સત્તમ્ભ લીસ પડી લાગે વખત મલીમાં ન્થા હતા બે નેમનો દેહ ૧૦૭ વર્ષની મોતી ઉમરે દરદારમાં મત્સ્યલી થયો હતો

સા. ૫૪ી અને ૧૮૨૮ માં ચૌખાના મસ્જીદ મિત્રીતમાં ના ૧૫જી તીર્થની લગુ બાપ્ત્યા અને કાદમ્બર મસ્જીદની ન્યાય-સાધી ગીમમદિન મિન્નાત્તિનિન્દુ જનમનગના શાસ્ત્રી અંકરામને હાથે મંગલધિન થઈ પ્રસિધ્ધિમાં મુકાયો તેના ઉપોદ્ધાનમાં મધુમુન સરસ્વતીનો જન્મ ૧૭ માં સૌમ્યા દક્ષિણમાં થયે દેવતાનું ફરી પાણુ જાણાવવામાં આવ્યું તેજ સાધના આગ્રિએ ૧ નમ્જૂન મિત્રીતમાં તેજ અન્ય મદ્ય અગ્રમર શાસ્ત્રીની મિન્દુ-પાન નામની નવન દીપા મદિન

બહાર પડ્યો. તેના ઉપોદ્ધાનમાં મિદ્યાન્તમિન્દુ વગેરેના કર્તાને જન્મ કયા દેશમાં થય્યો તે બાબતમાં મૌનજ સેરેયું હતું અને ડોઝ પણ જાનનો આશ્રય ન દેખાડતાં એટલુંજ લખ્યું હતું કે દક્ષિણમાં તેમજ ઉત્તરમાં વિદ્વાન નડેવામાં એવી દતકયા પ્રચલિત છે કે ઇમરી સનની ૧૭ મી મદીના ઉત્તરમાં બાગ્ન-વર્ષમાં પાંચ પ્રખર વિદ્વાનો યર્ષ ગયા હતા તેમાંના એક મિદ્યાન્તમિન્દુના જન્મ હતા, તે અપ્પય્ય ત્રિલિન પત્રી યર્ષ ગયા હોવા જોઈએ અને તેજે (૧) વાન્ત-ક'પવતિકા, (૨) ગૃહ્યર્થદીપિકા, (૩) મક્ષેપ શાસ્ત્રી-ક-આગમચંદ્ર, (૪) મદ્ધિમ-સ્તોત્ર-દીકા, (૫) સિ'શાન્તમિન્દુ અને (૬) અંત્યસિલ્પિ એટલા અન્યો તો ચોક્કસ જણેલા હોવા જોઈએ અને (૧) ક્રિષ્ણવ્યકગનિર્ણય (ક્રિષ્ણપ્રતિપત્તિપ્રકાશ) (૨) ભગવદ્ભક્તિસાધન. (૩) હસ્તીયા વ્યાખ્યા, (૪) મર્ચિશાસ્ત્રાર્થમચંદ્ર અને અદ્વૈતરત્નકણ્ણ એ અન્યો પણ એમના જણેલા છે એમ લોકોના બોલાવા છે.

પરંતુ તેજ સાવના ભગવદ્ભક્તિગાથન, તેના પ્રથમ ઉલ્લાસ ઉપગતી કર્તાની પોતાની દીકા તથા બાપીના ને ઉલ્લાસ ઉપર ગોચરથી દાગે. ગાંધીની દીકા સહિત કાશીમાંથી પ્રસિધ્ધિમાં મુકવામાં આવ્યો. તેના ઉપેક્ષાતના જે આમિ દામોદર શાસ્ત્રીએ લખ્યું હતું કે તેમજે નરહીપમાં શ્રી યદુનાથ બદાચાર્ય નામના નૈયાયિકના હાથ તજે શિક્ષણ લીધું હતું ત્યારે ગુરુમુખેથી સામગ્ય તુ કે એ અન્યના કર્તા મધુસૂદન મરસ્વનીનું મળી નામ કમવનયન હતું, તેમનો જન્મ પૂર્વ-બગાવામાં ફરીફૂર શહેરના ડોગનિપાડા નામના પગમાં શ્રી ગમચન્દ બદાચાર્યના વશજ પુરન્દરાચાર્યને લા થયો હતો વગેરે.

સને ૧૯૨૯ મા નારાયણીર્થ અને પુરુષોત્તમ મન્નનીની દીકા સહિત સિદ્ધાન્તમિન્દુ ગુરુનાની પ્રેસ તરફથી બહાર પડ્યો હતો તેના ઉપોદ્ધાન હતોજ નર્મ. પરંતુ તેજ સાવના બાવનમગના પ્રેા મોદીનું મિદ્યાન્તમિન્દુનું અગ્રેષ્ઠ બાપાન્તર ઉપોદ્ધાન સહિત બહાર પડેયું એમ તેમાં છાપેલી રાખ ઉપરથી લાગે છે, જો કે માગ જાણવામાં તે ૧૯૩૧ ની માધમાજ આવેલું, તેમાં હરિતીયા-વ્યાખ્યા અને વેદાન્તક'પવનિકાના ઉપોદ્ધાનોમાંથી મળી આવતી તેમજ બાંકારકર છન્દિટગુટના ઔનાયસમાં પ્રસિદ્ધ ગયલી આદિતીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. એટલે તેમાં મધુસૂદન મરસ્વની પૂર્વબગાવામાં જન્મ્યા હતા તથા સગ્યારા લઈને કાશીમાં રહ્યા હતા એ વગેરે લોકિકત માન્ય રાખવામાં આવી હતી. પરંતુ શુદ્ધદૈત મતના પ્રવર્તક શ્રી વજ્રમાચાર્યના ચગિત વિષેની કેટલીક

વાર્તાઓનો સંગ્રહ નિઃવાર્તા નામે છે તેમા મધુસૂદન મસ્સ્વતી અને વનમા ચાર્યનો પરસ્પર સમાગમ થયાનો ઉલ્લેખ છે તેમ બક્ષિતસ્માયન ગ્રન્થનો પણ તેમા ઉલ્લેખ છે મુખ્યત્વે ઝીને તેને આધારે અને સ્વ કા ત્રિ તેનગે આ કર્તાનો કાળ નિશ્ચિત કરેલો તેને આધારે પ્રો મોદીએ એવો મત રજૂ કર્યો હતો કે આ કર્તા ઇ મ ૧૪૮૫ અને ૧૫૮૫ ની દરમ્યાન અગર ૧૪૮૦ અને ૧૬૦૨ ની દરમ્યાન થઈ ગયો હોવો જોઈએ

ઉપરે ૧૮૦૩ ના એડીશનમા ગાયમ્વાડ ઓરિએન્ટલ પ્રિરીકમા પુરુષોત્તમ સસ્સ્વતીની નીમ મહિત મિદ્ધાન્તમિ કુની મે પ્રસિધ્ધ મેલી પ્રત તૈયાર થઈ અને તે ઓગરમા પ્રમિદ્ધિમા મુકનામા આવી તેના ઉપોદ્ધાનમા જે કર્તાના જીવન ચરિત્રને નગનો ભાગ છે તે માટે ઉપરલખત બધા સાધનોનો ઉપયોગ કરનામા આ થો હતો

ત્યાર પછી એ વિવરની ચચા કરતો કોઈ પણ લેખ અગર ગ્રન્થ મારા જાણુ પ્રમાણે પ્રમિદ્ધિમા આવ્યો નથી માટે નીચે જે અહેવાલ આપ્યો છે તે તે ગ્રન્થના ઉપોદ્ધાનમાના જીવન ચરિત્રને લખના ભાગના મારા જેવોજ છે

એમનું જન્મસ્થાન.

ઉપર મુજબ તેમ વિદ્વદ્ગં મમલ મધુસૂદન મસ્સ્વતીના જન્મસ્થાન વિશે એ મત છે એક એ ક તઓ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાના કાર્કિ અગતમ્મા ગામમા જન્મ્યા હતા અને બીજો એ ક તઓ પૂર્વ બંગાલાના ફરીપૂર્ જિલ્લામાના પ્રેટાનિપાડા નામના ગામમા જન્મ્યા હતા આ બેમાથી બીજો ગ્રાહ્ય છે એમ મારો મત છે અને તેના અનેક કારણો છે પહેલું, એ કર્તાની પૂર્વ બંગાલામાના પ્રેટાનિપાડામાની હત્પતિ વિલી મ્થા તેમના ૮ વજના પદ્મિન હરિવલસ મિદ્ધાન્ત વાગીશ જેઓ અવાપ દલાન છે તેમણે પ્રેટાનિપાડા છત્તિદામરૂપ બનબૂમિવાર્તા નામના રાવવેન્દ્ર કવિશેખરે ઈ સ ૧૬૬૭ મા રચેના ગ્રન્થને આધારે રચેલી વૈદિકાત્મીમામામા તેમજ વૈલન્તક પરનિમના ઉપોદ્ધાનમા જણાવેલી કુનપજમા પત છે અને બંગાલાના પ્રિશ્વમશમા અને ગજેન્દ્રનાથ ધોના અદ્વૈતસિદ્ધિના ઉપોદ્ધાનમા પણ તેનોધેરી છે બીજું બ્યારે દક્ષિણવાગી મ્થામા મર્તાના જીવનચરિત્ર વિશે બીજા મલ્લ મહિતી નથી ત્યારે પૂર્વ બંગાલાવાગીમા એમનું

જન્મગ્રામ, એમના પૂર્વજો, એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ, વિવાગુરનું નામ, સંન્યાસગુરનું નામ, નિશ્ચયસ્થાન, મૃત્યુસ્થાન, મૃત્યુકાળની ઉમર વગેરે સપૂર્ણ માહિતી છે. ત્રીજું, બ્યારે ભાગ્યકર અંતઃક્રમમાં મારો એ કર્તા વિશેનો લેખ બહાર પડ્યો ત્યાર પછી લાંબો વખત લગી ચર્ચા ચાલી હતી તેમા બાગ લેનાર કેઈ દક્ષિણ દિગો વિદ્વાન ન નિકળ્યો. કવક્તા અને બનાસના વિદ્વાનો નિકળ્યા અને તે પેણી કવક્તાનાગા વિદ્વાન શ્રી. ચિનાદગજે તો તેજ દિશામા સારી મદદ કરી, જેનો સ્વીકાર મે મિધ્યાતમિન્દુના ઉપોદ્ગાતમા મુક્તકંઠે કર્યો છે. તેમણે લખ્યુ હતુ કે તેઓ પોતે તેમજ તેમના કુટુંબના વૈદિકવાદમીમાસાવાળા પડિત હરિદાસ વગેરે અનેક વિદ્વાનો મધુમદન સગરવનીના પૂર્વાશ્રમના વશના છે એમ માનીને મગડર રહે છે અને તે કુટુંબના વયોવૃદ્ધ પુરોહિ હજી પણ તર્પણ કરતી વખતે પોતાના તે નામાગ્નિ પૂર્વજને સમારીને તેને અગ્નિ આપે છે. વળી મારી વિનનિને જ્ઞાન આપીને તેમણે પોતાના વંશના પ્રમિધ્ધ ગૃહસ્થોના નામો અને તેમને વિશે થોડી થોડી માહિતી પણ પુરી પાડી હતી તે પેણી જેના નામ ખાસ નોવ વેના લયક છે તે નીચે પ્રમાણે છે - (૧) જયનાગપણુ તર્કસ્ત્ર જેઓ ૧૯ મી મદીના એક પ્રખર નૈયાયિક હતા, નવદ્વીપની સગારી ટોન (શાળાના) અંત્યાપક હતા અને તર્ક રત્નાવલી નામના અત્યાગ કર્તા હતા, (૨) યશધર તર્કચૂડમણિ, જેઓ એક પ્રમિધ્ધ બગાવી લેખક અને વક્તા હતા અને સનાતન ધર્મ ઉપર વર્તમાન પત્રોમા વ્યાખ્યાનામનો ઉપચી જે પ્રદારો કરવામા આવના હતા તેનો અસરકારક પ્રતિભર કગ્રામા શ્રવન વ્યતીત કરના હતા અને જેમણે હિંદુ સનાતન ધર્મ અને સંસ્કૃતિના સંરક્ષણાર્થે સાંવત્રપ્રદીપ અને ધર્મવ્યાખ્યા નામે અન્યો રચી પ્રમિધ્ધમા મુદ્રા હતા, (૩) કાલીનાથ મધ્યસ્થ જે કાંઈ બહુ મોટા વિદ્વાન નહોતા હતા જેણે ખેમાચંનચદ્રિકા નામે એક અન્ય રચી તેમા ખેમા નામની એક કપિન દેવીના મુખથી સમાજના ઝિંકો ઉઠાડ પાડ્યા હતા. (૪) સીતાનાથ સિધાન્તવાગીશ જે મહાન કવિ અને પ્રખર વ્યાકરણશાસ્ત્રી હતા અને જેણે કમ્બાકગણુ અને વૈદિકરિધિ ઉપર અનેક અન્યો રચ્યા હતા જેમાના કેટલાક આ છે - (૧) ક્વાપ-તપ્પિત-પગિશિટ, (૨) કાનવ સંહિનિની, (૩) ક્વાપ-ત્યાકરણ-વ્યાખ્યા તથા (૪) પુરોહિતપ્રદીપ, (૫) હરિદાસ મિધ્યાન્ત વાગીશ જેમણે ઉપરોક્ત વૈદિકવાદમીમાસાના સંમધમા ઉલ્લેખ કરીવેળે છે, જેમણે પોતાની દીધઓ મહિત લગભગ બધાજ કાવ્યો અને નાટકોની પ્રતો ગદ્યર

પાડી છે અને કે સાક નવીન નામ અને કાના રમુનિય-યો પણ- જેવા કે વિગતરોજની -ને રમુનિયનામણિ- પ્રમિત્તિમા આવ્યા છે અને પોતાની નીચ મનિન મનામનામ સા સાક પવો મ્હાગ પામ્યા છે અને ખીમ તૈયાર કર છે (૬) કાલીપા તર્કાયાય જેમણે નવદમયનીયમ્ અને સ્વમનોધાર એ નામ મ્હા છે, ભાગ્યના કનિનાઓ ગ્ધી છે, ન્યાય અને વૈશિષ્ઠિ દર્શનોના અનેક મનોનો પોત ની નીમણો મદિન પુસ્તકાર મ્હો ૬ જેમાના આ મુખ્ય છે - (૧) ગદાધરકૃત મુક્તિનાદ (૨) જગદીશ ની મુનિમદિત પ્રશન્નપાલના (૩) મ્હાદ ભદ્રાચાર્યનું ભાગ્ય અને જેઓ સને ૧૮૩૦ મા પુન થના ૧૦ વર્ષ મુધી સરકૃત સનિલ પતિદના તત્રી દના (૭) દિદગ રામ્બી જે બનાગમ દિદુ મુનિનસિંગીમા પો નિય ભાગા-ખાતામા અમ્યાપ રતા જેમણે નવન્યાયના શબ્દખડ ઉપર નરી દીકા રચી છે ભારતનાં વગેરે બગાની પત્રોમા તત્ત્વજ્ઞાનના વિચો ઉપર લેખો લખ્યા હતા અને વગસાલિય નામના મામણિના તત્રી દના (૮) મનીસ વિચા- વિનો જેણે મરાઠી રાન્યના મ્યાપર શિરાજી મદારા ના જીવનચરિત્ર મનામન્ય મ્હ્યુ છે અને (૯) રેવનિ મોદન મન્યરત જેઓ ગિપે નાનના ન્યપુગદિત છે અને અગરતાનમા રહે છે આમા મેં ઉપગેન શ્રીપુત ચિનાદરણ અક્ષર્નિ કાન્યતીર્થ એમ એ જેઓ મ્હમ્તાની બેચૂન મનેજમા લેખર છે અને જેણે બગાની તથા સનકૃત સાહિત્યની ઉમ્મનિ અને વિગ્રમિ પ્રમે નોધના લાયક મેવા મરનારા નાને લેખો ભાગકર ઇન્સ્ટિટુ ના એનામમા હન્ડિયન એનીકવરીમા, બગાનાની રો એ સો ના જનલમા અને હન્ડિયન હિસ્ટોરિકન માર્ટિનમા અનેક વિદ્વાતપુત્ર અને વિચારપુત્ર લેખો લખ્યા છે તેમનું નામ ઉમેર્થ હતુ એના હમમા એમણે એ વખતે લખ્યુ હતુ કે મધુસૂદના પૂર્વાશ્રમન ભાગ્યાન નન્દના વશને પૈટ્ટી મ્હના તેનાથી તેમની પેઢીના વશને છે તે ઉપરથી મે એમને એવા મ્હક વશજતુ પુર વશજક્ષ તૈયાગ મ્હેવાના જે ની માતિ પુરી પાડના માં વિનતી કરી હતી અને તે ઉપરથી એમણે પોતાનું વશજક્ષ તૈયાગ કરી શમય તે માટે જરૂરી નામો પુરા પામ્યા હતા તેને આસારે મે એમનું વશજક્ષ તૈયાર કર્યુ હતું તે સિધ્ધાન્તમિન્દુના માત્ર ઉપોદ્ગમમા પા ૧૬ ઉપર લખ્યુ છે તે જોતા શ્રીપુત ચિનાદરણ શ્રીમતુસૂન સરન્વનીના ભાઇ યાદવી નન્દના દશમી પેઢીના વશજ છે એમ જણાય છે આથી એમ સિધ્ધ થાય છે કે આપણા મ્તાની જન્મજૂમિ બગાનામા હોવાની જે મ્યા છે તે વિશેષ પ્રમાણપુત્ર છે એથી, તે મ્યા પ્રમાણે બ્યારે આપણા ચરિત્રનાયક સન્યાસદીક્ષ

સેવા માટે ધર તથા કુટુંબ ડોહીને મળી તરફ પ્રયાણ કરતા હતા ત્યારે તેમને ફરીવુગ
જીવ્યાની એક નદી ઝોળાગવાની જરૂર પડી હતી તેમા અતિ ડાચ પૂર આવ્યું હોવાને
લીરે એમને જરા મનમા શોભ થયો અને શુ કરવું તે નિચા કરતા અને વરણ
દેવની પ્રાર્થના રતા સુ િગયા હતા એમને તે રે દક્ષિન્ત આપ્યું હતું વ્યાગે તે
નદી ઝોળાગવાનો પ્રયત્ન રીરા ત્યાગે તે તને માગ મરી આપગે તે ઉપરથી તે
જાણ થયા અને નવી ઝોળાગવાનો પ્રયત્ન કરતા રાત્ર થયા એવે નદીના બે ભાગ
થઈ ગયા અને તેઓ મળણપણે જેમ નજીબ ઉપર આવે તેમ ચાલીને મામે પા
જતા ગયા ત્યારે પામેના યજ્ઞોદ્ધ ગામના તોમને ને વાનની ખમગ પડી ત્યાગે
તેમણે તે નદીને મધુમતિ એ નામ આપ્યું એના કુટુંબના તોમે હજી પણ
માને છે કે વરણ દેવની તેમના ઉપર કૃપા છે અને તેથી તેમનો ઘર એ
નદીમા પૂએ નહીં પાવ્યમુ, મગનિષાડમા એ દક્ષિણમર્નિ મનીતુ દેવાનય
અને તેની મામે એક તનાવ છે તે આપણા મતાના પિતા પુત્રન્દરાચાર્યે બધાન્યુ
હતુ એમ ત્યાના શોભ હા ડે છે વળી ને ગામમા ૧૮૨૦ મા મધુમતિ ન
મ અતી મદીર" નામનુ એક નાગક ત્યાના લામએ ઉન મ્યે હતુ અને એક
માનજનિ નાયનાનય અને પુત્રમનય ત્યા આપ્યુ હતુ દક્ષિણ દિશમા એના કોઇ
અવશેષો મધુમતિ મગજનીની સ્મૃતિ સાથે જાગરી ડખ્યાની અને તેનુ સમારક
મઈ કેમએ ઉનુ મ્યાની દક્ષિન્ત જાવ્યામા આવી નથી અને છકું, ભગવત
બક્તિગમાયનના મીકામર અને પુર તાં ગોસ્વામી દામોદર શાસ્ત્રી પોતાના તે
અન્યના ઉપોદ્ગાતમા ઉપગની કથાને ઉલ્લેખ પણ કરતા નથી પરતુ તેમણે એ
મતા નિરે પોતાના નવદ્વીપ (નડિયા) મા મનીને કેના અભ્યામના મગમા પોતાના
શુર શ્રી યતનાથ શમા બાયાયના મુખેથી જે સાનગેનુ હતુ તે નોધુ છે તે
ઉપ થી એ મ્યાને થાપુ મમમન મળે છે એઓ લખે છે એમના શરના
મ્દેના પ્રમાણે ભગવતભક્તિગમાયનના કતા શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીનુ પૂનાઅમનું
નામ કમનનયન હતું તેઓ પૂવ બગાનામા ફરીવુગ સહેરની પામે આવેના
કોગનિષાડા ગામમા રહેનાર સમયન્દ્ર બટાયાય નામના વૈદિક શ્રણિત બ્રાહ્મણના
વગ ૮ પુત્રન્દ્ર ત્યાના પુત્ર હતા તેમણે નવદ્વીપમા રેનાર દક્ષિન્ત તર્કવાગીસ
પામે ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યસ કરીવો હતો શ્રીવિશ્વશ્વર મરસ્વતી પાસેથી મત્યામદીક્ષા
લીવી હતી શ્રી મારન સરસ્વતી પામેથી બ્રહ્મનિવાના સરમર પામ્યા હતા
અને મદ્વીમા ઘણો વખત રહ્યા હતા

આ મરણોને લીધે હું એમ ચોકસ માનું છું કે અતૈતમિદિ મિદાન્ત

નિન્દુ, ભગવદ્ભક્તિરમાયન મદિભસ્તોત્ર-ગીત વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોના તા
થી મધુસૂદન મરસ્વતી તો પૂર્વ જગાણના ફરીપુત્ર દુન્યાના મેગનિપાત્ર નામ
માત્ર જન્મ્યા હતા પરંતુ મધુસૂદન મરસ્વતી દક્ષિણમાં યર્ધ ગયાની મ્યા પણ
છેક ખોળી માનના જેવી નથી દુ વનમાડમાં હતા ત્યારે એમ મન્યિદાનન્દ
નામના ઉત્તરી માધુના જોડે માગે મમાગમ થયો હતો તેઓ લાટોર હૃષીમ્શ,
દગદ્દાર દન્દાવન વગેરે સ્થળોએ પુષ્પજ વર્ષો રહ્યા હતા તેણે પાન ખરી હતી
ક વૃન્દાવનમાં પણ માધુનગમાં એવી દત્તમ્યા ચાતુ છે કે મધુસૂદન મરસ્વતી
મૂળ દક્ષિણના રહેનારી હતા અને પોને શ્રીકૃષ્ણના પગમ ભસ્ત હતા તેથી
પાછળથી દન્દાવનમાં જઈને રહ્યા હતા અને ત્યાં રહ્યા માનતુ પાત્ર
બન્યા હતા આથી બનના જોગ છે કે આનન્દમન્દામિની હરિનીના-આખ્યા
વગેરેના મર્તી મધુસૂદન મરસ્વતી દક્ષિણમાં જન્મ્યા હોય અને પાછળથી વૃન્દા
વન જઈને ગયા હોય કૃષ્ણ-કુતૂહલ નામના ત્રી મધ્ય દિલના મધુસૂદન
મરસ્વતી વગી ત્રીજાજ અસ્તુ! એ પૈકી આપણે તો દ્વન પટેના જોડે /
સમઘ છે એને તેનીજ મ્યા આગળ ચનાવીશ

એમના જીવનમાળ.

એમના જન્મકાળ વિશે જે અનેક મતો રજુ કરવામાં આવ્યા છે
તેના ઉત્તેષ ઉપર એમના અનન્યરિત્ર મારેના બહિરંગ આવનોના ખડમાં
ખોતેતોજ છે દરેક વિચારક શક્ત તેના સાધનો મેળવીને અને શક્ત તેના
વિચાર મરીને / મત બાધે અને તેથી દરકને પોતાના મત વિરે ઘોડો ધણો
આગ્રહ હોયજ પરંતુ બને તેટલા નિ પક્ષપાતપણે વિચાર મરીને દુ જણાતુ
છુ કે આ કતાનો જન્મકાળ ઈ મ ૧૫૪૦ અને અનગ્ગાનકાળ ઈ મ ૧૬૪૭
હોય એમ માનતુ વધારે સપુકિતક છે આ વિધાન માટે અનેક કાણો છે
અને તે મિદ્ધાન્તમિન્દુના મારા ઉપોદ્ધાતમાં મવિત્તર આપેના છે તે સરને
અહીં ઉતારવા બેસુ તો આ ઉપોદ્ધાનતુ ઋઘ્ધાર્યા કરતા ઘણુ મોટુ ઘઈ જાય
એમ છે તેમ મામાન્ય વાયમને તે ઉપયોગી પણ નથી અને રસમય લાગે
એમ પણ નથી માટે આટલુંજ કરીને બીજા વિષય તરફ વળુ છુ

એમના પૂર્વાશ્રમના પૂર્વજો.

ઉપરોક્ત હરિનીના-આખ્યા વેદાન્તમરપતિકા અને ભગવદ્ભક્તિ મા

યનના ઉપોદ્ધાતોમાથી મધુસૂન મન્વન્તીના પૂર્વાત્મના પૂનર્જને વિરં વણી
માદિતી મળી આવે છે તે પ્રમાણે એમના ૮ મી પેઢીના પૂર્વજ શ્રી રામ મિત્ર
અથવા શ્રી ગમચન્દ્ર બાલાર્ય શુદ્ધ યજ્ઞુર્વેદી માધ્યાત્મી ગ્રામ્યાના મત્સ્યપ ગોત્રના
બ્રાહ્મણ હતા અને મૂળ મ્નોત્ત્વ ગેરગમી હતા અને લાડમુદીન ધોરીએ
ઈ સ ૧૧૮૪ માં જ્યાર તે ગદે ઉપર ગર્ગ મ્ત્રી અને રાદે મ્ત્રી
ત્માની પ્રજા ઉપર જીનમ કરવા માડ્યો ત્યારે તે મહકુટુમ્બ મ્નોત્ત્વ છોડીને
ગોડાધિપતીના આશ્રય નીચે બંદવાન સ્થામા નરસીપ અથવા નડીઆના જાહેને
રક્ષા હતા એ કુટુમ્બની બીજા ચાગ પેઢી શ્રી નામના પુત્ર ગોપાલ મિત્ર તેના
માધવ મિત્ર તેના મનાનન મિત્ર તેના ગણપતિ મિત્ર એમનાં ચર્ચાત્મક
સુધી માર્ગજાણવાનેગ બનાવ બન્યો હાય એમ જણાવુ નથી ગણપતિ મિત્રના પુત્ર
ગુણાણુવાચાર્ય નડીઆ ડોડીને પોતાના મમગ મધુમતિ નદી ઉપર યોગદ્વંમા ગેરતા
હતા ત્યાં જાહેને જ્યાં આપણા ચર્ચિત્રન યજ્ઞ ના પૂવાત્મના પિતા કુન્દરાચાર્ય તે જ્યાં
ગુણાણુવાચાર્ય ના પુત્ર હતા એ રાજને માધવપાગા નામના રાજે નાહિં નાગને
તેને પોતાના રાદેરમા આવનાનુ મામતણુ એમનું હતુ અને ત્યાં તે મયા
હતા ત્યાંથી પાગ દેવના વન્ને મદારિપાદ ગમનુ ઉત્તરીયા નામનુ પદ
એમને બહુ પદ પડી ગયુ નથી તેમજે ત્યાં પોતાનો મરમતો મુમમ મ્થો
ત્યાં એમના પુત્ર પુરુષાર્થ એમ ધર બાંધીને તેને પુરુષ વાગિમ એવુ નામ
આપ્યુ અને ત્રિજામર્તિ મરિમની એમ મર્તિનુ આપન શ્રીને તન મદીર
બધાનુ હતુ જેના અવગેરા હો મોખૂદ છે

એ પુન્દરાચાર્યને ચાગ પુત્રો હતા (૧) શ્રીનાથ (૨) ચાન્નાનન્દ
(૩) કમનયન અને (૪) વામીશચન્દ્ર તેમથી ચોથો નાની ઉમરમા શુભરી
મયો હતો પરંતુ પદેના ત્રણ આગળ જતા શ્રીનાથ ચૂડામણિ ચાન્નાનન્દ ત્યાંયા
ચાર્ય અને મધુસૂન સરસ્વતી એ નામોથી અનુક્રમે પ્રમિદિને પામ્યા

કમનયનના મધુસૂન સરસ્વતી કેમ થયા ?

કમનયનને વૈરાગ્ય પ્રમ આન્યો અને તેજે સત્યામ કેમ લીલો તેની
કથા એવી છે કે ચાન્નાનન્દ અને કમનયન જ નેએ હિંમ તપવાગીશના
દાય તમે નડીઆમા મારો વિવાહ્યાસ કર્યા પછી એમ વખતે પુન્દરાચાર્ય તે
બન્નેને લઈને મારવપાછાના રાદે મારમા મયા અને પોતાના પુત્રો કેના
મુદિમાન અને વિદ્યાન છે તે સ્થાના રામની જાણમા આપ્યુ પછી પાગ

મિત્ર, ભગવદ્ભક્તિરસાયન, મહિમ્નસ્તોત્ર-ગીતા વગેરે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના મૂર્તિ શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી તો પૂર્વ બગાળાના ફરીદપુર જીલ્લાના ટ્રેડાલિપાડા 1મ માળ જન્મ્યા હતા પરંતુ મધુસૂદન સરસ્વતી દક્ષિણમાં ચર્ચા મયાની મધ્ય પશ્ચિમેક બોગી માનવા જેવી નથી, વનસાડમાં હતો ત્યારે એક સચ્ચિદાનન્દ નામના ઉદાસી સાધુના જોડે મારો સમાગમ થયો હતો તેઓ લાહોર હૃષીકેશ, હરનાર વૃન્દાવન વગેરે સ્થળોએ પ્રખ્યાત વૃંદાવન રજા હતા તેઓ વાત કરી હતી કે વૃન્દાવનમાં પણ આધુનિકમાં એવી દંતકથા ચાલુ છે કે મધુસૂદન સરસ્વતી મૂળ દક્ષિણના રહેવાસી હતા અને પોને શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા તેથી પાંડવથી વૃન્દાવનમાં જઈને રજા હતા અને ત્યાં ધણા માનનું પાત્ર બન્યા હતા આથી બનવા જોગ કે આનન્દમન્દકિની હરિનીના-વ્યાખ્યા વગેરેના કર્તા મધુસૂદન સરસ્વતી દક્ષિણમાં જન્મ્યા હોય અને પાંડવથી વૃન્દાવન જઈને ગયા હોય કૃષ્ણ-કૃત્વદન નામના મૂર્તિ મધ્ય હિંદના મધુસૂદન સરસ્વતી વગી ત્રીજાજ અસ્તુ! એ પૈય આપણે તો ૧૧૧ પહેલાં જોડે / સમય છે એને તેની જ મધ્ય આગમ ચનારીય

એમના જીવનકાળ.

એમના જન્મકાળ વિશે જે અનેક મતો રજુ કેવામાં આવ્યા છે તેનો ઉલ્લેખ ઉપર એમના જીવનચરિત્ર મારેના બહિરંગ સાધનોના ખડમાં કાઢેલોજ કે દરે રિચાગક સ્થળ તેટલા સાધનો મેળવીને અને સ્થળ તેટલો રિચાર શ્રીનેજ અત બાધે અને તેથી દરેકને પોતાના મત વિશે થોડો ધણો આગ્રહ લેયજ પરંતુ અને તેટલા નિપજાપાત્રણે રિચાગ શ્રીને ૬ જાણીય છુ કે આ મતાનો જન્મકાળ ઈ.મ ૧૫૪૦ અને અવસાનકાળ ઈ.મ ૧૬૪૭ હોય એમ માનતુ વધારે ન્યુનિક છે આ રિવાજ માટે અનેક માલો છે અને તે મિદાન્તમિત્રના મારા ઉપોદ્ધાનમાં સવિસ્તાર આપેલા છે તે સમયે અહીં ઉનારવા બેસું તો આ ઉપોદ્ધાનનું ૩૦ ધાર્યા કરના ધણુ મોટુ ચર્ચાજ એમ છે તેમ આમાન્ય વાચકને તે ઉપયોગી પણ નથી અને સમય લગે એમ પણ નથી માટે આટલુજ કહીને બીજા રિચા તરફ વળુ છુ

એમના પૂર્વાશ્રમના પૂર્વજો.

ઉપરોક્ત હરિવીર-વ્યાખ્યા, વેદાન્ત પત્રનિકા અને ભગવદ્ભક્તિ મા

યનના ઉપોદ્ધાતોભાથી મધુસૂન મસ્તવતીના પૂર્વાશ્રમના પૂર્વજે વિશે થતી માહિતી મળી આવે છે તે પ્રમાણે એમના ૮ મી પેઢીના પૂર્વજ શ્રી ગમ મિશ્ર અથવા શ્રી રામચન્દ્ર બાલાર્ય શુન્ન યજુર્વેદની માધ્યલિની શાખાના મત્સ્યપ ગોત્રના બ્રાહ્મણ હતા અને મૂળ પ્રોજના ગેરાસી હતા અને શાહમુદીન ઘોરીએ ઈ.સ. ૧૧૮૪ માં જ્યાર તે ગહેર ઉપર ચઢી ગયો અને શહેર મજબૂત કરી ત્યાંની પ્રજા ઉપર જીનમ કરના માટે ત્યારે તે મહકુટુમ્બ ક્ષોત્ર છોડીને ગૌડધિપતીના આશ્રય નીચે બદલાવ જત્યામા નવદ્વીપ અથવા નડીઆમા જઈને રહ્યા હતા એ કુટુમ્બની બીજી ચાર પેઢી શ્રી ગમના પુત્ર ગોપાલ મિશ્ર તેના માધવ મિશ્ર તેના સનાનન મિશ્ર તેના ગણપતિ મિશ્ર એ પ્રમાણે ચર્ચિત્વ તથા સુધી કાર્તિકજીના તેમ બનાવ બંધો હોય એમ જણાવુ નથી ગણપતિ મિશ્રના પુત્ર શુણ્ણવાચાર્ય નડીઆ છોડીને પોતાના મસગ મકુમતિ નગર ઉપર યજ્ઞોદરમા ગહેતા હતા ત્યાં જઈને ગણા આપણા ચિત્રનાયક ના પૂર્વાશ્રમના પિતા પુન્ડ્રગાયત્ર તે આ શુણ્ણવાચાર્ય ના પુત્ર હતા એ પ્રજાને માધવપાશા નામના શહેર ના હિંદુ ગમને તેને પોતાના શહેરમા આનાવુ આમત્રણ મોકલ્યુ હતુ અને ત્યાં તે ગયા હતા ત્યાંથી પાંજા કરતા વચ્ચે યાત્રિપાડા ગામનુ ઉતરીયા નામનુ પડ એમને બ. ૫મ. પડી ગયુ નથી તેમણે ત્યાં પોતાનો ધ્યમનો મુકામ કર્યો ત્યાં એમના પુત્ર પુરુષાચાર્ય એ પ્રજાને બાંધીને તેને પુન્ડ્ર વાગિશ એવુ નામ આપ્યુ અને ત્રિશુભર્તિ ધનિમની એ પ્રતિનિધિનુ સ્થાપન કરીને તત્તુ મદીર બંધાવ્યુ હતુ જેના અનશેષા હ. ૭ મોબૂદ છે

એ પુરુષાચાર્યને ચાર પુત્રો હતા (૧) શ્રીનાથ (૨) યાત્રાનન્દ (૩) કમનયન અને (૪) વાગીશચન્દ્ર તેમથી એથો નાની ઉમરમા શુભરી ગયો હતો પરંતુ પહેલા ત્રણ આગળ જતા શ્રીનાથ ચૂડામણિ યાત્રાનન્દ ન્યાયાચાર્ય અને મધુસૂન મસ્તવતી એ નામોથી અનુક્રમે પ્રસિદ્ધિને પામ્યા

કમનયનના મધુસૂદન સરસ્વતી કેમ થયા ?

કમનયનને વેરાગ્ય પ્રમ આપ્યો અને તેણે સંન્યાસ લેમ લીધો તેની કથા એવી છે કે યાત્રાનન્દ અને કમનયન બન્નેએ હરિમ તત્ત્વાગીશના દ્વાય તરે નડીઆમા સારો નિવાસ કર્યો પડી એ વખતે પુન્ડ્ર ચાર્ય તે બન્નેને લઈને માધવપાશાના તરફ જારમા ગયા અને પોતાના પુત્રો કેના બુદ્ધિમાન અને વિદ્વાન છે તે ત્યાંના ગમની મણમા આપ્યુ પડી પાંજા

કરતા પોતે જે જગ્યાએ થઈ બાધ્યુ હતુ તે જગ્યા દાનમાં આપવા માગણી કરીથી રામજીએ તે માન્ય રાખી નહીં અને નિરાશ થઈને ત્રણે જણા પાંચ દુર્ગા ગણેશથી ભવનચતુરના મનમાં કાષ્ટિ ઓર અસર થઈ તેને એમજ થઈ ગયુ કે વિદ્યા બણીને યજમાનોના મનનું જનન કરીને આશુવિકા ચલાવવી તેના કરતા કામના માનનો ત્યાગ કરીને નિઃશ્વસતુ સાધન કરવામાં જીવન વ્યતીત કરવું વધારે ઇષ્ટ છે તેથી તેણે સમ્યાસ લેવા માટે પિતાની આજ્ઞા માગી પ્રથમ તો તેણે ઘણી આનાકાની કરી પરંતુ બ્યારે તેણે જ્યેષ્ઠ કે એણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે સારે તેણે જવાની પરવાનગી આપી તે ત્યાંથી નિઃશ્વસા તે યશોદર આમળ મધુમતિમાં પૂર જોઈને અટક્યા અને ઉપર જણાવેના અમલદાર બન્યો પછી તે ચાલતા ચાલતા કાશી પહોંચ્યા

એમનો કાશીનિવાસ.

ત્યાં એમને શ્રી વિશ્વેશ્વર સરસ્વતી અને શ્રી માધવ સરસ્વતી સાથે મહાગમ થયો તેમાંથી પહેલા પાસે એમણે સમ્યાસદીક્ષા લીધી અને બીજા પાસે ઉપનિષદો વગેરે ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીધો મશીમાં એઓ ચતુરદિધા ઉપર ગોપાળમઠમાં રહેતા હતા ત્યાં રહીનેજ એમણે ભગવદ્ભક્તિરસાયન, ભાગવતપ્રથમસ્કંધ-વ્યાખ્યા, મહિમસ્તોત્ર-ગીતા સિદ્ધાન્તમિન્ડુ, ગૃપ્યદીપિકા, વેદાન્તકપનતિકા, અદ્વૈતસિદ્ધિ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા હોના જોઈએ એમના કાશીનિવાસ માટેની આખ્યાયિકા એવી છે કે એમણે પોતાની વિદ્વત્તા અને ભક્તિપરાયણતાને લીધે ત્યાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી એ વખતે મનિ જીવસીદ્ધાન્ત જે પણ કાશીમાં ગ્રહેતા હતા તેમણે પોતાનું સમચિન્તિતમાનસ (જીવસીદ્ધાન્ત સમાપ્ત) મધુમતિ સુનિને જોવા મોકલ્યું તેમણે તે જોઈને તેના મન્યાન્ન તરીકે નીચેના શ્લોક જોડીને લખી મોકલ્યો —

આનન્દકાનને કારણે તુલસી જન્મસ્તરુ ।

વવિતામજ્જરી ચસ્ય રામજનમરુમ્બિતા ॥

બીજી તેજ બામતની આખ્યાયિકા એવી છે કે અકમર બાદશાહે મધુમતિ સરસ્વતીની વિદ્વત્તા વખાણુ સંજન્યા તે ઉપરથી તેણે તેમને દિવ્ય બોધન્યા તેના દુષ્ટાગમ અનેક પડિનો દન્ય તેઓ એમની વિદ્વતાની નિરાશતા જોઈને એકાદ થઈ ગયા કે એ જોઈને ત્યાજ તેની પ્રશસનો એક મોડે જોડી મ્હી નાખ્યો તે મોડે આ છે —

વૈત્તિપારં સરસ્વત્યા મધુસૂદન સરસ્વતી ।

મધુસૂદાસરસ્વત્યા વૈત્તિ પાર સરસ્વતી ॥

વળી એક ત્રીજી આખ્યાયિક એવી છે કે અકમળ બ્રાહ્મણના રાત્ર્યમા મુમુક્ષુના કુટીરો ગમે તે કંઈ તો પણ બ્રાહ્મણના અમનનરો તેને કાઈ શિક્ષા મ્ગી શક્તા નહીં બાને બીજે હિંદુ સંન્યાસીઓને બહુ ગ્રામ થતા માડયો અને તેમણે અર્ધિમા રૂત બીધેલુ એટલે તેમને જે થાય તે સહન કરી લેવાનો પ્રસંગ આવતો આથી એ વખતે મધુસૂદન સંન્યતીએ બ્રાહ્મણ પામે જાળે નિનની કરી કે આનો મર્ગ બંદોગસ્ત થયો જોઈએ ગમ બીરખ્ય એમની મુવાકાન વખતે હાજર હતો તેમણે એવી મુક્તિ મુકાડી કે બ્રાહ્મણ શિવાય ઇતર વર્ગના હિંદુઓને સંન્યાસની દીક્ષા આપના માડની અને તેઓ આશુન ધારણ કરીને બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓનુ તેમજ પોતાનુ રક્ષણ કરે આ મુચના મધુસૂદનને મજે ઉતરી અને તેમણે જેનુ કુટીરને રાત્ર્યતગ્નુ રક્ષણ હતુ તેવુજ આ રાત્ર સરી સંન્યાસીઓને પણ હોતુ જોઈએ એમ બ્રાહ્મણને જણાવ્યુ તેમણે તે મુન રાખ્યુ અને ત્યાર પછી મધુસૂદને સંન્યાસીઓમા એવો બંદોગસ્ત કીયો કે બ્રાહ્મણેનર હિંદુઓને પણ સંન્યાસ દીક્ષા આપરી પરંતુ તેમને શસ્ત્રધારણની છૂટ આપરી અને તેઓ બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓનુ તેમજ પોતાનુ રક્ષણ કરે આને લીધેજ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા સંન્યાસીઓના ૧૦ વગમાથી નીચ આશ્રમ અને સરસ્વતી એ તથા વર્ગોમા માત્ર બ્રાહ્મણોથીજ પ્રવેશ થઈ શકે છે પરંતુ બાળીના મિરિ, પુરી વગેરે સાતમા બીજા કોઈ પણ વર્ણના હિંદુથી પ્રવેશ થઈ શકે છે દક્ષિણ હિંદમા, શુજગતમા તથા મહારાષ્ટ્રમા તો બધાય સંન્યાસીના વર્ગો બ્રાહ્મણો માટેજ જાળી રાખેલા છે

મશીવાસ દગ્ધ્યાન આ મધુસૂદન સરસ્વતીએ અને શિષ્યો કીધેલા એમ જાણવામા આવ્યુ છે પરંતુ તે પૈકી જાણીતા માત્ર મેજ છે, (૧) પુરુષો તમ સરસ્વતી જેણે સિદ્ધાન્તમિન્દુ ઉપર મિન્દુસદીપન નામની દીક્ષા રચી છે અને (૨) શેષમુષ્ણનો પુત્ર શેષગોવિન્દ જેણે સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તરહસ્ય નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે

એમનો દેહત્યાગ.

એમણે કાશી ક્યારે અને શા કારણથી છોડ્યુ તે જાણવામા આવ્યુ

ફરતા પોતે જે જગ્યાએ ધન બાંધ્યું હતું તે જગ્યા દાનમાં આપના માગણી કીધી રાગને તે માન્ય રાખી નહીં અને નિતરાય થઈને ત્રણે જગ્યા પાંચ દુર્ગા રહેભાથી મનનચનના મનમાં પ્રાપ્તિ ઔર અસર થઈ તેને એમજ થઈ ગયું કે રિશા બણીને યજ્ઞમાનોના મનનું રજન કરીને આશુવિક્રા ચલાવવી તેના કરતા મમના માત્રનો ત્યાગ કરીને નિઃશ્વેચનું સાધન કરવામાં હવન બ્યતીત કરવું વધારે ઠંડ છે તેથી તેણે સત્ત્યાસ લેના માટે પિતાની આજ્ઞા આગી પ્રથમ તો તેણે ઘણી આનાકાની કરી પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે એણે દુઃનિશ્ચય કર્યો છે ત્યારે તેણે જવાની પરવાનગી આપી તે ત્યાથી નિઃશ્વેચ તે યશોદર આગળ મધુમતિમાં પૂર જોઈને અટક્યા અને ઉપર જણાવેલા ચમત્કાર બંધ થઈ પછી તે આનંદ ચાલતા મશી પહોંચ્યા

એમના કાશીનિવાસ.

ત્યા એમને શ્રી વિશ્વેશ્વર સરસ્વતી અને શ્રી મધિવ સરસ્વતી સાથે મમાગમ થયો તેમથી પહેલા પાસે એમણે સત્ત્યાસદીક્ષા લીધી અને બીજા પાસે ઉપનિષદો વગેરે ગ્રંથોનો અભ્યાસ કીધો મશીમાં એઓ ચતુરદિશા ઉપર ગોપાળમંડપા રહેતા હતા ત્યા રહીનેજ એમણે ભગવદ્ભક્તિરસાયન ભાગવતપ્રથમસ્કંધ-અષ્ટાધ્યાયી મહિમસ્તોત્ર-ગીતા સિધ્ધાન્તબિંદુ ગૂરુચદાપિકા વેદાન્તક પદ્ધતિકા અદ્વૈતસિધ્ધિ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા હોવા જોઈએ એમના કાશીનિવાસ માટેની આખ્યાયિકા એવી છે કે એમણે પોતાની વિદ્વતા અને ભક્તિપરાયણતાને લીધે ત્યા ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી એ વખતે કવિ દુનસીદાસ જે પ્રભુ મશીમાં રહેતા હતા તેમણે પોતાનું સમચરિતમાનસ (દુનસીદૃત સમાચર) મધુસૂદન મુનિને જોવા મોક્ષ્ય તેમને તે જોઈને તેના મનમાં તરીકે નીચેનો શ્લોક જોઈને લખી મોકલ્યો —

આનન્દવાને વાર્યા તુલસી ચન્દ્રમસ્તક ।

વવિતામચરી ચસ્ય રામમરજુમ્બિતા ॥

ગી.૭ તેજ બ્રાહ્મણની આખ્યાયિકા એવી છે કે અકચર બાદશાહે મધુસૂદન સરસ્વતીની વિદ્વતાના વખાણ સાંભળ્યા તે ઉપરથી તેણે તેમને જિલ્લી બોલાવ્યા તેના દરબારમાં અનેક પ્રવિત્તો હતા તેઓ એમની વિદ્વતાની નિશાળના જોઈને એવા છંદ થઈ ગયા કે એ જણે ત્યાજ તેની પ્રશસનો એમને જોડી મ્હી નાખ્યો તે મોક્ષ આ છે —

વૈત્તિપાર સરસ્વત્યા મધુસૂદન સરસ્વતી ।

મધુસૂદનસરસ્વત્યા વૈત્તિ પાર સરસ્વતી ॥

વળી એક ત્રીજી આખ્યાયિકા એની છે કે અમર બાદશાહના ગન્યમા મુમનમાન કુટીરો ગમે તે કંઈ તો પાત્ર બાદશાહના અમનદાગે તેને કાઈ શિક્ષા મરી શકતા નહીં આને લીધે હિંદુ મજ્જામીઓને બહુ ત્રામ થયા માડયા અને તેમણે અહિંમા વૃત લીધેલુ એવે તેમને જે થાય તે મહન કરી બેનાનોજ પ્રસંગ આપતો આથી એ વખતે મધુસૂદન સન્વતીએ બાદશાહ પાસે જઈને નિનંતી કરી કે આનો કાઈ બદોમત્ત થવો જોઈએ સગા ખીરમય એમની મુનાકાત વખતે હાજર હતો તેમણે એની મુક્તિ મુઝાડી કે બ્રાહ્મણ શિવાય ઇતર વર્ગના હિંદુઓને સન્ધ્યાસની દીક્ષા આપના માડી અને તેઓ આયુજ ધાગણુ મરીને બ્રાહ્મણ સન્ધ્યાસીઓનુ તેમજ પોતાનુ ગ્હણુ કરે આ મુચના મધુસૂદનને મજે ઉતરી અને તેમણે જેતુ કુટીરોને રાત્ર્યતગ્દનુ ગ્હણુ હતુ તેતુજ આ રાત્ર્યારી સન્ધ્યાસીઓને પણ હોવુ જોઈએ એમ બાદશાહને જણાવ્યુ તેમણે તે કમુન રાખ્યુ અને સાર પડી મધુસૂદને મજ્જામીઓમા એવો બદોમત્ત કીરો કે બ્રાહ્મણોતર હિંદુઓને પણ સન્ધ્યાસ દીક્ષા આપરી પગુ તેમને રાત્ર્યધારણુની છૂટ આપરી અને તેઓ બ્રાહ્મણ મજ્જામીઓનુ તેમજ પોતાનુ ગ્હણુ કરે આને લીધેજ ઉતર હિંદુસ્થાનમા મજ્જામીઓના ૧૦ વગમાથી તીર્થ, આશ્રમ અને સરસ્વતી એ નણુ વર્ગોમા માત્ર બ્રાહ્મણોથીજ પ્રવેશ થઈ શકે છે પરતુ બાળીના ગિરિ, પુરી વગેરે સાનમા ખીજા કાઈ પણ વર્ણના હિંદુથી પ્રવેશ થઈ શકે છે દક્ષિણ હિંદમા, શુજરાતમા તથા મહારાષ્ટ્રમા તો બધાય સન્ધ્યામીના વર્ગો બ્રાહ્મણો માટેજ જાળી રાખેલા છે

મશીનામ દગ્ધ્યાન આ મધુસૂદન સરસ્વતીએ અનેક શિષ્યો કીધેલા એમ જણુવામા આવ્યુ ૮ પરતુ તે પૈજી જાણીતા માત્ર મેજ છે, (૧) પુરુષોત્તમ સરસ્વતી જેણે સિદ્ધાન્તમિન્દુ ઉપર મિન્દુસંદીપન નામની દીકા રચી છે અને (૨) રોપકૃષ્ણનો પુત્ર શેષગોવિન્દ જેણે સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તરહસ્ય નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે.

એમનો દેહત્યાગ.

એમણે કાશી ત્યારે અને ચા કારણથી છેલ્લુ તે જાણુવામા આવ્યુ

નથી પરંતુ એટલું જાણ્યામાં આવ્યું છે કે એમણે ૧૦૭ વર્ષની ૪૬ વયે દરજ્જામાં દેહત્યાગ કર્યો હતો.

એમનું જીવનકાર્ય.

(અ) અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું રક્ષાણ.

ઉપર કહેલું છે કે જે મહુસૂન મરખનીએ મહિમ્મનોવની શિર-
વિખ્યાર્થે વ્યાખ્યા ગ્વી હતી તેણે- અદ્વૈતમિદ્ધિ, અદ્વૈતગ્નગ્નક્ષણ, વેદાન્તકર-
ણનિગ, સિદ્ધાન્તમિન્દુ, ગૃહ્યાર્થદીપિકા, મક્ષેપમારીગક-સારમગ્ન એટલા
અદ્વૈત વેદાન્તના મન્થો રચ્યા હતા ને પેકા અદ્વૈતસિદ્ધિ એમનો સૌથી ઉત્તમ
ગ્રન્થ છે. એ ગ્રન્થમાં એમણે એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે દ્વૈત
સિદ્ધ કરી શકાય નથી, અદ્વૈત-નિદ્ધિ થાય છે. તે દ્રવ્યમાં એમણે પોતાનું
નવ્ય ન્યાયનુ અપૂર્વ નામ પ્રદર્શિત કર્યું છે. એમ કહેવાય છે કે મહાર્ચ ભટ્ટ-
શાય નામના એક પ્રખર નવ્ય ન્યાયના જાણુમાને પણ એમણે વાદના મહાત
કીધા હતા એ ગ્રન્થ ન્યાયનુ કારણ એ હતું કે શ્રી રાંગચાર્યના અદ્વૈત-
મિધ્યાન્ત ઉપર તત્ત્વદીપિકા નામનો ચિન્તુખાચાર્યનો ગ્રન્થ છે તેમાં શ્રી હર્ષના
ખંડન-ખડ-ખાગ્રની પદ્ધતિએ તે મિધ્યાન્તનુ પ્રતિષ્ઠાન તેની સામેના પ્રકારેનો
પ્રતિખા કરીને કહેલું છે. તેનું ખડન મધ્વસપ્રધાયના વ્યાખ્યાર્થએ ન્યાયામૃત
નામના ગ્રન્થમાં કર્યું છે તેમાં જે જે દલીલો ન્યુ કીધેલી છે તેનો રહીઓ
મહુસૂન મન્સ્વતીએ નવ્ય ન્યાયની પદ્ધતિથી અદ્વૈતમિધ્વિમાં આપ્યો છે તેનો
જવાબ નમતીયે ત-ગિનીમાં આપ્યો છે અને તેનો ગૌડ જ્ઞાણાનંદે લગુ
ચન્દ્રિમ ઉર્ફે ગૌડ જ્ઞાણાનંદીયમાં, તેનો વનમાખીચિત્રીયમાં અને તેનો અદ્વૈત-
મિધ્યાન્તરૈગ્યનિતિમાં છે. આ પ્રમાણે અદ્વૈત વેદાન્તીઓ અને દ્વૈતવેદાન્તીઓ
વચ્ચેના વાગ્યુધ્ધમાં એક દાવ તરીકે જોવાયતો આપણા ઝાનો અદ્વૈતસિધ્ધિ
ગ્રન્થ છે. તેણેથી વિદ્વાનોમાં એના કાળે સારી પ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે. વળી
અદ્વૈતગ્નગ્નક્ષણમાં અદ્વૈતવેદાન્ત ઉપર નવીન નૈયાયિકાએ જે પ્રકાર કરેલા
તેનો પ્રતીકાર તેમના શાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને કરેલો છે અને અદ્વૈત-
મિધ્યાન્તરૈગ્ય ગ્નનું રક્ષણ કરેલું છે આ પ્રમાણે મહુસૂન મરખનીએ
વેદાન્તશાસ્ત્રની એક મહત્વની સેવા બજાવી છે

(આ) એકદેશીમતોનો સમન્વય.

એમણે જે એક જીવ સેના જાળી છે તે એ છે કે શ્રીરામચાર્યના મૂળ સિદ્ધાન્તને વળગી રહેના છતાં પણ એના અનુયાયિઓએ કેવીકે ગાળુ બામનમા મનમેદ પ્રદર્શિત કર્યા હતા તે સર્વની એવામનના મધુસૂત્રને સારી દત્તી ઉદાહરણાર્થે શાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત એના છે કે મત્સ્ય અને નિલ વસ્તુ એક અને અદ્વિતીય છે અને તે નિર્ણય, નિર્ગમ અને નિર્વિગમ છે પરંતુ તે આપણા અજ્ઞાનને લીધે અનેક મણુણ, આમર, મરિમન અને અર્થાત્મક અસત્ય અને અનિત્ય રૂપે ભાસે છે એમને જે જગત્ત્રયના રિતન સ્વપ્ન છે શંકાચાર્યે પોતે શુન્તિગજત, રુદ્રમુખ વગેરેના દૃષ્ટાન્તો તે મમનનનાને આપેના છે પરંતુ એક ક્ષણને અનેક રૂપ જાગરજાનારૂપે શી રીતે ભામે અને અનેક જોયવસ્તુરૂપે રી રીતે ભામે તે મર્ત સ્વપ્નપણે ન્યાયપુર સર પ્રતિપાદન કર્યું ન હોય તેને લીધે એના અનુયાયિઓમા એ જામનમા મતમેદ વિપન્ન થયો હતો અને તેમના જુલ જુલ મતો વાદોના નામથી ઓગળ્યાના લાગ્યા હતા. પ્રથમ એમના એક પદસિધ્ધ અને જૃદ્ધશાસ્ત્રમધ્યમાર્તિક અને નૈકર્મ્ય સિધ્ધિના તર્કા મુદ્દેશ્વરચાર્યે આ નામનાદનુ પ્રતિપાદન થ્યું ત વાદનમાસે અનેક છવો (જાનાઓ) અને અનેક વસ્તુઓ (નૃપા) માત્ર ક્ષણના આભાસ છે, પૃથક્ વસ્તુ નથી મીજે અનરૂદ્ધવાદ ભામનીના કના નાયરૂપને મિશ્રએ રજુ કર્યો હતો તે વાદમનારૂં બ્રહ્મની અનન્ત શમિને ઉપાધીની અનરૂદ્ધ થાતે પગિમનના આવે છે તેને લીધે જાના અને જનના અનેક સ્વરૂપે ભામે છે રીજે મિશ્રપ્રતિજિમ્મના જેના મે બેદ છે ત સક્ષપશારીરમર સર્વજ્ઞામા અને મિન્નજુમર નમશામા એ પ્રચલિત થયો હતો ત નાદ એના છે કે ક્ષણ એ મિશ્ર છે અને રજ્ય અને નિર્ણવ વસ્તુઓ એ પ્રતિમિમો અને તેના આદ્ય અન્ત દ્રવ્યો છે મર્સક્ષમા એમ માને છે એ પ્રતિમિમો મિશ્ર છે, પૃથક્ મત્સ્ય વસ્તુઓ નથી અને રક્ષાત્મા એમ માને છે કે પ્રતિમિમ પડના લગી ક્ષણ એકજ મત્સ્ય વસ્તુ હોય છે, એ વાત ખરી પરંતુ જ્યાગ્યી તે ઉપાધિના મમર્ગમા આવે છે અને તે પ્રતિમિમિત યાદ છે ત્યાંથી પ્રતિમિમો અર્થક્રિયાક્રાંતિનાથી પૃથક્ વસ્તુઓ થને છે એથી એજીવનાદ નયના દૃષ્ટિ-સમિપાદ છે તે વેદાન્તનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે તે ગૌડપાને અને શંકરાચાર્યને

માન્ય હોય. તે ગાદપ્રમાણે હવેલુધ્યા સ્થિતિનું પૃથક્ અસ્તિત્વ હેઠ નહીં. માત્ર મનની કલ્પનાને લીધે તે પૃથક્ બાબે છે, દૃષ્ટિને લીધેજ અસ્તિ છે, દૃષ્ટા ન હોય તો દૃશ્ય પણ હોઈ શકે નહીં. માટે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ અત્તશિવાય મોઈ જુદી વસ્તુજ નથી અને તેથી એવી વસ્તુઓ કેમ ઉત્પન્ન થઈ તે જાણવાનું જો કે વસ્તુના જોનારની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી ખડ પણ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ નહીં અને તેને માટે એટલુંજ જાણવું જમ છે કે તે વાસ્તવિકરીને ઉત્પન્ન થઈજ નથી, તે ઉત્પન્ન થયતી અસ્તિત્વ ધરાવતી અને નષ્ટ થતી લાગે છે એ માત્ર અનાદિકાલથી ચાલ્યો આવતો જમ છે અને તે જમ વ્યાપ્તે સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે દુઃ થાય છે. મધુસૂદન સરસ્વતીએ સિદ્ધાન્તબિન્દુમાં અદ્વૈત વેદાન્તના મિધ્યાન્ત માથે આ બિજમતો કેવી રીતે બધબેમતા આવે છે તેની ચર્ચા કરી છે અને છેવટે એવો નિર્ણય આપ્યો છે કે એમાથી કોઈ પણ વાદનું અદલ્ત કગવાથી મિધ્યાન્તને બાધ આવતો નથી અને તેથી સૌએ પોતપોતાની રચિપ્રમાણે કોઈપણ વાદનું અદલ્ત કરી મુખ્ય સિદ્ધાન્ત વિષે દુઃ નિશ્ચય કરવો જોઈએ અને તેમ કગવામા જો વિરોધી લાગે તેનો ત્યાગ કગવો જોઈએ.

(ક) યોગશાસ્ત્ર અને વેદાન્તશાસ્ત્રના પરસ્પર સબધનું સ્પષ્ટીકરણ.

વેદાન્ત નિધ્યાન્તનું શ્રી શકરાચાર્યે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે પ્રમાણે વેદાન્તશાસ્ત્રના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી એટલે કે નિવ્વળ જ્ઞાનમાર્ગથી બ્રહ્મ અને આત્માના એક્યનો સાક્ષાદ્કાર થાય છે. તેથી પ્રશ્ન એ હોય છે કે ત્યારે યોગમાર્ગને આ પ્રક્રિયામા સ્થાન ખડ કે નહીં. આ પ્રશ્નનો વિચાર મધુસૂદન સરસ્વતીએ ગૂઢાર્થદીપિકાના ઉપોદ્ધાનરૂપ શ્લોકોમા અને ભગવદ્ગીતા ૧. ૨૯ ઉપરની ટીકામા કરીધેલો છે. તે જોતા એકજ વિચાર કગતા લાગે છે કે એઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા કે જોદબ્ધ દાળવા માટે જો ચિત્તની થોડી પલ્લુ સ્થીરતાની જરૂર છે તે જ્ઞાનમાર્ગનો અગર યોગમાર્ગનો આશ્રય લીધાથી સિધ્ધ થઈ શકે છે અને તે થયેથી સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય છે અને તેથીજ સચિત્કર્મ અને ક્રિયાભણકર્મનો નાશ થાય છે. પરંતુ પ્રારબ્ધકર્મ જો વાસનાનું મૂળ છે તેનો નાશ થતો નથી. તેને માટે તે સચમનીજ જરૂર છે. સપમ એ યોગપરિ-બાપાનો શબ્દ છે અને તેમા ધારણા, ધ્યાન અને સમાધીનો સમાવેશ થાય

છે. તે સંપન્ન માનવામાં અષ્ટાંગયોગનાં પ્રથમ પાંચ અંગો—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, અને પ્રત્યાહાર—ઉપયોગી પડે છે. અને બ્યારે મધ્યમ પાંચે મધ્યમ ત્યારેજ વામનાનો દાષ થાય છે. આમ બ્યારે સ્વરૂપનિશ્ચય, ચિત્તનાશ અને વામનાદાષ એ ત્રણેય મધ્યમ ત્યારેજ જીવન્મુક્તિ દેવા પ્રાપ્ત થાય છે. બહિરસાધનનાં પદોમાં શ્લોક ઉપરની દીક્ષાના પશુ એઓ કહે છે કે અષ્ટાંગયોગનો જ્ઞાનયોગમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એમ સમજી લેવું. આથી એમ ગોખ્યું જણાય છે કે આ મુનીએ જે બીજી એક મહત્ત્વની મેવા બજારી છે તે એ છે કે એમણે એમ સ્પષ્ટ કીધું છે કે જ્ઞાનમાર્ગની પશુ ચોમાનુદાન આસ્પદ છે અને તે જે ન રહે તે માત્ર શુદ્ધિમાની રહે. સ્વકપનો અનુભવી અને વામનાગદિન બ્રહ્મનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત બની શકે નહીં.

(ઈ) ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ વચ્ચેના અવિરોધનું પ્રતિપાદન.

મંડુકીય સરસ્વતી જેવા એક તરફથી શ્રી શંકરાચાર્યના દૃઢ અનુયાયિ હતા તેવા બીજી તરફથી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના પરમમત્ત હતા. અદ્વૈતસિદ્ધિ, સારમમ્બદ્ધ, અને અદ્વૈતગત્તરક્ષણ જેવા એમના દૈન અને હેતાભાસવું પશુ સુદૃઢપણે ખડન કરનારા મ-યોગી એમણે એવા કેટલાક શ્લોકો મુખ્યા છે કે જે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે નિર્વિશેષ બ્રહ્મજ પરમ સત્ય છે એવો નિશ્ચય દેવા છતાં એમનું દૃઢ્ય ભગવતપ્રેમરમથી ઉચકાતુ હતું, શ્રી ગોઢુળ-વૃન્દાવનના યદુનન્દન કૃષ્ણને એઓ સચ્ચિદાનન્દન બ્રહ્મની નગદૃતિ માનવા હતા અને તેના સાક્ષાત્કારને તથા તદ્દત્કાર્યતિને પરિણામે તેની સાથેના અભેદને યોગની સિદ્ધિ માનવા હતા. આ શિવાય એમણે ભક્તિગમાયન નામનો સ્વતંત્ર મન્થ પશુ રચ્યો છે. તેમા ભક્તિને યોગની કક્ષામા મુકી છે. તેમા સિદ્ધિ ક્યાં પ્રમાણે એમના મનથી ભક્તિ એટલે માત્ર ખાતોપચાત્થી મુક્તિપૂર્વક અને તાપમૃદ્ધ્ય વગેરે સાધેનું કીર્તનજ નહીં. પરતુ ભાવનારૂપી માનસિકોપચારથી અન્તર્યામિનું આશયન અને આત્મનિરેદનસહિત ચિત્તન પશુ ખરૂં. વાન્તવિક રીતે ભક્તિ એ એક જાતનો યોગજ છે અને તે યોગ માટેની યોગ્યતા દૃઢચિત્તત્વને લીધે આવે છે, કારણુ જો પ્રભુ માટેના પ્રેમના રમથી દૃઢ્ય આર્દ ન થયું હોય તો એ માર્ગનું અદક્ષ યજ શકે નહીં. જેના દૃઢ્યમાં તે રસનો ઝરો ન પુટતો હોય તેને માટે જ્ઞાનમાર્ગજ ઈષ્ટ છે. તે પુટતો હોય તો સાધન ભક્તિ, એટલે ભગવત્કથાશ્રવણુ વગેરેથી તત્ત્વપદ્મ જ્ઞાન, દૃઢ થાય છે અને વિગલવિમુખતા થાને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ

કામશાસ્ત્ર સહિત આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ (નૃત્ય અને સંગીત) શાસ્ત્રો) તથા રાગનીતિશાસ્ત્ર, અશ્વશાસ્ત્ર, મજ્જશાસ્ત્ર, સિંધુશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર (પાક-શાસ્ત્ર) અને ચતુષ્પદીકથાશાસ્ત્ર એ મર્મ જ્ઞેમાંથી ઉદ્ભવ્યાં છે તે અર્થશાસ્ત્રનો સમાવેશ પ્રાપ્ત થયો છે.

કર્તાના આશય એવો લાગે છે કે જે જ્ઞ આસ્તિક દર્શનો—વૈશેષિક અને ન્યાય, મીમાંસા અને યોગ તથા પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસા—છે તેમાં આ અષ્ટાદશ વિદ્યાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. નાસ્તિક દર્શનો એવાં બિજા છે. તેનો સીધો રસ્તો આ ગ્રન્થમાં ઉલ્લેખ નથી કરાયું કે તે વેદભાષ્ય છે. પરંતુ તેમાંનાં મુખ્યત્વે ત્રણ એટલે કે બૌદ્ધ, જૈન અને ચાર્વાક દર્શનોનાં અને તે પૈકી બૌદ્ધ દર્શનના ચાર પેટા વિભાગોનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણોનો ઉલ્લેખ આપણા કર્તાએ પૂર્વપક્ષીના મ્હોમાં મુકીને કીધો છે. તેનું પણ એક નાનું વરાવૃક્ષ તૈયાર કરી આ સાથે જોડ્યું છે. (બુઓ પરિચિષ્ટ નં ૨).

આ પ્રમાણે મધુસૂદન સરસ્વતીએ (અ) અદ્વૈતસિધ્ધાન્તનું રક્ષણ, (આ) એકદેશી મતોનો સમન્વય, (ઇ) યોગશાસ્ત્ર અને વેદાન્તશાસ્ત્રનાં પરસ્પર સમ્બન્ધનું સ્પષ્ટીકરણ, (ઈ) ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ વચ્ચેના અવિરોધનું પ્રતિપાદન, (ઉ) ઉપનિષદો અને પાંચરાત્નદર્શનની એકપ્રાપ્તિ, (ઊ) શિવ અને વિષ્ણુનાં એકત્યનું પ્રતિષ્ઠાપન અને (એ) વૈદિક અને લૌકિક વાજ્ઞયન્ય દત્તિદાસની રૂપરેખાનું આલેખન, એટલાં મહત્ત્વનાં કાર્ય કર્યાં હતાં.

પ્રસ્થાનભેદની વિશિષ્ટતા.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી જણાશે કે પ્રસ્થાનભેદ જો કે નાનકડો ગ્રન્થ છે છતાં તેની ઘણી વિશિષ્ટતા છે. (૧) પ્રથમ તો તે મધુસૂદન સરસ્વતી જેવા એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન અને મહાન તત્ત્વચિંતકે સ્વેચ્છા ગ્રન્થ છે; (૨) વળી તેમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વૈદિક અને લૌકિક વાજ્ઞયની રૂપરેખાનું આલેખન છે; (૩) તે ઉપરાંત તેમાં વૈદિક વાજ્ઞય વિષેની એટલી જાણી માહિતી છે કે તે જો કોઈએ જાણી લીધી હોય તો પણ કોઈ પણ ગ્રન્થ સમગ્રવેળાં અધરો પડે નહીં. વાંચકની જાણ માટે જે તે ઉપરથી એક દૃક્ષા બનાવી આપવા સાથે જોડ્યું છે (બુઓ પરિચિષ્ટ નં ૩). (૪) તેમજ જાદરાવળુના પ્રહ્લં સૂત્રના અધ્યાયો અને તે દરેકમાંના પાઠોમાં ચર્ચેલા વિષયોની પણ માહિતી

એમાં આપેલી છે. તેને લીધે આખા સૂત્રનો સારાંશ ૪૮ નજરમાં આવી જાય એમ છે. તે સૂત્રના અભ્યાસીને એ વિદ્વંભાવચોકન બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે એવું ધારીને તેનું પણ એક જણ તૈયાર કરીને આ માથે જોડ્યું છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ન. ૪), (૫) ધનુર્વેદ જેવી હુમ વિદ્યાના વિશ્વામિત્ર-પ્રાણીત આદ્ય ગ્રંથની અનુક્રમણિકા પણ આપી છે. તે એક જુદા વૃક્ષના ૩૫મા ગોદીને આ માથે જોડી છે કે જેથી તેમાં ક્યા ક્યા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે એકદમ ખ્યાલમાં આવે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ન. ૫), (૬) છેવટે એમાં એક કપીલપ્રણીત માખ્યશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે એટલું નહીં પણ તેની હુકમાં અનુક્રમણિકા પણ આપી છે. તપાસ કરતાં એમ માન્ય પડ્યું છે કે માખ્યશાસ્ત્ર એ નામનો કોઈ ગ્રંથ પ્રકાશમાં આવ્યો નથી. પરંતુ માખ્યસૂત્ર નામનો ગ્રંથ છે અને તે પ્રકાશિત પણ થયેલો છે છતાં તે કેટલાક મંત્રેગોને લીધે ઘેર જોઈ શક્યો નથી. પોર્વાત્ય બાપાપણ્ડિતોનો તેને વિષે એવો મત છે કે જો કે તે કવિવ મુનિના ગ્રંથ તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં મુકવામાં આવ્યો છે તે છતાં તે ઘણો આધુનિક એટલે કે માત્ર ચૌદમી સદીમાં રચાયેલો ગ્રંથ છે. એ બનના જોગ છે કે આપણા કર્તાએ તેનીજ અનુક્રમણિકા આપી હોય. તેની જ ન હોય તો તે બીજા કોઈ ગ્રંથની આપી હોવી જોઈએ. શારીરક સૂત્ર તથા શારીર માખ્યમાં એક માખ્યસ્મૃતિ વિષે ૨૫૭૮ ઉલ્લેખ છે અને તેમાંની દૃષ્ટિયોનું નિગમણુ તો ઘણેજ ઠેકાણે કરેલું છે. શકરાચાર્ય તેને સાખ્યતત્ત્વ પણ કહે છે. વળી વ્યાસના પાતંજલયોગસૂત્ર ૪-૧૩ ઉપરના માખ્યમાં તથા ચ સાંખ્યનિવાસનમ્ એમ કહીને એક એક ટાક્યો છે અને વાચસ્પતિ મિત્ર તે ઉપર ઠીક કરતા કહે છે કે એ પરીતન્ત્રશાસ્ત્રમાનો શ્લોક છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે પરીતન્ત્રશાસ્ત્ર નવમા સૈકા લગી એક પ્રમાણુબૂત ગ્રંથ ગણાતો હતો. બાદગણુ વ્યાસે તથા શકરાચાર્યે જે “સ્મૃતિ” અને “તન્ત્ર” વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આજ હોય એ બનવાજોગ છે. તેથી જો ઉપગેહ અનુક્રમણિકા માખ્યસૂત્રની ન હોય તો પરીતન્ત્રશાસ્ત્રનીજ હોવી જોઈએ. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ હું કરી શક્યો નથી તે માટે દિવગીર છુ. અહીં તેને ચર્ચાયાવ્ય વિષય તરીકે રજુ કર છું તે એવી આશાથી કે કોઈ બીજો યુગરણી તત્ત્વજ્ઞાનરમિક તે ઉપાડી લે અને તે વિષેનો છેવટનો નિર્ણય પ્રમાણુપુર સર જનના સમક્ષ રજુ કરે.

ચાય છે. પછી શ્રીમદ્ભાગવત જેવા ભગવદ્ગુણુ માહાત્મ્ય વ્યવસ્થિતપણે ગાનાર એકાદ ગ્રન્થનું ગ્રવણ કર્યાથી દૃષ્ય વિશેષ દ્રવીભૂત થાય છે, તેથી તે ભગવદ્ધારરૂપ બને છે અને વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવના સયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે. વિભાવ બે પ્રકારના હોય છે, આવશ્યન વિભાવ એટલે ભગવાન પોતે, અને ઉદ્દીપન વિભાવ એટલે તુલસી, ચદન વગેરે, અનુભાવ એટલે નેત્રવિક્રિયા વગેરે અને વ્યભિચારિભાવ એટલે વૈરાગ્ય વગેરે, એ બધાના સયોગથી ઉત્પન્ન થતો રસ એને પરમાનન્દના સાક્ષાત્કારરૂપ સ્થાયી ભાવ. તેનું જ બીજું નામ ભક્તિયોગ છે અને તેને જ મસ્રો પરમ પુરુષાર્થ કહે છે. આમ ભક્તિનું પર્યવસાન જ્ઞાનમાત્ર છે ખરૂં પરંતુ ભક્તિ અને બ્રહ્મવિદ્યા એ બે એક નથી જાણુ કે તેમની વચ્ચે સ્વરૂપ, સારન, રૂપ અને અધિકારી પદ્ધતિ ભેદ છે

(ઉ) ઉપનિષદો અને પાંચરાત્ર દર્શનની એકવાક્યતા.

ધર્મિગપ્રતિષ્ઠિપ્રકાર નામનો એમનો નાનકડો ગ્રન્થ વેદના ઉપાસના કાડને આધારે લખાયેલો છે તેમા સગુણ બ્રહ્મ યાને ધર્મિગનું સ્વરૂપ જાણવા માટે ઉપનિષદો પ્રમાણુભૂત છે એમ સિદ્ધ કરીને તેના સ્વરૂપનો નિશ્ચય વાદી-મતોના ખડનપૂર્વક અને એકદેલી મતોની એકવાક્યતાપૂર્વક કીધો છે તેમા વિશેષ કરીને સાત્ત્વ એટલે પાચરાત્ર મત પ્રમાણેની વામુદેવની ઉપાસના વેદ-બાહ્ય નથી એમનું નહીં પણ તે આપનિષદ મત પ્રમાણેની ઓંકારની ઉપાસનાનું રૂપાન્તર છે એમ મિદ્ધ કર્યું છે ભાગરાત્રપ્રથમશ્લોક-આપ્યામા આરભ વાદ અને પરિણામનાં ખડન કરી નિવર્તવાદનું ખડન કર્યું છે અને સાત્ત્વ મત નિવર્તવાદને જ માન્ય રાખે છે અને નિવર્તવાદમા સગુણોપામનાને પણ સ્થાન છે ત્રણુ કે જ્ઞાનગી અત્યન્ત અબેદનો સાક્ષાત્કાર થઈ તેનો સર્વત્ર અનુભવ ન થાય ત્યાં જી ઉપાસ્ય અને ઉપાસક, જેય અને જાનાનો ભેદ રહે છે એમ તેમા સ્વીકારેલું છે એવું પ્રતિષાદન કરેલું છે.

(ઊ) શિવ તથા વિષ્ણુના એકયનું પ્રતિષ્ઠાન.

આ પ્રમાણે મધુસૂદન સરસ્વતી શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રના પરમ ભક્ત હતા એમનું નહીં પરંતુ તેમને પાચગત્રમત માટે આશ્રય હતો, છતાં એને શિવ મતવાદીઓ તર્ક નિરન્નર નહોતો. ઉનડુ મહિમ્નગોન જે મત પુષ્ટિ

ચાચે શકરની મુતિરૂપે રચ્યું હતું તે અક્ષરણ: વિષ્ણુને પણ લાગુ પડે છે, દરિ અને દર વચ્ચે બેઠે નથી પણ એ એ એકજ દેવતાનાં, બિન્ન બિન્ન પ્રયોગન માટે સ્વીકારેલાં, સ્વરૂપ છે અને જ્ઞાના પણ તે દેવતા-પરમાત્મા-થી અભિન્ન છે એવું પ્રતિરૂપિત કરનારી એક અને અદ્વિતીય વ્યાખ્યા એમણે તેના ઉપર રચી છે. તેજ સ્તોત્રમાંના ૭મા શ્લોક ઉપરની રીકાનો મોટો અને મહત્વનો ભાગ તે પ્રસ્તુત થયે છે.

(અ) વૈદિક અને લૌકિક વાદ્મયના ઇતિહાસની રૂપરેખાનું આલેખન.

હેવટે જો કે એ ગ્રન્થનું તાત્પર્ય જુદું છે છતાં તે તાત્પર્યનું પ્રતિ-
પાદન કરનાં એમણે સત્તરમા મૈકાના મધ્યમાન સુધીના વૈદિક અને લૌકિક
શાસ્ત્રોના ઇતિહાસની રૂપરેખા આલેખી છે. અદ્યતન તે આધુનિક પદ્ધતિનો
ઇતિહાસ નથી પરંતુ એક જુદી દૃષ્ટિએ રચેલો ઇતિહાસ નો છેજ અને હાલ
લુપ્ત થયેલાં ધનુર્વેદ, યજુર્વેદીકલાશાસ્ત્ર વગેરે કેટલાક શાસ્ત્રો ઉપર સારો પ્રકાશ
પાડે છે. એવું કાંઈ અગાઉ કાંઈએ કરેલું જાણવામાં નથી. મેં આવો
ઇતિહાસ તેમાં દીધો તે ઉપરથીજ મુખ્યત્વે કરીને આ બાલાન્તર કરી તે
મદ્યાગ્રજાતની જનનાની જાણમાં લાવવા પ્રેરણા છુ.

મધા ઉપવચ્ચ વૈદિક અને લૌકિક શાસ્ત્રોનો એમણે અદ્યદ્ધ વિદ્યાઓમાં
સમાવેશ કરી દીધો છે. મુખ્ય શ્રોત્ર વિદ્યાઓમાં ધાર્મિક શાસ્ત્રોનો મમાવેશ
કરવા માટે નીચેના શ્લોક ઉપર આધાર રાખ્યો છે -

પુરાણન્યાયમીમાસાધર્મશાસ્ત્રામિથિતા ।

વેદા સ્યાનાનિ વિદ્યાના ધર્મસ્મ ચ ચતુર્દશ ॥

આમાં ૪ વ્યવહારગાઓ જેને એ ઉપવેદો કહે છે તેનો ઉમેરો કરીને
એણે અદ્યદ્ધ વિદ્યાઓ કરી તેના વાદ્મયની યથાશક્તિ માહિતી આપી છે.

એ વિદ્યાઓ વચ્ચે પરસ્પર કેવો મઝ્મન્ધ દેખાડ્યો છે તે સમજવા
માટે તેનું એક વંશજન તૈયાર કરીને આ સાથે જોડ્યું છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ
નં. ૧). તે જોયાથી સમજવશે કે ૪ વેદો, ૬ અંગો, ૪ ઉપાંગો અને ૪
ઉપવેદો મળીને અદ્યદ્ધ વિદ્યાઓ થાય છે. પહેલી દશ વિદ્યાઓમાં માન
વૈદિક વાદ્મયનો અને જાદ્મની ૮ વિદ્યાઓમાં પુરાણો, ઇતિહાસો, તત્ત્વદર્શનો,

કામચાત્ર સદિત આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, માનવર્વેદ (નૃત્ય અને સંગીત શાસ્ત્રો) તથા રાગનીતિશાસ્ત્ર, અશ્વશાસ્ત્ર, ગજશાસ્ત્ર, શિસ્પર્શશાસ્ત્ર, સ્વપ્રકારશાસ્ત્ર (પાક-શાસ્ત્ર) અને ચતુષ્પદીકાશાસ્ત્ર એ મર્વ જોમાંથી ઉદ્ભવ્યાં છે તે અર્થશાસ્ત્રનો મમાવેશ કાવેયો છે.

કર્તાનો આશય એવો લાગે છે કે જો છ આશિષક દર્શનો—વૈશેષિક અને ન્યાય, મોખ્ય અને યોગ તથા પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસા—છે તેમાં આ અષ્ટદશ વિદ્યાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. નાસ્તિક દર્શનો' એવી બિજા છે. તેનો સીધો રીતે આ અન્યમાં ઉલ્લેખ નથી પ્રદર્શિત કે તે વેદબાજ છે. પરંતુ તેમાંનાં મુખ્યત્વે ત્રણ એટલે કે બૌદ્ધ, જૈન અને ચાર્વાક દર્શનોનાં અને તે પૈકી બૌદ્ધ દર્શનના ચાર પેટા વિભાગોનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણોનો ઉલ્લેખ આપણા કર્તાએ પૂર્વપક્ષીના મ્હોમાં મુકીને કાવેયો છે. તેનું પશુ એક નાનું પશુવૃક્ષ તૈયાર કરી આ સાથે જોડ્યું છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ નં ૨).

આ પ્રમાણે મધુસૂદન સરસ્વતીએ (અ) અદ્વૈતસિધ્ધાન્તનું રક્ષણ, (આ) એકદેશી મતોનો સમન્વય, (ઇ) યોગશાસ્ત્ર અને વેદાન્તશાસ્ત્રના પરસ્પર સમ્બન્ધનું સ્પષ્ટીકરણ, (ઈ) ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ વચ્ચેના અવિરોધનું પ્રતિપાદન, (ઉ) ઉપનિષદો અને પાંચરાત્રદર્શનની એકવાક્યતા, (ઊ) શિવ અને વિષ્ણુના એકત્વનું પ્રતિષ્ઠાપન અને (એ) વૈદિક અને લૌકિક વાક્યમયના ઇતિહાસની રૂપરેખાનું આલેખન, એટલા મહત્ત્વનાં કાર્ય કર્યાં હતાં.

પ્રસ્થાનભેદની વિશિષ્ટતા.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી જણાશે કે પ્રસ્થાનભેદ જો કે નાનકડો અન્ન છે, છતાં તેની ઘણી વિશિષ્ટતા છે. (૧) પ્રથમ તો તે મધુસૂદન સરસ્વતી જેવા એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન અને મહાન તત્ત્વચિંતક રચેલો અન્ન છે; (૨) વળી તેમા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વૈદિક અને લૌકિક વાક્યમયી રૂપરેખાનું આલેખન છે; (૩) તે ઉપરાંત તેમાં વૈદિક વાક્યમય વિષેની એટલી બધી માહિતી છે કે તે જો કેહાંએ જાણી લીધી હોય તો પછી કેહાં પણ અન્ન સમજવો અધરો પડે નહીં. વાંચકની જાણ માટે એ તે ઉપરથી એક વૃક્ષ બનાવી આ સાથે જોડ્યું છે (જુઓ પરિશિષ્ટ નં ૩), (૪) તેમજ બાહ્યવિષયના પ્રશ્ન-સૂત્રના અધ્યાયો અને તે દરેકમાંના પ્રશ્નોમાં ચર્ચેલા વિષયોની પણ માહિતી

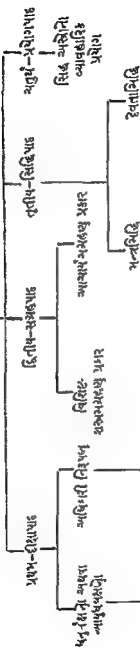
એમા આપેલી છે. તેને લીધે આખા સૂત્રનો માર્ગશઙ્ક નાશરમા આવી જાય એમ છે. તે સૂત્રના અભ્યાસીને એ વિદગારયોગન બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે એવું ધારીને તેનું પળ એક જગા તૈયાર કરીને આ માથે જોડ્યું છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ન. ૪), (૫) ધનુરઙ્ક જેવી યુગ વિદ્યાના વિશ્વામિત્ર-પ્રાણીન આદ્ય ગ્રંથની અનુક્રમણિકા પણ આપી છે. તે એક જુદા જગના રૂપમા જોડીને આ માથે જોડી છે કે જેથી તેમા ક્યા ક્યા વિષયોની ચર્ચા કરામા આવી છે તે એકદમ ખ્યાવમાં આવે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ન. ૫), (૬) છેવટે એમા એક કપીવપ્રાણીન માખ્યશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે એટલુંજ નહીં પણ તેની ટુકમા અનુક્રમણિકા પણ આપી છે. તથામ કરના એમ માનુષ પશુ કે નાખ્યશાસ્ત્ર એ નામનો કેઈ ગ્રંથ પ્રથમા આવ્યો નથી. પરંતુ માખ્યસૂત્ર નામનો ગ્રંથ છે અને તે પ્રમણિત પણ થયેલો છે હતા તે કેટલાક મનગોને લીધે હું તેજ શક્યો નથી પાર્વાત્ય બાધાપડિતોનો તેને વિશે એવો મત છે કે જો કે તે કપિય મુનિના ગ્રંથ તરીકે પ્રમિદ્ધિમા મુકવામાં આવ્યો છે તે હતા તે ધણો આતુનિષ્ઠ એમને માત્ર યૌદ્ધી મદીમા રચાયેલો ગ્રંથ છે. એ બનવા જોગ છે કે આપણા મ્તાએ તેનીજ અનુક્રમણિકા આપી હોય. તેની જે ન હોય તો તે બીજા મર્ગ ગ્રંથની આપી તેની જોઈએ તાગીગ સૂત્ર તથા શાગીગ બાધ્યમા અમ માખ્યશ્રુતિ વિશે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે અને તેમાની ફીલાનું નિનારણુ તો ધણેજ ઠેમજે કરેલું છે. શકગચાર્ય તેને માખ્યતત્ત્વ પણ મટે છે વળી વ્યામના પાનજતયોગસૂત્ર ૪-૧૩ ઉપરના બાધ્યમા તથા ચ જ્ઞાન્નાનુશાસનમ્ એમ મ્દીને એક સ્થોક મળ્યો છે અને વાચસ્પતિ મિથ્ર તે ઉપર નીકા કરના કહે છે કે એ પરીનન્ત્રશાસ્ત્રમાનો સ્થોક છે આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે પરીતન્ત્રશાસ્ત્ર નવમા મેકા લગી એક પ્રમાણુમન ગ્રંથ ગણાનો હતો બાદગાયણ વ્યાસ તથા શકરાચાર્ય જે “શ્રુતિ” અને “તન્ત્ર” વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આજ હોય એ બનનાજોગ છે. તેથી જે ઉપરોક્ત અનુક્રમણિકા માખ્યસૂત્રની ન હોય તો પરીનન્ત્રશાસ્ત્રનીજ તેની જોઈએ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ હું કરી શક્યો નથી તે માટે દિવગીર છુ. અહીં તેને ચર્ચાયાચ વિષય તરીકે જુલુ કરે છુ તે એની આશાથી કે કોઈ બીજે મુજગની તત્ત્વજ્ઞાનગમિક તે ઉપાડી લે અને તે વિશેનો હેતુનો નિર્ણય પ્રમાણુપુર મગ જનના સમક્ષ જુલુ કરે.

આટલો પ્રસ્તાવ લખી આ સમાધાનતર અને સીકે મન્ય વાંચક વર્ગ
 મમક્ષ રાગુ કઈ છું અને આશા ગજુ છું કે તે ઇચ્છાસુતી જાનપિપાયા
 મહદંશે તૃપ્ત કરશે.

પરિશિષ્ટ નં. ૫.

ધતુવેદ

(આ ચોરેય જાતના લક્ષરોના દીક્ષાવિધિ, અભિરેકવિધિ, ચક્રનિર્ણય અને મંગલકર્ણનું વિવેચન આ પાઠમાં છે.)

प्रस्थानभेदः

अथ सर्वेषां शास्त्राणां भगवत्येव सात्पर्यं साक्षात्परम्परया
येति समासेन तेषां प्रस्थानभेदोऽत्रोद्दिश्यते । तथाहि ऋग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति वेदाश्चत्वारः । शिक्षा व्याकरणं
निरुक्तं छन्दो ज्योतिषं कल्प इति वेदाङ्गानि षट् । पुराणन्याय-
मीमांसाधर्मशास्त्राणि चेति चत्वार्युपाङ्गानि । अत्रोपपुराणानामपि
पुराणेऽन्तर्भावः, वैशेषिकशास्त्रस्य न्याये, वेदान्तशास्त्रस्य मीमांसा-
याम्, महाभारतरामायणयोः साङ्ख्यपातञ्जलपाशुपतयोगवादीनां च
धर्मशास्त्रे । एवं मिलित्वा चतुर्दश विद्याः । तथाचोक्तं याज्ञवल्क्येनः-

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदा. स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ॥

एता एव चतुर्भिर्गुणैर्वेदे. सहिता अष्टादशविद्या भवन्ति । आयुर्वेदो,
धनुर्वेदो, गान्धर्ववेदोऽर्धशास्त्रं चेति चत्वार उपवेदाः । सर्वेषां
चास्तिकानामेतावन्येव शास्त्रप्रस्थानानि, अन्येषामन्येकदेशीनामेते-
ष्वेवान्तर्भावात् ।

પ્રસ્થાનભેદ.

સર્વ શાસ્ત્રોતુ^૧ તાત્પર્ય પ્રત્યક્ષપણે અગર પરમ્પરાથી પરમાત્મામાંજ છે. તેથી તેમના પ્રસ્થાનભેદનું અહીં એકીકરણ કરી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ત્યારે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, (અને) અથર્વવેદ એ પ્રમાણે ચેરો ચાર, શિક્ષા, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છન્દ, જ્યોતિષ અને કલ્પ એ વેદાંગો^૨ છ, પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા

૧ પ્રસ્થાન શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે જેવા કે (૧) જવું, (૨) આવવું, (૩) મોકલવું, ૪ મિસત અથવા વરઘોરો, (૫) લશ્કરની કુચ, (૬) મરવું, (૭) એક હલકા પ્રકારના નાટકની જાત અને (૮) પ્રણાલિકા, મત અગર દર્શન. આમાંથી મીંથી છેલ્લો અર્થ અહીં બંધાવેલો આવે છે. તેથી ‘પ્રસ્થાનભેદ’ એટલે પ્રણાલિકાભેદ, મતભેદ અગર દર્શનભેદ એમ સમજવું.

૨ મુળમાં આરમ્ભમાં જય શબ્દ છે. તેનો વાક્યમાં કાંઈ ખાસ ઉપયોગ નથી. તે માત્ર મંગળવાચક છે અથવા આરમ્ભસૂચક છે. સંસ્કૃતમાં કોઈપણ ગ્રન્થના આરમ્ભમાં જય શબ્દ અને સમાપ્તિમાં इति શબ્દ વાપરવાની પ્રથા છે ગુજરાતીમાં એવી કાંઈ નથી. તેથી એ શબ્દ જાણે હોયજ નહીં તેવી રીતે બાધાન્તરની શરૂઆત કરી છે, જો તેનું બાધાન્તર કરવુંજ હોય તો ‘હવે’ એ શબ્દથી થઈ શકે.

૩ કોઈ પણ શાસ્ત્ર રચવાનો ઉદ્દેશ પ્રત્યક્ષપણે અગર પરોક્ષપણે પરમાત્માને ઓળખવાનો માર્ગ દેખાડવાનો હોય છે એમ કહેવાનો કર્તાનો આશય છે.

૪ વેદાદ્ય એટલે વેદનું અંગભૂત યાને વેદનો ઉપયોગ કરવામાં મદદરૂપ થઈ પડતું શાસ્ત્ર. એવાં શાસ્ત્રો કર્તાએ જણાવ્યાપ્રમાણે છ છે. તે દરેકનો શું શું વિષય છે તે તેણે પોતેજ આગળ સ્પષ્ટ કરેલું છે.

અને ધર્મશાસ્ત્ર એ ઉપાંગો ચાર', એટલાં મળીને ચૌદ વિધાઓ છે. અહીં ઉપપુરાણોનો પુગલમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, વૈશેષિક દર્શનનો ન્યાયમાં, વેદાન્તદર્શનનો મીમાંસામાં, મહાભારત (તથા) રામાયણનો, અને સાંખ્ય, પાતંજલ, પાશુપત, વૈશ્ણવ વગેરે દર્શનોનો ધર્મશાસ્ત્રમાં તેથીજ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું છે^૧:-

પુરાણ ન્યાય મીમાંસા ધર્મશાસ્ત્રાંગમિશ્રિત ।
વેદો, વિદ્યા તથા ધર્મ તણાં સ્થાન ચતુર્દશ ॥

૧ ઉપાંગ એટલે વેદનું ગોણું અંગ યાને તેની માથે આડકતરી રીતે સંબંધ ધરાવતું શાસ્ત્ર ઉપાંગોના વિષયોનું નિરૂપણ પણ આગળ આવશે

ઉપર જે ચાર વેદો કહ્યા તેમાં માત્ર સંહિતા, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે. તેના અર્થ કેવી રીતે કરવા, તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે વગેરે બામતોનો ખુલાસો વેદાંગોમાંથી મળી આવે છે અને તે વેદાંગોને મદદગાર ઉપાંગો છે કોષ્ઠપણ એક વેદનું વેદાંગ અને ઉપાંગસહિત અધ્યયન કરવું તે તે વેદનું સાંગોપાંગ અધ્યયન ક્રીધેલું કહેવાય છે ગુજરાતીમાં 'સાંગોપાંગ' શબ્દ 'સમસ્ત'ના અર્થમાં વપરાય છે તે આજ ઉપરથી હશે એમ લાગે છે

૨ વૈશેષિક, મીમાંસા, સાંખ્ય, પાતંજલ, વૈશ્ણવ વગેરે શાસ્ત્રોના વિષયોનું નિરૂપણ કર્તાએજ આગળ કરેલું છે.

૩ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ ધર્મશાસ્ત્રનો એક ઘણો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે. હાલના સમયમાં મનુસ્મૃતિ કરતાં પણ એનું કાંઈક વિશેષ મહત્ત્વ છે કારણકે તેના ઉપરની વિજ્ઞાનેશ્વરની 'મિતાક્ષરા' નામની ટીકાનેજ આધારે ગુજરાત, ગુજાઈ ટાપુ, અને જગલ્લા શિવાય બાદીના આખા હિંદુસ્થાનમાં ધર્મશાસ્ત્ર અને કાયદાના પ્રશ્નોનો નિર્ણય થાય છે ગુજરાત અને મુજાઈ ટાપુમાં જે 'વ્યવહારમયૂખ' ને અને જંગલમાં જે 'દાયલામ'ને આધારે તે પ્રશ્નોનો નિર્ણય થાય છે તેમાં પણ આસ્મૃતિના વાક્યોનું ઘણું મહત્ત્વ આપેલું છે

એજ, ચાર ઉપવેદો^૧ સહિત અઠાર વિદ્યાઓ. આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ, અને અર્ધશાસ્ત્ર એ ચાર ઉપવેદો છે. બધા આસ્તિકમતવાળાનાં^૨ આટલાંજ શાસ્ત્રપ્રસ્થાનો^૩ છે કારણ કે માનવ એકદેશીઓનાં^૪ તેમાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે.

- ૧ ઉપવેદો એટલે ગૌણવેદો. તેનો ઉપયોગ ધર્મકાર્યને માટે નહીં પરંતુ વ્યાવહારિક કાર્યને માટે થાય છે. વેદ શબ્દ વિદ્ એટલે 'જાણુ' એ ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે. તેથી તેનો અર્થ 'વિદ્યા' થાય છે. મુખ્ય વેદો અને અંગો તથા ઉપાંગોનો ઉપયોગ ધર્મ અને ભોક્ષ એ બે પુરુષાર્થોના સાધનમાટે અને ઉપવેદોનો ઉપયોગ કામ અને અર્થ એ બે પુરુષાર્થોના સાધન માટે કરવામાં આવે છે.
- ૨ આસ્તિક મતવાળા એટલે જે જે વેદ અને વર્ણાશ્રમધર્મને માન આપે છે તે બધા, આમાં ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારનારા સાંખ્યો અને મીમાંસકોનો પણ સમાવેશ થાય છે.
- ૩ શાસ્ત્રપ્રસ્થાન શબ્દનો અર્થ અહીં 'ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રો' હોય એમ લાગે છે.
- ૪ એકદેશીઓ એટલે ગૌણવેદવાળા. ઉદાહરણાર્થ, સુરેશ્વરાચાર્ય, સર્વજ્ઞમુનિ, વિદ્યારણ્યમુનિ, પ્રકાશાત્મા, વાચસ્પતિમિશ્ર એ સર્વે શ્રીશંકરાચાર્યના અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને સ્વીકારે છે છતાં તેઓમાં અમુક ગૌણ બાબતોમાં મતભેદો છે. તેમજ શ્રીશંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, નિમ્બાર્કાચાર્ય, શ્રીકંઠાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, વગેરે સર્વ બાદરાયણ વ્યાસના અનુયાયિઓ છે પરંતુ તેમનામાં અવાન્તર ભેદો ઘણા છે. તેથી શ્રીશંકરાચાર્યના અનુયાયિઓ શિવાચાર્યને એકદેશીઓ કહેવામાં આવ્યા છે.

નનુ, નાસ્તિકાનામપિ પ્રસ્થાનાન્તરાણિ સન્તિ, તાન્યેતેષ્વ
ન્તમાર્વાત્પૃથગ્ગણયિતુમુચિતાનિ । તયાહિ શૂન્યવાદેનૈકં પ્રસ્થાનં
માધ્યમિકાનામ્, ક્ષણિકવિજ્ઞાનમાત્રવાદેનાન્યલોગાચારાણામ્, જ્ઞાના-
કારાનુમેયક્ષણિકચાહ્યાર્યવાદેનાપરં સોત્રાન્તિકાનામ્, પ્રત્યક્ષસલક્ષણ
ક્ષણિકચાહ્યાર્યવાદેનાપરં વૈમાપિકાણામ્, एवं सौगतानां प्रस्थानच-
तुष्टयम् । तथा देहात्मवादेनૈકં પ્રસ્થાનં ચાર્યાકાણામ્ । एवं દેહાત્મિ-
રિક્તદેહપરિમાણાત્મવાદેન દ્વિતીયં પ્રસ્થાનં વિગમ્યરાણામ્ । एवं
મિલિત્યા નાસ્તિકાનાં પદ પ્રસ્થાનાનિ । તાનિ કસ્માન્નોચ્યન્તે? સત્યં,
વેદવાદ્યત્ત્રાત્તેષાં મ્લેચ્છાદિપ્રસ્થાનવત્પરમ્પરયાપિ પુરુષાર્થાનુપયોગિ-
ત્યાનુપેક્ષણીયત્વમેવ । इह च साक्षाद्वा परम्परया वा पुमर्थोपयोगिना
वेदोपकरणानामेव प्रस्थानानां भेदो दर्शित । ततो न न्यूनत्वशङ्का
वकाश ॥

(અહીં કોઈ એવી શકા કે) અરે! પણ, 'નાસ્તિકોનાં
પણ ખીજ પ્રસ્થાનો છે તેમનો આમાં અન્તર્ભાવ થતો નથી;
માટે તે જુદાં ગણવા લાયક છે તો જુઓ શૂન્યવાદને લીધે એક
પ્રસ્થાન માધ્યમિકોનું,^૧ ક્ષણિકવિજ્ઞાનમાત્રવાદને લીધે ખીજું

૧ નનુ શબ્દ સંસ્કૃત શાસ્ત્રોમા પૂર્વપક્ષિની શકાનુ મંડાણ કરવામા
વપરાય છે ગુજરાતી ભાષામા એને મળતા શબ્દો 'અરે' પણ,
'હા, તે ખરૂં' પણ, વગેરે છે

૨. માધ્યમિકો એ બૌદ્ધોની એક શાખાનુ નામ છે શાક્યસિંહ
જેકું બુદ્ધ બગવાનના નિર્વાણ પછી એના અનુયાયિઓ વચ્ચે
કેટલીક ભાજતોમા મતભેદ પડ્યા હતા અને તેને લીધે તે ધર્મમા
સુમારે ૬ સ પૂર્વ ૪૦૦ થી ફાટા પડી ગયા હતા. એક ફાટાનુ
નામ ચેરવાદી અગર સ્થવિરવાદી અને ખીજાનુ નામ મહાસંધિકો
હતું એ દરેક વર્ગમા પાછા પેટાવિભાગો પણ અનેક પડી ગયા
હતા, છતાં બાહ્ય દેખાવ માટે તે હજી એકજ હતા છેવટે ૬ સ
૧૦૦ ના અરસામા મહાસંધિકો જે મુખ્ય પથોમા વહેંચાઈ

યોગાચારેનું,' જ્ઞાનાકારથી અનુમેય ક્ષણિક બાહ્યાર્થવાદને લીધે બ્રહ્મ' સૌત્રાન્તિકેનું' (અને) પ્રત્યક્ષ સત્ત્વક્ષણ ક્ષણિક બાહ્યાર્થ-

ગયા, એક મહાયાન અને બીજો હીનયાન. તે પૈકી મહાયાનના અનુયાયિઓમાં મતભેદ પડતાં તેમાં બે પેટાવિભાગો પડેલા, જેમાંનો એક શૂન્યવાદીઓ અગર માધ્યમિકોનો હતો. ઇસવી સનના ૧ લા શેકામાં એ વાદનો એક મહાન પ્રવર્તક નાગાર્જુન કરીને થઈ ગયો હતો. તેની કારિકાઓ એ વાદનો મુખ્ય અન્ધ ગણાય છે. તેનો સિદ્ધાન્ત દુકમાં એવો છે કે આત્મા શૂન્યરૂપ છે તેમાં વાસનાને લીધે ચિત્તનું સ્ફુરણ થવાથી ક્ષણે ક્ષણે વિજ્ઞાન એટલે વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને લીધે આ વિચિત્રચયનામય જગત બાસે છે, યોગાભ્યાસથી ચિત્તને સ્થિર કરવાથી તે ભાસતું બંધ થાય છે અને શૂન્યરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને તેથી દુઃખનો અંત આવે છે.

૧. મહાયાનના અનુયાયિઓનો બીજો પેટાવિભાગ યોગાચારે. અગર ક્ષણિકવિજ્ઞાન વાદીઓ તરીકે ઓળખાય છે. તેમનો મુખ્ય અન્ધ લંકાવતારસૂત્ર છે. તે કોણે ક્યારે રચેલો તે હજી નક્કી થઈ શક્યું નથી. પાછળથી અસંગ નામનો એ મતનો એક મહાન પંડિત થયો હતો. તેણે સમ્પ્રદાયભૂમિસૂત્ર, મહાયાનચંપરિચદ્વયસૂત્ર, વગેરે ઘણા અન્ધો રચ્યા હતા. એને વમ્બુબન્ધુ નામનો એક લાઈ હતો તે પ્રથમ વૈભાષિક અગર સર્વાસ્તિવાદી હતો પરંતુ પાછળથી તે આ મતનો થયો હતો. તેણે પણ તેના ઘણા સ્વતન્ત્ર અન્ધો રચ્યા છે અને કેટલાકો ઉપર દીકાઓ પણ રચી છે. એમનો સિદ્ધાન્ત દુકમાં એ હતો કે જગત છે કે નથી એનો નિર્ણય કરવાની ભાજગડમાં પડવાની જરૂર નથી. ચિત્ત જેમાં ક્ષણે ક્ષણે આવા વિકલ્પો થયાં કરે છે તેનું ખરૂં સ્વરૂપ બહુવાથી એ વિકલ્પો બંધ થાય છે. વિકલ્પોની ઉત્પત્તિનું કારણ વાસના છે. જ્ઞાન અને યોગાભ્યાસથી તેનો ક્ષય થાય છે એટલે જગત ભાસતું બંધ થાય છે અને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે.

૨. સૌત્રાન્તિકો એ પણ બૌદ્ધોનો એક વિભાગ છે. તેઓ ક્ષણિક

વાને લીધે વળી જુદું વૈભાવિકોત્તુ,^૧ એ પ્રમાત્તે મૌગતોનાં^૨

બાહ્યાર્થવાદીઓ અગર સક્રાન્તિકો પણ કહેવાતા હતા તેઓ મધવિર
વાદ અગર ચેરવાદને માનનારા હતા સ્વવિર એટલે પાકટ ઉમ્મરના
ઈ સ પૂર્વ ૪૦૦ મા વૈશાલીમા જૌધોની જે સભા ભરાઈ હતી તેમા
આ વાદના અનુયાયિઓનુ પ્રાબલ્ય હતું અને તેથીજ મહાસ ધિકોને
તેમનાથી જુદા પડવુ પડ્યુ હતુ. સ્થવિગ્વાદીઓમા જે પાછળથી ૬
વિભાગો પડ્યા તેમાનો એક ઔનાન્તિકોનો હતો તેનો મહાન
પ્રવર્તક યથોમિત્ર હતો તેણે વૈભાવિકમતાનુયાયિ વમુબન્ધુના અભિ
ધર્મકોશશાસ્ત્ર ઉપર દીકા રચી છે એ મતના અનુયાયિઓ એવુ
માનનારા હતા કે વસ્તુમાત્ર સત્ય છે છતાં ક્ષણિક છે

૧ વૈભાવિકો પણ ચેરવાદીઓજ હતા તેમના સિદ્ધાન્ત અને સૌના
ન્તિકોના સિદ્ધાન્ત વચ્ચે ઘણું સામ્ય હતુ અને હિંદુ લેખકો કેટ
લીક વખતે એ બન્નેને સર્વાસ્તિવાદી વરીકે ઓળખાવે પણ છે
તેના મુખ્ય પ્રવર્તક વમુબન્ધુ હતો તેણે એ મતનો એક ગ્રન્થ
અભિધર્મકોશશાસ્ત્ર એ નામનો રચ્યો હતો

૨ સૌગતો એટલે મુગત અથવા જુદના અનુયાયિઓ હિંદુમા ઘણા
ઝાળમુધી યજ્ઞયાગ કરીને સ્વર્ગમુખ મેળવવુ એ ધ્યેય જેમા પ્રધાન
પણ હતુ એવા કર્મકાંડનો ઘણો પ્રચાર હતો તેમા ધીરધીર લોકોને
અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવા માડી અને સ્વર્ગમુખ પણ શાશ્વત રહે એમ
નથી એવી ખાતી થતા બીજા નિત્ય મુખનો અને તે પ્રાપ્ત કરવા
માટેના યોગ્ય ઇલાજનો વિચાર કરવા વરૂં વિચક્ષણુ પુરુષોના મન
વળગા લાગ્યા તેને પરિણામે એ બન્ને બાબતો ઉપર અનેક નવતના
મનો પ્રચલિત થયા તેમાનો એક મત એવો હતો કે નિત્ય મુખની
પ્રાપ્તિમા કર્મ પોતે વ્યત્યયરૂપ નથી જે વ્યત્યયરૂપ છે તે કામના છે
અને તેથી જો કામના રાખ્યા શિવાય કર્મા કર્યા હોય તો નિ એયસના
સારનામા તેનો ઉપયોગ અન્ત કરણની શુદ્ધિ જે શિવાય શુદ્ધ જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં તે કરવામા થઈ શકે એમ છે તેથી તેમણે
કર્મકાંડનો સમૂળો નિષેધ ન કરતા માત્ર કામ્યવૃત્તિનો નિષેધ કર્યા
આ મતવાળા તે ઉપનિષદકળના ઋષિમુનિઓ બીજા કેટલાક

ચાર પ્રસ્થાનો છે. ચળી દેહાત્મવાદને લીધે એક પ્રસ્થાન ચાર્વાકોનું છે.

તત્ત્વચિંતકો એવા વિચારના હતા કે નિઃશ્રેયસના સાધનમાં કર્મ-કાંડનો કાંઈજ ઉપયોગ નથી. તેથી તેમણે વેદધર્મની સામે 'ખુદ્ધુ' બંડજ ઉઘાળ્યું અને વૈદિક યજ્ઞયાગોને સદંતર તિલાંજલીજ આપી. આ મતવાળા તે લોકાયતિકો, તીર્થકરો અને બોધિસત્ત્વો હતા. તે પૈકી લોકાયતિકો એ દેહને આત્મા માનનારા હતા તેથી ઐહિક-સુખપ્રાપ્તિ એજ તેમનું ધ્યેય હતું. તીર્થકરો દેહથી પરિમિત મનને આત્મા ગણનારા હતા તેમણે જીવના જીવત્વનેજ વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું અને તેમના મનથી મોક્ષ એ જીવને પુણ્યકર્મથી અને યોગ-સાધનથી પ્રાપ્ત થતી લોકાન્તરમાં સ્થિતિ હતી. બોધિસત્ત્વો બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતા વિશિષ્ટ જ્ઞાનને-વિજ્ઞાનને આત્મા માનનારા હતા. તેમણે જ્ઞાનને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું અને તેની પ્રાપ્તિમાટે કોઈપણ જાતના કર્મની નહીં પરંતુ યોગની આવશ્યકતા સ્વીકારી હતી. ઇ. સ. પૂર્વે ના ૭ મા સૈકાલગીમાં જેમ ઋષિમુનીઓ અનેક થઈ ગયા હતા તેમ તીર્થકરો અને બોધિસત્ત્વો પણ અનેક થઈ ગયા હતા. તેમણે પોતાના અંગત શિષ્યો શિવાય બીજાને ઉપદેશ કીધેલો નહીં. ઇ. સ. પૂર્વે ૬ મા સૈકામાં તીર્થકર મહાવીરસ્વામિએ તથા છેલ્લા બોધિસત્ત્વ શાક્યસિંહ અથવા ગૌતમબુદ્ધે પોતપોતાના મતોનો ખંડોળો પ્રચાર કરવામાં માંડયો ત્યારથી પહેલાનો જૈનધર્મ અને બીજાનો બૌદ્ધધર્મ તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા. લોકાયતિક મતનો પ્રચાર ચાર્વાક નામના માણસે પણ આજ સમયમાં વધાર્યો હોય એ જનવાજોગ છે. તેથી એ મત ચાર્વાકમત તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યો હશે. એ મત-વાળાને તો કોઈ ધર્મ હતોજ નહીં, પરંતુ પહેલા જે મતવાળાનો પણ અહીં તત્ત્વદર્શનકાર તરીકેજ વિચાર કીધેલો છે અને જે અર્થે બૌદ્ધોમાં ચાર મુખ્ય વિભાગો પડી ગયા હતા તે અર્થે તેમનાં ચાર જુદાં પ્રસ્થાનો હોવાનું આ ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે.

૧. સિદ્ધાન્તબિન્દુ નામના આ કર્તાના ગ્રંથમાં ચાર્વાકમતના પણ ૪ બેદો જણાવેલા છે છતાં અહીં તેમનું એકજ પ્રસ્થાન જણાવ્યું છે તેનું કારણ એ હોઈ શકે કે તેમની વચ્ચે જે મતભેદ હતો તે

તેમ દેહથી અતિરિક્ત છતાં દેહના પરિમાણવાળા આત્માના વાદને લીધે
બીજી પ્રસ્થાન દિગ્ગમરોનું છે. એ પ્રમાણે બધાં મળીને નાસ્તિકોનાં
છ પ્રસ્થાનો છે. તેનો કેમ ઉલ્લેખ કરતા નથી? (ઉત્તર:—) ખરું.

આકાશ શિવાયનાં ૪ મહાભૂતોના સમૂહને આત્મા માનવો કે અમુ-
શદ્ધિ ધ્વન્દ્રયોના સમૂહને આત્મા માનવો, કે મનને આત્મા માનવું,
કે પ્રાણને આત્મા માનવો એ વિષે હોય. દેહની સાથે આત્માના
પણ અંતર આવે છે, પરંતુ કોઈ છે નહીં અત્ર પાર્થિવ દેહી
કરતા આત્માની બીજી ઉચ્ચતર સ્થિતિ હોઈ શકે નહીં, કોઈપણ
વતનો. 'ઈર્મ પાણવાની જરૂર નથી, માત્ર અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ-
માટે જે કાંઈ કરવું ઠીક લાગે તે કરવું' એ સિદ્ધાન્તની બાબતમાં
મતભેદ હોય નહીં. આ મતનું અસ્તિત્વ વહેલામાં વહેલું છાદોચ્ચ
ઉપનિષદના કાળથી પાછળ ઠેલી મકાચ એમ છે કારણકે તેના
૮ મા અધ્યાયના ૭ મ. તથા ૮ મા ખંડમાં ઇન્દ્ર અને વિરોચન
બંને પ્રજાપતિપાસે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ગયાની અને તેમાંથી
વિરોચન દેહ એજ આત્મા છે એમ સમજીને આત્મા મયાની તથા તે
પ્રમાણે અમુરોને બોધ કર્યાની આખ્યાયિકા છે ચાર્વાકના વખતથી
એ મતને વિશેષ જોર આવ્યું હોય એમ લાગે છે એને બે શિષ્ય
હતા, એક જૈનસ્થપતિ અને બીજો અલાલુક તેમાંથી જૈનસ્થપતિએ
એ મતનાં મૂલો લખ્યા હોય એમ જણાય છે. પરંતુ હાલ તો એ મત
વિષેની માહિતી છાદોચ્ચ અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદો, મહાભારત,
મર્વદર્શનમંત્રાલ્, ન્યાયમંજરી, તર્કસમૂહપિપ્પા વગેરે આસ્તિકમત-
વાદીઓના અને તત્ત્વમંત્રાલ જેવા બૌદ્ધમતવાદીઓના અન્યોમાંથી
મેળવવી પડે છે

- ૧ મધુસૂદન સરસ્વતીના સમયમાં જૈનો જેને એ દિગ્ગમરો તરીકે
જાણાવે છે તેમનામાં પણ શ્વેતાશ્વતર અને દિગ્ગમરી એવા બે
બેદ હોવા જોઈએ, એકે હાલ તો સ્થાનસ્વાસીઓ અત્ર દુંદીઆઓના
ત્રીજા પણ છે છતાં એ બે ભેદો ન જણાવ્યાનું અને પાછળથી છુટા
પડેલા શ્વેતાશ્વતરોની ઉપેક્ષા કર્યાનું કારણ એ લાગે છે કે
આત્માના સ્વરૂપની બાબતમાં તેમનામાં મતભેદ નહોતો

તેઓ વેદબાહ્ય હોવાથી મ્હેરજાનાં પ્રસ્થાનોની 'માફક પદ્મપરાધી' પણ પુરુષાર્થને માટે અનુપયોગી છે, માટે તેમની' ઉપેક્ષા કરવીજ ઉચિત છે. અહીંઆં તો જેઓ સાક્ષાત્ અગર પરમ્પરાથી પુરુષાર્થને માટે ઉપયોગી હોય અને વેદને આનુષંગિક હોય એવાંજ પ્રસ્થાનોનો ભેદ સમજાવ્યો છે. તેથી ન્યૂનત્વની શંકાને માટે અવકાશ નથી.

અથ સંક્ષેપેણેપાં પ્રસ્થાનાનાં સ્વરૂપમેદે હેતુઃ પ્રયોજનમેદ ઉચ્યતે ચાલાનાં વ્યુત્પત્તયે ।

હવે અજ્ઞાનીઓને સમજવામાટે એ પ્રસ્થાનોના સ્વરૂપભેદનું કારણ જે પ્રયોજનભેદ' તે કહેવામાં આવે છે.

તત્ર ધર્મગ્રહ્યપ્રતિપાદકમર્પૌરુપયં પ્રમાણવાચ્યં વેદઃ । સ ચ મન્ત્ર-ગ્રાહ્યનાત્મકઃ । તત્ર મન્ત્રા અનુષ્ઠાનકારકભૂતદ્રવ્યવેદવતાપ્રકાશકાઃ । તેઽપિ ત્રિવિધા, ક્રમ્યજુઃસામમેદાત્ । તત્ર પાદવદ્ધગાયત્ર્યાદિછન્દો-વિશિષ્ટાઋચઃ “અગ્નિમીલે પુરોહિતમ્” इत्याद्याः । તા પદ્ય ગીતિ-વિશિષ્ટાઃ સામાનિ । તદુભયવિલક્ષણાનિ યજુંપિ । “અગ્નીદગ્નીન્વિહર” इत्यादि संयोजनरूपा निगदमन्त्रा अपि यजुरन्तर्भूता एव । તદેવં નિરૂપિતા મન્ત્રાઃ ।

તેમાં વેદ એ ધર્મ અને ગ્રહ્યનું પ્રતિપાદન કરનાર અપૌરુષય

૧. “સ્વરૂપભેદનું કારણ જે પ્રયોજનભેદ” એમ કહેવાનો કર્તાનો આશય એ લાગે છે કે એ પ્રસ્થાનો જો કે સ્વરૂપમાં-દેખાવમાં ભિન્ન ભિન્ન છે છતાં તેમનું વાત્પર્ય એકજ છે અને સ્વરૂપભેદનું કારણ એ છે કે દરેક પ્રસ્થાનને અમુક સ્વરૂપમાં મુકવામાં તેના તેના પ્રવર્ત-કનો આ ગ્રન્થમાં જણાવેલો હેતુ હતો.

૨. અપૌરુષય એટલે કોઈ પણ મનુષ્યે પોતાની સુદ્ધિથી નહીં રચેલા અર્થોત્ ઇશ્વરી પ્રેરણાથી ઋષિઓના હૃદયમાં સ્ફુરેલા, તેથી તે તે ઋષિઓ તે તે મન્ત્રના દષ્ટા કહેવાય છે.

પ્રમાણવાક્ય^૧ છે. તે મન્ત્રો અને ગ્રાહણોના સ્વરૂપમાં છે તેમાં મન્ત્રો અનુષ્ઠાનમાં સાધનભૂત દ્રવ્ય અને દેવતાઓ વિષે પ્રકાશ પાડે છે. તે ત્રણ જાતના છે, ઋક્, યજુસ્, અને સામ એ ત્રણ બેદ હોવાને લીધે. તેમાં પાદબદ્ધ^૨ ગાયત્રીઆદિ^૩ છન્દોથી વિશિષ્ટતાને પામેલી ઋચાઓ છે જે ઋષીમીઠે પુરોહિત્ય (જુ વે ૧-૧-૧) થી રાડ થાય છે. તેજ ગીતિથી વિશિષ્ટતાને પામેલી ગામ છે.^૪ તે બન્નેથી વૃણ લક્ષણવાળી યજુઓ છે. સમીદમીન્વિહર એવા સંબોધનરૂપ નિગદ્ય મન્ત્રોનો^૫ પણ મનુરોમાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે. એ પ્રમાણે મન્ત્રોનું નિરૂપણ કીધું.

- ૧ પ્રમાણવાક્ય એટલે જે વિધાન જાતેજ પ્રમાણભૂત છે જેથી તેને બીજા કોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા રહેતી નથી આને લીધેજ વેદાન્ત-શાસ્ત્રમાં 'ત્રીણું' પ્રમાણ શબ્દપ્રમાણ છે
૨. પાદબદ્ધ એટલે જેના અરણોરૂપી વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હોય તેવી ઉદાહરણાર્થ ઐ તત્ત્વિતુર્વરણ્યમ્ એ એક પાદ, મર્ગા દેવસ્ય વીમહિ એ બીજો પાદ અને વિમોયોન વ્રણોદયાત્ એ ત્રીજો પાદ, એમ ગાયત્રીના ત્રણ પાદ છે
- ૩ ગાયત્રી એ ઋગ્વેદના મુખ્ય સાત છન્દો પૈકી એક છન્દ છે બાકીના ઉશિશુક, અનુષ્ટુપ, બૃહતિ, પદ્ધિ, ત્રિષ્ટુપ, અને જગતિ છે તે તથા બીજા ગીણુ છન્દોના સ્વરૂપનું વિવરણ પિંગળશાસ્ત્રમાં છે તેને વિષે વિવેચન આગળ આવશે ગાયત્રીમાં ત્રણ પાદો અને દરેક પાદમાં આઠ અક્ષરો હોય છે
- ૪ ઋગ્વેદ અને સામવેદના મન્ત્રો લગભગ એકજ છે છેલ્લા આધુનિક સંશોધનપ્રમાણે સામવેદમાં ૭૫ મન્ત્રો સ્વતંત્ર છે જ્યારે તે મન્ત્રો છન્દોપ્રમાણે લાજુલામાં આવે ત્યારે ઋગ્વેદ કહેવાય છે અને જ્યારે તે ગાવામાં આવે ત્યારે તે સામવેદ કહેવાય છે ગાવાની ઢબમાંટે ગાન્ધર્વ નામનો સામવેદનો ઉપવેદ છે
- ૫ ઋત્વિજ્ઞે યજ્ઞક્રિયામાં પરસ્પર સંભાષણ કરવામાં જે મન્ત્રોનો

ગ્રાહણમપિ ત્રિવિધ, વિધિરૂપમર્થશાદરૂપ તદુભયવિલક્ષણરૂપ
 ચેતિ । તત્ત્વશબ્દભાવના વિધિરિતિ માદ્યા । નિયોગો વિધિરિતિ પ્રામા
 ણ્યતા । દૃષ્ટસાધનતાવિધિરિતિ તાર્કિકાદય સર્વ । વિધિરપિ ચતુ
 વિધ , ઉત્પત્યધિકારવિનિયોગપ્રયોગમેદાત્ । તત્ર કર્મસ્વરૂપમાત્ર
 યોધકો વિધિરૂપત્તિવિધિ , “આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલો ભવતિ” इत्यादि ।
 સ્તેતિકતંત્રવ્યક્તાકસ્ય કરણસ્ય યાગાદે ફલસમ્બન્ધયોધકો વિધિરધિ
 કારવિધિ “દશંપૂર્ણમાસાભ્યા સ્વર્ગકામો યજેત” इत्यादि । અહ્ન-
 સમ્બન્ધયોધકો વિધિર્થિનિયોગવિધિ , “મીહિમિયંજેત,” “સમિધો
 યજતિ” इत्यादि । સાદ્ગ્રપ્રધાનકર્મપ્રયોગેષ્યયોધક પૂર્વોક્તવિધિપ્રય
 મેલનરૂપ પ્રયોગવિધિ । સ ચ શ્રીત इत्येवे, કલ્પ્ય इत्यपरे । કર્મ
 સ્વરૂપ ચ દ્વિવિધ, ગુણકર્માર્થકર્મ ચેતિ । તત્ર પ્રતુકર્મકારકાણ્યાધિત્ય
 વિદિત ગુણકર્મ । તદપિ ચતુર્વિધ, ઉત્પત્યાસિધિશ્રુતિસશ્રુતિમેદાત્ ।
 તત્ર “વસન્તે ગ્રાહણોઽગ્નીનાદધીત, “યૂપ તક્ષતિ” इत्यादाયાધાન
 તક્ષણાદિના સસ્કારવિશેષવિશિષ્ટાગ્નિયૂપાદેરૂપત્તિ । “સ્વાધ્યાયોઽ
 ધ્યેતવ્ય ,” “ ગા પયો દોગ્ધિ” इत्याદાયધ્યયનદોહનાદિના વિદ્યમા
 નસ્યય સ્વાધ્યાયપય પ્રવૃત્તે પ્રાપ્તિ । “સોમમમિપુણોતિ ” “મીહી
 નથહન્તિ, ‘ આય ચિલાપયતિ,” इत्याદાયમિપવાવચાતચિલાપનૈ
 સોમાદીના વિકાર । ‘મીહીન્પ્રોક્ષતિ,’ “પત્ન્યવેક્ષતે” इत्याદૌ પ્રોક્ષ
 ણાવેક્ષણાદિમિર્મોહ્યાદિદ્રવ્યાણા સસ્કાર । યતચતુષ્વ ચાહ્નમેય ।
 તત્ર પ્રતુકારકાણ્યાધિત્ય વિદિતમર્થકર્મ દ્વિવિધ, અહ્ન પ્રધાન ચેતિ ।
 અન્યાર્થમહ્નમ્, અનન્યાર્થ પ્રધાનમ્ । અહ્નમપિ દ્વિવિધ સત્તિપત્યોપ
 કારકમારાદોપકારક ચેતિ । તત્ર પ્રધાનસ્વરૂપનિર્વાહક પ્રથમમ્ ।

ઉપયોગ કર છે તે નિગદમન્ત્રો કહેવાય છે અગ્નિદમાન્વિહર એવો એક
 મન્ત્ર છે એ મન્ત્રો સ હિતામા નહીં પણ કપસૂત્રોમા હોય છે
 તેનો યજુર્વેદના મન્ત્રોની માફક યજ્ઞક્રિયામા ઉપયોગ થતો હોવાને
 લીધે તેનો યજુસોમા અન્તર્ભાવ થાય છે એમ ગણ્યુ છે

પલ્લોપકારિ દ્વિતીયમ્ । एवं संपूणाङ्गसंयुक्तो विधिः प्रवृत्तिः । त्रिक-
 ण्यङ्गसंयुक्तो विधिर्विवृत्तिः । तदुभयविलक्षणो विधिर्द्वौहोमः । एव-
 मन्यदप्यूहम् । तदेवं निरूपितो विधिविभागः ।

ગ્રાહણે^૧ પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, વિધિના રૂપનાં,^૨ અર્થ-
 વાદના રૂપનાં^૩ અને એ બન્નેથી વિતરણ રૂપનાં, તે વિધે
 ભટ્ટના^૪ અનુયાયિઓનો મત એવો છે કે શાળભાવના^૫ વિધિ છે,

- ૧ વિધિના રૂપના એટલે આજ્ઞાના રૂપના અથવા આજ્ઞાત્મક એનું ઉદાહરણ આગળ આવશે
- ૨ અર્થવાદના રૂપના એટલે જેમાં કોઈની પ્રશંસા અગર નિન્દા કરી હોય અથવા એના પણ ઉદાહરણ આગળ આવશે
- ૩ ભટ્ટ એટલે કુમારિલ ભટ્ટ ઇ સ. ના ૭ મા સૈકામાં થઈ ગયેલા આ એક મોટા મીમાસક પંડિત હતા. મીમાસશાસ્ત્ર ઉપર શબ્દર સ્વામિનું ભાષ્ય છે તેને આધારે એણે શ્લોકવાર્તિક, તત્ત્વવાર્તિક અને તુમિકા એ ત્રણ ગ્રંથો રચીને તેમાં ઘણા સ્વતંત્ર વિચારો દર્શાવ્યા છે તેથી મીમાસા બાણનારાઓ એના મતને ઘણું વજન આપે છે
- ૪ શાળભાવના અગર શાળદીભાવના એ મીમાસાશાસ્ત્રનો એક પારિભાષિક શબ્દ છે ભાવનાની વ્યાખ્યા લીંગાક્ષી ભારતકરે અર્થસંગ્રહમાં નીચે પ્રમાણે આપી છે — ભાવના નામ મનિર્ભવનાનુદ્ભવો ભાવયિતુર્વ્યાપારવિશેષ (ભાવના એ કહેવાય છે કે જે વસ્તુ બનવાની હોય તેને બનવામાં આનુકુળ એવી તેને બનવામાં કારણભૂત કોઈ વ્યક્તિની ખાસ વૃત્તિ) તેમાંજ શાળદીભાવનાની વ્યાખ્યા આપી છે — તત્ત્વપુરુષપ્રવૃત્ત્યનુકૂલો ભાવયિતુર્વ્યાપારવિશેષ શાસ્ત્રીભાવના (તેમાં પુરુષની પ્રવૃત્તિને અનુકુળ બનાવ બનવામાં કારણભૂત વ્યક્તિની કોઈ ખાસ વૃત્તિ તે શાળદીભાવના) એ વૃત્તિ તે લૌકિક વાક્યમાં બોલનારનો ખાસ અભિપ્રાય અથવા આશય અને વૈદિકવાક્યમાં ધાતુ વગેરે શબ્દોમાં રહેલો આશય ઉદાહરણાર્થ ગામાત્મ્ય એ વાક્યમાં ગા શબ્દમાં રહેલો અગર બોલનારના મનમાં રહેલા ભાવના વિચારને ગા શબ્દ વ્યક્ત કરે છે તે ગા શબ્દની શાળદીભાવનાને લીધે કરે છે

પ્રભાકરના' અનુયાયિઓનો એવો છે કે નિયોગ' વિધિ છે અને નૈયા-
યિકો વગેરે ગર્વનો એવો છે કે પ્રત્યાયનતા' વિધિ છે. વિધિ પણ ચાર
પ્રકારના છે, ઉત્પત્તિ, અધિકાર, વિનિયોગ અને પ્રયોગ એ બેદાને
લીધે. તે પૈકી કર્મના સ્વરૂપ માત્રનું જ્ઞાન કરાવનાર જે વિધિ તે
ઉત્પત્તિવિધિ છે, જેમ કે ગ્રાંથોયોઽષ્ટાકપાલોભવતિ વગેરે. ઇતિર્કર્ત-
વ્યતાથી' યુક્ત એવાં સાધન જે યાગાદિ તેના કૃણસમ્બન્ધનું જ્ઞાન
આપનાર જે વિધિ તે અધિકારવિધિ, વર્ણપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામો

૧. પ્રભાકર એક બીજાં ત્રીમાંસક લગભગ તેજ સમયમાં થઈ ગયેલા છે.
તે કુમારિલનો શિષ્ય હતો. એવી પરંપરાથી ચાલતી આવેલી માન્યતા
છે, આમ છતાં તે એટલો હુશીઆર હતો કે કુમારિલ તેની કેટલીક
શંકાઓનું સમાધાન કરી શકેલો નહીં. તેથી એણે તેનાથી જુદા
પદીને પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવનારા ગ્રંથો રચેલા. તેમાં
શબરભાષ્ય ઉપર બૃહતી નામની ટીકા મુખ્ય છે. પ્રભાકર નિબન્ધ-
કાર તરીકે પણ ઓળખાય છે અને એનો મત કેટલીક વખતે
'શુરૂભત' તરીકે પણ ટાંકવામાં આવે છે.
૨. નિયોગ એટલે નિમેષ્ણું અથવા સોંપેણું કાર્ય. ઉદાહરણાર્થ ગામાનય
એ વાક્યમાં જ્ઞાનય એ શબ્દમાં જ્ઞાનયન રૂપ નિયોગ છે. તેજ વિધિ
છે એમ પ્રભાકરે કહે છે. ભાટ અને પ્રભાકર એ બન્ને મતપ્રમાણે
એ વાક્ય વિધિવાક્ય છે પરંતુ જ્યારે પહેલા પ્રમાણે જા શબ્દમાં
રહેલી શાબ્દીભાવના વિધિ છે ત્યારે બીજા પ્રમાણે જ્ઞાનય શબ્દમાં
રહેલી આદેશ વિધિ છે.
૩. પ્રત્યાયનતા એટલે ધારેલી વસ્તુના સાધનમાં જે કારણરૂપ ક્રિયા હોય
તેપણું. ઉદાહરણાર્થ ઉપલા વાક્યમાં નૈયાયિકો વગેરેના મતે વિધિ
નથી જા શબ્દની શાબ્દીભાવનામાં કે નથી જ્ઞાનય શબ્દમાં રહેલા
આદેશમાં પરંતુ જ્ઞાનય એમ કહ્યાથી થતી ક્રિયા જ્ઞાનયનમ્
તેની વસ્તુમાં વિધિ છે.
૪. અમુક યજ્ઞ અમુક રીતે થાય જેમ કે અગ્નિહોત્રમાં અમુક દિશામાં,

યજેત એ વગેરે (વાક્યોમાં રહેલો.) અગસમ્બન્ધનું^૧ જ્ઞાન આપનાર
 ને વિધિ તે વિનિયોગવિધિ, વ્રીહિમિર્યજેત, સમિધો યજતિ વગેરે
 (વાક્યોમાં રહેલો.) અગમદિત, પ્રધાન, કર્મ અને પ્રયોગની^૨ ઐક્ય-
 તાનું જ્ઞાન આપનાર અગાડિ કહેવા ત્રણ વિચિત્રોના મિશ્રણરૂપ ને
 વિધિ તે પ્રયોગવિધિ. એ વિધિ ઐત છે એમ કેટલાકનો મત છે, કદાચ
 છે એમ બીજાઓનો છે.^૩ વળી કર્મસ્વરૂપ એ પ્રકારનાં હોય છે, શુણ-
 કર્મ અને અર્ધકર્મ. તેમાં ને કર્મ યજકર્મસાધનોનો આશ્રય લઈને કર-
 વાનું કર્મભાવેનું હોય તે શુણકર્મ. તે પણ ઉત્પત્તિ, વ્યાપ્તિ, વિદ્યુતિ
 અને સન્ન્યુતિ એ બેદોને સીધે ચાર પ્રકારનું હોય છે. તેમાં યજન્તે
 ઘાણજોડક્રીનાદપીત, યૂર્પ તક્ષતિ એ વગેરે વાક્યોમાં આધાન,^૪
 તક્ષાત્^૫ વગેરે ક્રિયાઓથી અમુક સસ્કારથી વિશિષ્ટ અગ્નિ, ધ્રુવ વગે-
 રેની ઉત્પત્તિ થાય છે. સ્વાધ્યાયોડધ્યેતવ્ય, મા પયોદોગ્ધિ એ વગેરે
 વાક્યોમાં અધ્યયન, હોહન વગેરેથી સ્વાધ્યાય,^૬ દૃષ્ટ વગેરે ને વિદ્ય-
 માન હોય છે તે માટેની પ્રવૃત્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. સોમમમિ
 પુજોતિ, વ્રીહીનવહન્તિ, આન્ય વિલાપયતિ એ વગેરે વાક્યોમાં

અમુક આદૃતિની, અમુક પ્રમાણની વેડી તૈયાર કરવી, અમુક હુત
 દ્રવ્ય અમુક વાર, અમુક મન્ત્ર લાલીને હોમનું એ બધું કૃતિકર્તવ્યતા
 કહેવાય છે

- ૧ અગ શબ્દનો અર્થ કર્તાએ આગળ સમજાવ્યો છે
- ૨ આ શબ્દોના અર્થો પણ કર્તાએ આગળ સમજાવ્યા છે
- ૩ ઐત એટલે શ્રુતિપ્રણીત અને કદાચ એટલે કટપત્તપ્રણીત
- ૪ આધાનકરણ એટલે વિધિપૂર્વક ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયા
- ૫ તક્ષાત્ એટલે લાકડું કાપીને જેવા જરૂરના હોય તેવા કકડાઓ
તૈયાર કરવા
- ૬ સ્વાધ્યાય એટલે અધ્યયન એ શબ્દ કવચિત્ અધ્યયનના વિષય, જેવો
દેવેઠ, તેને માટે પણ વપરાય છે અહીં તેજ અર્થમાં વાપરેલો છે

અભિપર, 'અવધાત, 'વિલાપન (વગેરે)થી' સોમાદિનો વિકાર થાય છે. વ્રીહીન્પ્રોદશતિ, પત્ન્યવેક્ષતે એ વગેરે વાક્યોમાં પ્રોદાણ, 'અવેક્ષણ' વગેરે ક્રિયાઓથી વ્રીહિ આદિ દ્રવ્યોને સંસ્કાર થાય છે. આ ત્યારે અંગજ છે. એવીજ રીતે યજ્ઞસાધનોનો આશ્રય લઈને કરવા દૂરમાવેલું અર્ચકર્મ એ પ્રકારનું હોય છે, જે અંગ અને પ્રધાન છે. જે ઊગ્ગના ઉપયોગનું હોય તે અંગ (અને) જે ઊગ્ગના ઉપયોગનું ન હોય તે પ્રધાન. અંગ પણ એ પ્રકારનાં હોય છે, એક પાસે રહીને સહાય કરનાર અને બીજું દૂરથી સહાય કરનાર. તેમાં પ્રધાનના સ્વરૂપનો નિર્વાહ કરનાર તે પહેલું અને રૂપને ઉપયોગી તે બીજું. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ અંગથી સંયુક્ત જે વિધિ તે પ્રકૃતિ અને નુદક અંગવાળો જે વિધિ તે વિકૃતિ. એ બન્નેથી છુદ્દ લક્ષણવાળો.

૧. અભિપર એ સોમવહ્નોનાં પાતરને કચરી અને હાથીને રસ કાઢવાની ક્રિયાની સંજ્ઞા છે.
૨. અવધાત શબ્દ અવહન (હન-અવ) એ ધાતુ ઉપરથી થયેલો છે. તે ધાતુનો સામાન્ય અર્થ 'ભારીને છિન્ન ભિન્ન કરી નાંખવું' એવો છે જેમ કે તમ્ભનવહન્તિ પરંતુ ન્યારે તે ક્રિયાપદ વ્રીહિ એટલે ચોખ્ખાના મંબંધમાં વપરાય છે ત્યારે તેનો અર્થ 'ખાંડવાની ક્રિયા' એવો થતો હશે એમ લાગે છે. બન્ને ક્રિયા લગભગ સરખીજ હોવાને લીધે એક ધાતુનો ઉપયોગ બન્ને માટે થતો લાગે છે.
૩. વિલાપન એ વિલ્પ ધાતુ ઉપરથી થયેલું નામ છે. એ ધાતુનો સામાન્ય અર્થ 'શોક કરવો' અગર 'રડવું' એવો થાય છે. પરંતુ ન્યારે કોઈ ચિક્રશલાળા પદાર્થ ઉપર થતી ક્રિયાને માટે એનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે તેનો અર્થ 'કરવા દેવું' એવો થાય છે.
૪. પ્રોદાણ એટલે અમુક મન્ત્ર લાલીને કોઈ વસ્તુ ઉપર, જેમ કે અહીં ચોખ્ખા ઉપર, પાણી છાંટવું.
૫. અવેક્ષણ એટલે 'દેખરેખ અગર સંભાળ રાખવી' અગર 'નજર કરવી.' અહીં બીજો અર્થ બંધબેસતો લાગે છે.

વિધિ દર્શાવે' છે. આ પ્રમાણે બીજું પણ સમજી લેવું. ત્યારે આ પ્રમાણે વિધિભાગનું નિરૂપણ કરીશું.

પ્રાશસ્ત્યનિન્દાન્યતરલક્ષણયા વિધિશેષભૂતં વાક્યમર્થવાદઃ । સ
ચ ત્રિવિધઃ, શુણવાદોઽનુવાદો ભૂતાર્થવાદશ્ચેતિ । તત્ર પ્રમાણાન્તર-
વિદ્યાર્થબોધકો શુણવાદઃ, 'આદિન્યો યુષઃ' इत्यादिः । પ્રમાણાન્તર-
પ્રાતાર્થબોધકોઽનુવાદઃ, 'અગ્નિર્દિમસ્ય મેષજમ્' इत्यादिः । પ્રમાણ-
ાન્તરવિરોધતત્પ્રાતિરહિતાર્થબોધકો ભૂતાર્થવાદઃ, 'इन्द्रो वृत्राय यज्ञ-
मुदयच्छत्' इत्यादिः । તદુક્તમ્—

વિરોધે શુણવાદઃ સ્યાદનુવાદોઽવધારિતે ।

ભૂતાર્થવાદસ્તદ્જ્ઞાનાદર્થવાદમ્નિધા મતઃ ॥ इति.

તત્ર ત્રિવિધાનામપ્યર્થવાદાનાં વિધિસ્તુતિપરત્વે સમાનેઽપિ ભૂતાર્થ-
વાદાનાં મ્યર્થેઽપિ પ્રામાણ્યં દેવતાધિકરણન્યાયાત્ । અવાધિતાજ્ઞાત-
માપકત્વં हि प्रामाण्यम् । તત્ર વાધિતવિપયત્વાજ્ઞાતજ્ઞાપકત્વાશ્ચ ન
શુણવાદાનુવાદયોઃ । ભૂતાર્થવાદસ્ય तु स्वार्थे तात्पर्यरहितस्यौत्सर्गिकं
પ્રામાણ્યં ન વિદ્યમ્યતે । તદેવં નિરૂપિતોઽર્થવાદભાગઃ ।

સ્તુતિ અગર નિન્દા એ બેમાંથી કોઈપણ રીતે લક્ષણને
ક્ષીણે વિધિનું અંગભૂત થયેલું વાક્ય તે અર્થવાદ^૧ તે ત્રણ પ્રકારના

૧. દર્શાવેલ એ એક સ્વતંત્ર વિધિ છે એમાં દર્શાવેલ એટલે સર્વાધી
અગ્નિમાં આહુતિઓ અપાય છે.
૨. લીંગાક્ષી ભાસ્કરે જે અર્થવાદની વ્યાખ્યા આપી છે તે આને ધણી
મળતી છે. તે આ છે— પ્રાશસ્ત્યનિન્દાન્યતરપરં વાક્યમર્થવાદઃ । તસ્ય ચ
લક્ષણયા પ્રગોજનવદર્શનપર્યવસાનમ્ [સ્તુતિ અગર નિન્દા એ બેમાંથી એક
કરતું વાક્ય અર્થવાદ (કહેવાય છે); તેના પ્રયોગનપાણા અથની
પર્યાપ્તિ લક્ષણથી થાય છે].

લક્ષણ એટલે કોઈપણ ચંદ્રનો સામાન્યાર્થ બંધબેસતો ન હોય
ત્યારે ભુદો અર્થ કોઈ લક્ષણ ઉપરથી કાઢવામાં જે વૃત્તિનો ઉપયોગ

હોય છે, શુભવાદ, અનુવાદ અને ભૂતાર્થવાદ. તેમાંથી શુભવાદ તે બીજા પ્રમાણોથી વિરુદ્ધાર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર હોય છે, જેમ કે આદિત્યો યૂપ' વગેરે; અનુવાદ તે બીજા પ્રમાણોથી પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર હોય છે, જેમ કે અગ્નિર્દિમસ્ય મેવજમ્' વગેરે; (અને) ભૂતાર્થવાદ બીજા પ્રમાણોનો વિરોધ અને તેની પ્રાપ્તિ એ બન્નેથી રદિત અર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર હોય છે, જેમ કે દમ્ત્રો ઘૃત્રાય ઘક્ષમુદય ચ્છત્' વગેરે, માટે કહ્યું છે —

વિરોધથી શુભવાદ હોય, પ્રાપ્તિથી અનુવાદ,
ભૂતાર્થવાદ હાનિયકી,* ગાથો ત્રિધા અર્થવાદ.

થાય તે વૃત્તિ, જેમ કે ગાથા ઘોષ એ વાક્યમા ગંગાનદીમાને બદલે ગંગાનદીને તીરે અવાજ એવો અર્થ મઠવામા સાધનભૂત વૃત્તિ

૧. આ વાક્યમાથી માત્ર શબ્દાર્થ કાઢીએ તો તાત્પર્ય સમજાતુ નથી તેથી તે ચોખી કાઢવામાટે વિચાર કરવો પડે છે અને તે કરતા લાગે છે કે મન્ત્રદ્રષ્ટાએ આદિત્યને યામજ્ઞાની ઉપમા આપી છે કારણ કે તે બે વચ્ચે ભજવવાનું એ સાધારણ ધર્મ છે પ્રથમદર્શને આ વિરુદ્ધાર્થ લાગે છે કારણ કે આદિત્ય ગતિમાન છે અને યૂપ સ્થાયિ હોય છે પરંતુ સમાનધર્મનો વિચાર કરતા તે બધેએસતો લાગે છે આવા વિરુદ્ધાર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર અર્થવાદ તે શુભવાદ કહેવાય છે
૨. આ વાક્યમાથી વાચ્યાર્થથી વિરુદ્ધ નહીં પરંતુ તેને અનુકુળ અર્થનું જ્ઞાન થાય કે “અગ્નિ ઠડીતુ ઐષધ છે એ સરળપણે સમજાય એવું છે ગાથા ઘોષ એ વા-ચમાથી પણ એવીજ રીતે અર્થ નિકળે છે માટે આ ભાતના અર્થવાદને અનુવાદ કહેવામા આવે છે
૩. રદમચ્છત્ એટલે ઉગ્રાચ્યુ “ધન્દ્રે વૃત્તસામે વજ્ર ઉગ્રાચ્યુ” એ વાક્યમા માત્ર એક બનાવનું કથન છે, નથી એમા વિરુદ્ધાર્થની લક્ષણાની જરૂર કે નથી અનુકુલાર્થની લક્ષણાની જરૂર, માટે એ ભૂતાર્થવાદ કહેવાય છે
૪. અહીં ‘હાનિ’ શબ્દથી વિરોધ અને પ્રાપ્તિ એ બન્નેનો અભાવ એમ સમજવાનું છે લૌગાક્ષી ભાસ્કરે પણ પોતાના અર્થમગ્ધમા આજ

તે કે તલ્લે જાતના અર્થવાદોમાં ત્રિધિની સ્મૃતિ કન્યાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ
મમાન છે હતાં ભૂતાર્થવાદોનું દેવનાગિરિજ્ઞાન્યાયથી' તેને પોતાને માટે
પણ પ્રમાણ્ય છે કારણ કે પ્રમાણ્ય એટલે અબાધિત અજ્ઞાન વસ્તુનું
જ્ઞાન ક્રમવાપણું અને તે શુણ્ણવાદોને અને અનુવાદોને હોતું નથી
કેમ કે તેનો અર્થ બાધિત છે અને તે બાળીતી વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવ-
નારા છે પરંતુ ભૂતાર્થવાદોનું તાત્પર્ય જો કે પોતાના ઉપયોગમાટે નથી
તોપણ તેનું ઔતસર્ગિક પ્રમાણ્ય' નષ્ટ થતું નથી. ત્યાં આ પ્રમાણ્ય
અર્થવાદભાગનું નિરૂપણ થીધું.

ત્રિધ્યર્થવાદોભયવિલક્ષણ તુ વેદાન્તવાચ્યમ્ । તત્ત્વાજ્ઞાતજ્ઞાપ
વત્તેડપ્યનુષ્ઠાનાપ્રતિપાદ્યન્વાદ ત્રિધિ । સ્વત પુરુષાર્થપરમાનન્દજ્ઞા
નાત્મન્નપ્રજ્ઞાણિ સ્વાર્થ ઉપન્મોષસંહારાદિપદ્ધિવિધતાત્પર્યલિઙ્ગવત્તયા

શ્લોક અર્થવાદના પ્રકારો જણાવીને આધાર માટે દાકયો છે અને
તેને ઉપર પ્રમાણ્ય સમજાવ્યો છે

૧ બાહ્યતાના પ્રાદ્યમૂલ જગત શારીરકસૂત્રના ૧ લા અધ્યાયના ૩ જા
પાદના ૨૬ થી ૩૩ સૂત્રોમાં દેવતાધિકરણ છે તે ઉપરના શ્રીમ
જીકરાચાર્યના શારીરકભાષ્યમાં શ્રુતિ સ્મૃતિ ઇતિહાસ પુરાણો
વગેરેમાંથી પ્રમાણો આપીને સિદ્ધ થીધું છે કે જો કે દેવતાઓને વૈદિક
ક્રમનો અધિકાર નથી તોપણ તેમને ઔત્તજ્ઞાન એટલે બ્રહ્મવિદ્યાનો
અધિકાર છે કારણ કે તેમને (સાત્ત્વિક શૂદ્રમ) શરીર હોય છે, અર્થાત્ત
એટલે મુમુક્ષુતા હોય છે અને તેમનામાં સામન્ય એટલે પુરુષાર્થ
કરવાની શક્તિ હોય છે આ પ્રમાણ્ય જો કે કેઈ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટપણે
જણાવ્યું નથી તેથી તે અનુવાદ નહીં, તેમાં પ્રમાણ્યત્વનો વિરોધ નથી
એટલે તે શુણ્ણવાદ પણ નહીં પરંતુ ભૂતાર્થવાદ છે કારણ કે તેજોથી
વિરોધ અને પ્રાપ્તિ એ બન્નેથી રહિત અથવા જ્ઞાન યાય છે શ્રીમ
જીકરાચાર્ય આ અથવાદને 'વિદ્યમાનવાદ' કહે છે (જુઓ શા
રીરકભાષ્ય, નિજલુચસાગર પ્રસાની પ્રવ ૫ા ૩૧૭-૪૮)

૨ ઔત્સર્ગિકપ્રમાણ્ય એટલે દાક્ષણિક અગર જોણ પ્રમાણ્ય

સ્યતઃ પ્રમાણમૂતં સર્વાંનપિ વિધીનન્તઃકરણશુદ્ધિદ્વારા સ્વશેષતામાપા-
 વદન્યશેષત્યામાચાષ્ઠ નાર્થવાદઃ। તસ્માદુપયવિલક્ષણમેવ વેદવાક્યમ્।
 તથા કચિદ્દશાત્તાપકત્વમાત્રેણ વિધિરિતિ વ્યપદિદ્યતે, વિધિપદર-
 હિતપ્રમાણવાક્યત્વેન કચિન્દૂતાર્થવાદ इति व्यपदिश्यत इति न दोषः।
 તદેયં નિરૂપિતં ત્રિવિધં ગ્રાહ્યમ્।

વિધિ અને અર્થવાદ એ બન્નેથી બુદ્ધિ લક્ષણવાળાં
 વેદાન્તવાક્ય' હોય છે. તે જો કે અજ્ઞાત વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવે છે તેપણ
 અનુદાનનું' પ્રતિપાદન કરતાં નથી તેથી તે વિધિ નથી. તે પુરૂષાર્થ
 જે પરમાનન્દજ્ઞાનાત્મક બ્રહ્મ' છે તેને માટે એટલે પોતેજ પોતાના

૧. વેદાન્ત એટલે વેદનો અન્ત યાને ઉપનિષદભાગ. તેમાંનાં વાક્યો
 તે વેદાન્ત વાક્યો.

૨. અનુદાન એટલે કોઈપણ ક્રિયા શાંકર મત પ્રમાણે મોક્ષ કેવળ
 જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે તેને માટે કોઈ પણ ક્રિયાની જરૂર નથી.
 જ્ઞાનની જરૂર છે અને તે ક્રિયા ગણાતી નથી. વેદાન્તના વાક્યોનું
 વાત્પર્ય કાઢતાં એ મતવાદીઓએ એવો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે કે
 કોઈપણ વાક્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કોઈપણ ક્રિયા કરવી જોઈએ
 એવું પ્રતિપાદન કરતું નથી

૩ પુરૂષાર્થ એટલે પુરૂષે યત્નથી સાધવા લાયક વસ્તુ ધર્મશાસ્ત્રપ્રમાણે
 ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર ભાવના પુરૂષાર્થ' છે અહીં
 જે પુરૂષાર્થ' જણાવ્યો છે તે આમાથી છેલ્લો છે બ્રહ્મ અને મોક્ષ એ
 એમા ભેદ નથી કારણ મોક્ષ એટલે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અને વેદાન્ત
 પ્રક્રિયા પ્રમાણે આત્મા અને બ્રહ્મનો અભેદ છે તેથી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ
 અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ એ એકજ છે. આ સમજાતી માન અજ્ઞાની મુમુ-
 ક્ષુને માટેજ છે વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મ એ એક ન મેળવેલી વસ્તુ નથી,
 તે હંમેશાં પાસેજ છે અને જે મેળવી ગયે તે પુરૂષજ તે પોતેજ એટલે
 તેની પ્રાપ્તિ જેવું કાંઈ જનતુંજ નથી. અજ્ઞાનાવસ્થા ખસી બાક છે
 ત્યારે તે સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી પોતે પોતાને ઓળખી લે છે. તે સદા

‘અર્થ મારે ઉપક્રમોપસંહારાદિ છ જાતનાં તાત્પર્યસિંગચાળાં’ હોવાને
લીધે પ્રમાણભૂત છે; તે અન્તઃકરણશુદ્ધિદ્વારા બંધાય વિધિઓને
પોતાના અંગભૂત બનાવે છે’ અને પોતે કોઈનાં અંગભૂત બનતાં

મુક્તજ છે પણ પોતાને બંધાયેલા માનતો હોય છે તે જ્ઞાન થયા પછી
મુક્ત થયેલો મનાય છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ એ બંને માન્યતા ખોટી છે.
પરંતુ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જીવ એ બંધની દશા અને બ્રહ્મ એ
મોક્ષની દશા અને જેની તે દશા અને તે જાતે એમાં ભેદ નથી હતો
તેથી બ્રહ્મને મોક્ષ જે પરમ પુરુષાર્થ છે તે રૂપ જ કહ્યો છે.

એ બ્રહ્મ વ્યવહારદૃષ્ટિએ સર્વત્ર સત્તાસામાન્યરૂપે વ્યાપેલો છે
અને પુરુષના હૃદયમાં તેની અભિવ્યક્તિ અથવા પ્રત્યક્ષિજ્ઞા પરમા-
નંદ અગર જ્ઞાનરૂપે થાય છે. તેથી તે સમ્યક્દાનંદ કહેવાય છે

૧. મીમાંસાશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે કોઈપણ અન્યનું તાત્પર્ય શોધવું હોય
તો તેને છ બાબતો તપાસી જોવો જોઈએ. એ છ બાબતોમાં તે છ
સિંગ યાને ચિન્હ કહેવાય છે. ઉપક્રમ એટલે શરૂઆત અને ઉપ-
સંહાર એટલે છેલ્લો. નેવીજ રીતે અપૂર્વતા, ફળ વગેરે બીજાં ૪
સિંગો છે. તે બધાને નજરમાં રાખતાં જે અર્થ નિકળે તે તાત્પર્ય
કહેવાય છે. જો આ છ એ સિંગો એક અન્યમાંથીજ મળી આવે તો
તે સ્વતંત્ર છે એમજ માનવું જોઈએ. ઉપનિષદો એવા અન્ય છ કેમ
કે એ બધાં સિંગો તેમાં મળી આવે છે. તેથીજ તેને કર્મકાંડની સંહિતા
ઉપર આધાર ન રાખનાર જ્ઞાનકાંડના સ્વતંત્ર પ્રમાણુ અન્ય માન-
વામાં આવે છે.

૨. વેદાન્તવાક્યોનું તાત્પર્ય બ્રહ્મ અને આત્માના ઐક્યનું પ્રતિપાદન
કરવું એ છે. તે ઐક્યનું જ્ઞાન અન્તઃકરણશુદ્ધિ શિવાય થઈ શકતું
નથી. માત્ર શુદ્ધિથી સમજવું એ કાર્ય જ્ઞાન થયું કહેવાય નહીં. તે
ક્યારે થયું કહેવાય કે તે ઐક્ય વિષે પાકો નિશ્ચય થાય અને તેવો
નિશ્ચય અન્તઃકરણની શુદ્ધિ શિવાય થઈ શકે નહીં તેની શુદ્ધિ
નિષ્કામ કર્મ કર્યાથી થઈ શકે છે. તે કર્મ વેદના કર્મકાંડ અગર સંહિતા
ભાગમાંથી જાણી શકાય છે. તેથી તેને લગતાં વિધિવાક્યો વેદાન્ત-
વાક્યોનાં અંગભૂત બને છે.

નથી તેથી તે અર્થવાદ (વાક્યો) નથી.' તે કારણથી તે બન્નેથી બુદ્ધિજ્ઞ જાતનાં વેદવાક્યો છે. તે અજ્ઞાતાર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર માત્ર છે તે જ કારણથી તેને કવચિત્ વિધિ કહેવામાં આવે છે અને વિધિપદરહિત પ્રમાણવાક્યો હોવાને લીધે^૩ કવચિત ભૂતાર્થવાદ તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેથી તે કાંઈ ખોટું નથી. ત્યારે આમ ત્રણ પ્રકારનાં શ્રાક્ષણોનું નિરૂપણ થયું.^૪

एव च कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डात्मको वेदो धर्माध्यात्ममोक्षहेतु ।
स च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थमृग्यजु साममेवेन मित्र । तत्र होत्र-
प्रयोग ऋग्वेदेन, आध्वर्यवप्रयोगो यजुर्वेदेन, औद्गात्रप्रयोग सामवे

- ૧ અર્થવાદવાક્યો હુમેશા વિધિના અગલતમ હોય છે કારણ કે તેના ઉદ્દેશ કાતો સારા કર્મો તરફ ધ્રેસ્વા માટે સ્તુતિપર અગર નહારા કર્મો તરફ ધૃપ્તુ ઉત્પન્ન કરવા માટે નિન્દાપર હોય છે
- ૨ પ્રદ્ધાનુ સ્વરૂપ મુમુક્ષુ દશામા અજ્ઞાત હોય છે વેદાન્તવાક્યો તેજ ઓળખાવે છે તેથી તે અજ્ઞાતજ્ઞાપકત્વગુણવાળા ગણાય છે વિધિ વાક્યો જે ધર્મનું જ્ઞાન કરાવે છે તેમા પણ એ ગુણ હોય છે કારણ કે ધર્મ પણ અજ્ઞાત વસ્તુજ છે આ સમાન ધર્મને લીધે વેદાન્ત વાક્યો કવચિત્ વિધિવાક્યો કહેવાય છે તેમા કાંઈ ખોટું નથી એમ કર્તાનો અભિપ્રાય છે
- ૩ જેમ સહિતામા કેટલાક વિધિવાક્યો અને કેટલાક અથવાન્વાક્યો હોય છે તેમ વેદાન્તમા પણ કેટલાક વાક્યો પ્રદ્ધાનર્મકથનું જ્ઞાન આપે છે જેમ કે તત્ત્વમસિ સદ્બ્રહ્માસિ વગેરે અને કેટલાક માત્ર પ્રદ્ધાના ગુણજ્ઞાન કરે છે જેમ કે સત્ય જ્ઞાનમનન્ત મદ્ધા આનન્દ મદ્ધાણો વિદ્વાન્ન વિમેતિ કુતથન વગેરે આવા વાક્યોને અર્થવાદ વાક્યો કહી શકાય અને તેમા વિરુદ્ધાર્થ અગર પ્રાપ્તિ નહીં પરંતુ માત્ર અપૂર્વ વસ્તુસ્થિતિનું વર્ણન છે તેથી તેને ભૂતાર્થવાદ કહી શકાય
- ૪ અહીં એક બાળવ ધ્યાનમા લેવાની છે તે એ કે બપોનિપદોને અહીં શ્રાક્ષણોના ભાગ તરીકે ગણી લીધા છે તેનું કારણ એવું પછીના ખાંડની શરૂઆતમા મમજરો [ભુગ્નો પાન ૨૩ ટીપ ન. ૧]

દેન । પ્રાપ્તયાજમાનપ્રયોગો ત્વંત્રવાન્તર્મૂર્તૌ । અર્થવેદસ્તુ યન્નાનુપ
યુક્ત શાન્તિપૌષ્ટિકામિચારાદિકર્મપ્રતિષ્ઠાદકન્વેનાત્યન્તમિલક્ષણં પવ ।
પરં પ્રવચનમેદાત્યતિવેદં મિથ્યા મૂયમ્યઃ સામ્યઃ । પર્વં ચ કર્મકાણ્ડે
વ્યાપારમેદેઽપિ સર્ગાસાં વેદશાસ્ત્રાનામેકરૂપત્વમેવ ગ્રહ્યકાણ્ડે । इति
ચતુર્ણાં વેદાનાં પ્રયોજનમેદેન મેદ ઉક્તઃ ।

આ પ્રમાણે કર્મકાંડ અને બ્રહ્મકાંડ ૩૫૧ જે વેદ છે તેનું પ્રયોજન
ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ (-નું જ્ઞાન ક્રમવાતો) છે. તેમાં ત્રણ પ્રયો-
ગોથી યજ્ઞના નિર્વાહને અર્થે કહે, યજુઃ અને સામ એવા બેદો છે.^૧
તેમાંથી ક્રમેદથી દ્વૌત્રપ્રયોગ, યજુઃથી આર્ચવ્યવપ્રયોગ અને સામ-
વેદથી ઔદાત્રપ્રયોગ થાય છે.^૨ અર્થવેદ તો યજ્ઞમાં ઉપયોગમાં
આવતો નથી અને શાન્તિ, પૌષ્ટિક, અભિચાર વગેરે કર્મોનું પ્રતિષ્ઠાન

૧. જો કે આમાન્યપણે વેદના કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ કાંડ
મનાય છે તોપણ અહીં માત્ર કર્મ અને બ્રહ્મ અથવા જ્ઞાન એ બેજ
કાંડ ગણ્યા છે એમ સમજીને કે સકામ ઉપાસનાનો કર્મકાંડમાં
અન્તર્ભાવ થાય છે અને નિઃકામ ઉપાસનાનો જ્ઞાનકાંડમાં

૨ વાસ્તવિક રીતે વેદ એક જ છે અને લ્યાલગી વેદવ્યાસે તેના વિભાગ
પાડ્યા નહોતા ત્યાલગી તે એકજ મનાતો હતો. પરંતુ યજ્ઞકાર્યમાં
બુદ્ધા બુદ્ધા કૃતિજેને બુદ્ધ બુદ્ધ કાર્ય કરવાનું હોય છે તેથી તેના
કાર્યપરત્વે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે જે મન્ત્રોનો હોવાને
ઉપયોગ કરવાનો હોય છે તેનો સમૂહ ક્રમેદ કહેવાય છે, જેનો
અન્વયને ઉપયોગ કરવાનો હોય છે તે યજુર્વેદ કહેવાય છે અને જેનો
ઉદ્ધાવાને ઉપયોગ કરવાનો હોય છે તે સામવેદ કહેવાય છે

૩. આ શિવ્ય એઃ એથો સ્તુતિમ બ્રહ્મ કહેવાય છે એ એ ચારે શિ
વાય યજ્ઞમાન તો હોયજ તેમને ઉપયોગ કરવા માટેના બુદ્ધા મન્ત્રો
હોય છે પરંતુ તેમનો આ ત્રણમાં અન્તર્ભાવ થાય છે એવા કર્તાનો
મત છે

કરના હોવાને લીધે અત્યન્ત જુદાં લક્ષણવાળો છે.' તેમજ અધ્યા-
પનસંપ્રદાયના ભેદને લીધે દરેક વેદની જુદી જુદી પુષ્ટિ શાખા છે.^૨
જો કે આમ કર્મના ભેદને લીધે કર્મકાંડમાં ભેદ છે તો પણ શ્રદ્ધાકાંડમાં
તો ખૂબી વેદની શાખાઓની એકરૂપતાજ છે.^૩ આમ પ્રયોજનના
ભેદને લીધે (પરોક્ષ) ચાર વેદના ભેદો કહ્યા.

૧. અથર્વવેદને ચોથો વેદ ગણવો કે કેમ એ બાબતમાં મતભેદ ઠઠ મધુ-
સૂદનના વખત સુગી ચાલુજ હોય એવું આ ઉપરથી લાગે છે. વેદ-
વ્યાસે પોતે પણ ત્રણજ વેદ માન્યા છે જુઓ- ટ્રિવિદ્યા મા સોમવા-
પૂતપાવાઃ, (ભ. ગી. ૯. ૨૦) एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना (ભ. ગી. ૯. ૨૧)
તેમ મહિર્મન સ્ત્રોત્રમાં પુષ્પદંતાચાર્યે પણ ત્રણજ માન્યા છે. (જુઓ
ત્રયી સાહચર્ય યોગ. (મ. સ્ત્રો. ૭) મધુસૂદને પોતે તો આ ગ્રંથમાં
અથર્વવેદને ચોથા વેદ તરીકે ગણેલો છે છતાં એનો મત પણ એવો
તો આ ઉપરથી લાગેજ છે કે તે યજ્ઞકાર્યમાં ઉપયોગી નથી.
૨. એકનો એક વેદ જુદા જુદા ગુરુઓ પાતપાતાના શિષ્યોને શિખવતા.
લેખનકળાની શોધ થઈ તે પહેલાં દરેક ગુરુને પોતાની રમરણશક્તિ
ઉપરજ આધાર રાખવો પડતો. તેને લીધે પાઠદેરો થાય એ સાદુજીક
છે અને મનુષ્યસ્વભાવજ એવો છે કે પોતાનું તેજ ખરું માનવું અને
બીજાનું તે ખોટું, બ્યાંલગી તે ખોટું છે એમ ખાત્રી ન થાય ત્યાં
ખૂબી. તે આ બાબતમાં શક્ય નહીં. અને મૂળ ગુરુઓ જેણે વિસ્મૃ-
તિથી એ ફરફારો પ્રચલિત કર્યા હોય તે ગુજરી જાય એટલે તેના
શિષ્યો સ્વાભાવિક રીતેજ પોતે બધા હોય તેજ ખરું માને અને તેજ
પોતાના શિષ્યોને શિખવે આ કારણને લીધે દરેક વેદની અનેક
શાખાઓ હસ્તિમાં આવી હોય એમ લાગે છે.
૩. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો શાખા દીઠ ઉપનિષદો પણ જુદાં છે.
પરંતુ જ્ઞાનકાંડમાં કર્મકાંડના જેવા ભેદ નથી. તેમાં વિધિનિષેધ,
દંતિકતંત્રવ્યતા જેવું કંઈ છેજ નહીં વેદને પ્રમાણ માનનારા તત્ત્વ-
ચિંતકો વચ્ચે દર્શનભેદ છે પરંતુ તે જુદાજ કારણને લીધે. તે વિષે
આ પુસ્તકમાંજ આગળ વિવેચન આવશે.

અથ અજ્ઞાનામુચ્યતે । તથા શિક્ષાયા ઉદાત્તાનુદાત્તસ્વરિત-
ન્દસ્વદીર્ઘપ્લુતાદિવિશિષ્ટસ્વરવ્યવજ્ઞાત્મકવર્ણોચારણવિશેષજ્ઞાનં પ્રયો-
જનમ્, તદમાયે મન્ત્રાણામનર્થકત્વાત્ । તથા ચોક્તમ્—

મન્ત્રો હીનઃ સ્વરતો વર્ણતો વા મિથ્યાપ્રયુક્તો ન તમર્થમાહ ।

સ વાગ્યજ્ઞો યજમાનં દિનસ્તિ યથેન્દ્રશત્રુઃ સ્વરતોઽપરાધાત્ ॥ इति ॥

તથા સર્વવેદસાધારણી શિક્ષા “અથ શિક્ષાં પ્રવક્ષ્યામિ” इत्यादि पञ्च-
षण्डात्मिका पाणिनिना प्रकाशिता, प्रतिवेदशार्धं च मिथ्यरूपा प्रा-
तिशाव्यसंशिता अन्यैरेव मुनिभिः प्रदर्शिता ।

હવે અંગોના (ભેદ) કહેવામાં આવે છે. તેમાં શિક્ષા^૧
પ્રયોજન ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત વગેરેથી
વિશિષ્ટ સ્વરવ્યવજ્ઞાનરૂપ વર્ણના ઉચ્ચારણનું વિશેષ જ્ઞાન કરાવતું
એ છે કારણ કે તેના અભાવે મન્ત્રોને અનર્થકપણું આવે છે.
માટે કહ્યું છે:—

સ્વર કે વર્ણથી હીન મન્ત્ર હોયે, મિથ્યાપ્રયુક્ત તે નહીં કામ આવે ।

તે વાગ્યજ્ઞ હોયતો યજમાનને, સ્વરાપરાધથી નયમ ઈન્દ્રશત્રુ^૨ ॥

૧. કેટલાક પ્રતોમાં નવતણ્ડાત્મિકા એવો પાઠ પણ છે.
૨. વેદનાં છ અંગો છે, શિક્ષા, વ્યાકરણ, છન્દ, જ્યોતિષ, નિરૂક્ત અને
કર્ય. તેમાંથી પ્રથમ શિક્ષા શું છે તે સમજાવે છે. એ અંગથી સ્વર
અને વ્યંજન એ છે ભાવના વર્ણોના ઉદાત્તાદિ અને હ્રસ્વાદિ પ્રકારથી
વિશિષ્ટ હોય ત્યારે કેવી રીતે ઉચ્ચાર કરવા તે બાબતનું વિશેષ જ્ઞાન
આપવામાં આવે છે.
૩. સ્વર ત્રણ છે, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત. વર્ણ પાંચ ત્રણ છે
હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત. તે પ્રમાણે ચોથા આરોહ અપરોહ વગર
ઉચ્ચારેલો મન્ત્ર નકામો નય છે એટલું જ નહીં પરંતુ તે વાચ્યાવજ્ઞ
બનીને યજમાનને અનિષ્ટ કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ઉદાહરણાથે
પૃથે યજ કરીને ઈન્દ્ર-શત્રુ એટલે ઈન્દ્રનો શત્રુ થાય એવો વીર
માગવાને બદલે ઈન્દ્ર-શત્રુ એટલે ઈન્દ્ર જેનો શત્રુ થાય એવો વીર

તેમાં સર્વ વેદને લાગુ પડતી સાધારણ શિક્ષા અથવા શિક્ષા પ્રવક્તામિ એ સૂત્રથી શરૂ થતા પાંચખંડોવાળી પાણિનિએ પ્રકાશિત કરી છે (અને) બુદ્ધા બુદ્ધા વેદની શાખાઓ પ્રમાણે બુદ્ધા બુદ્ધા રૂપની પ્રાતિશાખ્ય નામની^૧ ણીબળ મુનિઓએ પ્રદર્શિત કરી છે.

एवं वैदिकपदसाधुत्वज्ञानेनोद्वादिकं व्याकरणस्य प्रयोजनम् । तच्च 'वृद्धिरादैच्' (पा. सू. १-१-१) इत्याद्यध्यायावृत्तात्मकं महेश्वर प्रसादेन भगवता पाणिनिनैव प्रकाशितम् । तत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु धार्तिकं प्रिरचितम् । तद्वार्त्तिकस्योपरि च भगवता मुनिना पतञ्जलिना महाभाष्यमारचितम् । तदेतत्त्रिमुनिव्याकरण त्रैवाङ्गमाहेश्वरमित्याख्यायते । कोमारादि व्याकरणानि तु न त्रैवाङ्गानि किन्तु लौकिकप्रयोगमात्रज्ञानार्थानीत्यवगन्तव्यम् ।

એવીજ રીતે વૈદિક પદોના સાધુત્વના જ્ઞાનથી ઉદ્ભવિત^૧ વ્યાકરણનું પ્રયોજન છે અને તે વૃદ્ધિરાદૈચ્ (પા. સૂ. ૧-૧-૧)^૨ એ સૂત્રથી શરૂ થતા આઠ અધ્યાયોના રૂપમાં હોઈ ભગવાન પાણિનિએ મહાદેવના પ્રસાદથી પ્રકાશિત કર્યું છે.^૩ તે પાણિનિનાં સૂત્રો ઉપર

માગ્યો તેથી યજુર્વેદીમાથી એવો વીર નિકળ્યો કે જેણે ઇન્દ્રની વરદેણ કરીને વૃત્રનેજ માર્યો

૧ આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રાતિશાખ્યો પણ શિક્ષાજ છે પરંતુ તે સર્વસામાન્ય નહીં પરંતુ દરેક વેદની શાખા હીઠ બુદ્ધો છે

૨ ઉદુ એટલે વિલક્ષિત આદિના રૂપની દેવપના

૩. આ સૂત્રનો અર્થ “આ, એ અને ઓ એ સ્વરો વૃદ્ધિસૂચક કહેવાય છે” એ છે

૪ આની આખ્યાયિકા એવી છે કે ભગવાન પાણિનિએ મહાદેવની અનન્ય ઉપાસના કરીને વ્યાકરણગ્રાન્થ રચના માટેની શક્તિ પ્રમાદ -પે માગી તેમણે મોઢે ન બોલતા પોતાનું ડમડ આડ વાર ‘ગુદી ગુદી રીતે વગાડ્યું. તે ઉપરથી તે વિચક્ષણ મુનિ રહ્યું અમન્યા અને તેમણે અધ્યાયી રચી

કાલ્યાયન મુનિએ વાર્તિક^૧ રચ્યું છે (ન) તે વાર્તિક ઉપર ભગવાન મુનિ પતંજલિએ મહાભાષ્ય^૨ રચ્યું છે. તેથી એ ત્રણે મુનિઓનું રચેલું

૧. વાર્તિક શબ્દ જ્ઞાતિ શબ્દ ઉપરથી થયેલો છે. તેથી તેનો અર્થ વૃત્તિ-રૂપ ગ્રંથ એવો થાય છે. પાછળથી એ શબ્દ એક વિશિષ્ટ જાતની વૃત્તિનો વાચક બન્યો હતો. તેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે —
જ્ઞાનુક્તુસ્તાર્યવ્યક્તિકારિત્વ વાર્તિકમ્ (જે સ્પષ્ટ, ગર્ભિત અને અસ્પષ્ટ અર્થોને વ્યક્ત કરે તે વાર્તિક) પાણિનિનાં વ્યાકરણસૂત્રો એટલી સંક્ષિપ્ત અને પારિભાષિક ભાષામાં રચેલાં છે કે એમ ને એમ તેમાંથી કાંઈ સમજાય નહીં. તેથી કાલ્યાયન મુનિએ તે ઉપર વાર્તિક રચ્યું છે મંદુકૃત ભાષામાં આ સૌથી પહેલોજ વાર્તિક ગ્રંથ છે. ન્યાયસૂત્ર ઉપર, ઉપનિષદો ઉપર એમ વાર્તિકો ઘીળાં છે પણ બધાં એના અનુ-કરણમાં થયેલાં

૨. ત્યારે વાર્તિક પણ સમજવું અઘડું પડવા માડ્યું ત્યારે પતંજલિ મુનીએ તે ઉપર વિસ્તૃત મહાભાષ્ય રચ્યું હતું તે પાતંજલ મહા-ભાષ્ય તરીકે પ્રચલિત છે. ન્યાયસૂત્ર, યોગસૂત્ર, મીમાંસાસૂત્ર, વેદાન્તસૂત્ર વગેરે ઉપર પણ ભાષ્ય છે પણ તે બધા આ પછીના

માત્ર પણ એક વિશિષ્ટ જાતની વૃત્તિ યાને ટીકાજ છે. તેની વિ-શિષ્ટતા નીચે આપેલી વ્યાખ્યા ઉપરથી સમજાશે. છતાંયોં વર્ણવે વત્ર પદં સૂત્રાનુસારિમિ. । સ્વપદાનિ ચ વર્ણ્યન્તે માધ્ય માધ્વવિદો વિદુઃ (જેમાં સૂત્રને અનુમત્તાં પદોથી સૂત્રના અર્થનું વર્ણન કર્યું હોય અને જે જે પદો તેમાં વાપર્યાં હોય તે તે પદોનું વર્ણન કર્યું હોય તેને ભાષ્ય જાણનારાઓ ભાષ્ય કહે છે).

ટીકાની વ્યાખ્યા ટીકવતે ગમ્યતે ગ્રન્થાવોદ્ઘનશ (એણેથી ગ્રંથનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે યાને સમજાય છે) ઉપરથી જણાય છે કે તેનો હેતુ માત્ર ગ્રંથનો સામાન્ય અર્થ સમજાવવાનો હોય છે તેમાં પદાર્થનું વિવેચન નહીં તેમ અનુક્રાર્ય અને દુરુક્તવાર્થ સમજાવવાનો પ્રયાસ પણ નહીં જ્ઞાતિ જે વસ્તુ-હોયું એ ધાતુ ઉપરથી થયેલો શબ્દ છે તેનો હેતુ ટીકા જેવોજ હોવો જોઈએ કારણ કે જે ગ્રંથમાં હોય તે

વ્યાકરણ વેદાંગ' માહેશ્વર કહેવાય છે. પરંતુ કુમારાદિનાં વ્યાકરણો? વેદાંગ નથી. લૌકિક પ્રયોગ માત્રનું જ્ઞાન કરાવતું એજ તેનું પ્રયોગન છે એમ સમજવું.

एवं शिक्षा व्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारणे पदसाधुत्वे च ज्ञाते वैदिक-
मन्त्रपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षायां तदर्थं भगवता यास्केन “समाज्ञायः

હેપાડી આપવું એ વૃત્તિનું કામ અને ટીકા પણ તેજ કરે છે. તેના કરતાં વિસ્તૃત વિવરણ માધ્યમાં હોય કારણ કે તેમાં સૂત્રોના અર્થ તેને અનુસરીને રચેલાં પદોથી સમજાવવામાં આવે અને તે તે પદો પણ સમજાવવામાં આવે, તેના કરતાં વિસ્તૃત વિવરણ ચાર્તિકમાં હોય કારણ તેમાં તો સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ અર્થો ઉપરાંત ગર્ભિત અર્થોનું પણ વિવરણ ખડું. એમાં એકત્ર અન્યતો વિચાર કરીને તેમાંનો આશય એક સ્વતન્ત્ર અન્ય રચીનેજ વ્યક્ત કરેલો હોય. વળી એમ પણ લાગે છે કે ટીકા, વૃત્તિ અને ભાષ્ય ગદ્યમાં રચાય છે ત્યારે વાર્તિક પદ્યમાં રચાય છે. (ગ્રુઓ શંકરાચાર્યનાં ઉપનિષદ, ગીતા અને પ્રહ્લ-સૂત્ર ઉપરનાં ભાષ્યો અને સુરેશ્વરાચાર્યનું ગૃહહારણ્ય-ભાષ્ય-વાર્તિક).

૧. પતંજલિમુનિ વહેલામાં વહેલા ઇ. સ. પૂર્વે ૫ મા અગર ૪ થા સૈકામાં અને મોડામાં મોડા ઇ. સ. પૂર્વે ૨ જા સૈકામાં થઈ ગયલા મનાય છે. તેથી ઉપરના વિધાનથી એમ લાગે છે કે પાણિનિ વ્યાકરણને વેદાંગ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મોડામાં મોડી ઇ. સ. પૂર્વે ૨ જા સૈકામાં અને વહેલામાં વહેલી ઇ. સ. પૂર્વે ૫ મા અથવા ૪ થા સૈકામાં પ્રાપ્ત થઈ હશે.
૨. પાણિનિ પછી બીજા ઘણા વ્યાકરણકારો થઈ ગયા છે તેમને વિષેની હકિકત ડૉ. જેલ્વેકરના Systems of Sanskrit Grammar એ અન્યમાં આપેલી છે. છેલ્લામાં છેલ્લો મહાન વ્યાકરણકાર હેમચંદ્ર-સુરી ૧૨ મા સૈકામાં થઈ ગયો છે. તેમનાં આશય માત્ર લોકભાષાઓ એટલે પ્રાચીન કાળમાં લૌકિક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓના પ્રયોગોને સમજાવવાનો હતો જ્યારે પાણિનિનો આશય વૈદિક તેમજ લૌકિક ભાષાઓના પ્રયોગોને સમજાવવાનો હતો. તેથી વેદાંગ તરીકે પ્રતિષ્ઠા જે તેને મળી તે બીજાઓને ન મળી.

સમાજ્ઞાનઃ, સધ્યાધ્યાત્મવ્યઃ' (નિ. ૧-૧-૧) ઇત્યાદિ ત્રયોદશાધ્યાયા-
ત્મકં નિરુક્તમારચિતમ્ । તત્ર ચ નામારચાતનિષાતોપસર્ગમેદેન ચતુ-
વિંશં વદ્જાતં નિરુવ્ય વૈદિકમન્ત્રપદાનામર્થઃ પ્રકાશિતઃ । મન્ત્રાણાં ચા-
તુષ્ટ્યર્થપ્રકાશનદ્વારેણય કરણત્વાત્પદાર્થજ્ઞાનાધીનત્વાચ વાક્યાર્થજ્ઞા-
નસ્ય મન્ત્રસ્યપદાર્થજ્ઞાનાય નિરુક્તમવશ્યમપેક્ષિતમ્, અન્યથાનુષ્ઠાના-
સમ્મયાત્, "ચુષ્પેચ જર્મસી તુર્ફરી ત્વ" ઇત્યાદિ દુરુદ્ધાણાં પ્રકારાન્તરે-
ણાર્થજ્ઞાનસ્યાસંમ્માયનીયત્વાચ । एवं નિઘન્ટ્વોઽપિ વૈદિકદ્રવ્યવેદ્યતા-
ત્મકપદાર્થપર્યાયશામ્દાત્મકા નિરુક્તાન્તર્ભૂતા एव । तत्रापि निघण्टु-
संज्ञकः पञ्चाध्यायात्मको ग्रन्थो भगवता यास्येनैव कृतः । अन्येऽप्य-
मरहेमचन्द्रादिप्रणीताः कोषाः सर्वे निघण्टुरूपत्वेन निरुक्तान्तर्गताः
द्रष्टव्याः ।

આમ શિક્ષા અને વ્યાકરણથી વર્ણોચ્ચારણ અને પદોના
સાધુવતુ જ્ઞાન થયા પછી વૈદિક મન્ત્રોમાંના શબ્દોના અર્થના જ્ઞાનની
આકાંક્ષા રહે છે તે માટે ભગવાન યાસ્કે 'સમાજ્ઞાનઃ સમાજ્ઞાતઃ,
સધ્યાધ્યાત્મવ્યઃ' (નિ. ૧-૧-૧) એ સૂત્રથી સાર થતા તેર અધ્યાયચાણું
નિરૂક્ત રચ્યું છે અને તેમાં નામ, આસ્વાત, નિષાત અને ઉપસર્ગ એ

૧. શિક્ષાનું પ્રયોજન સ્વર્યાજનો કેમ ઉચ્ચારવા તે શિખવવાનું છે
અને વ્યાકરણનું શબ્દોના સાધુપણુ વિષેનું જ્ઞાન આપવાનું છે તે
ઉપર સમબબ્ધું છે. પરંતુ તેટલું જાણેલું બસ નથી. જ્યાંલગી
મન્ત્રોના અર્થ જલ્દયા ન હોય ત્યાંલગી તેનો શુ' શુ' અને ક્યારે ક્યારે
ઉપયોગ કરવો તે બરાબર સમજાય નહીં અને તેને માટે તેમાં વપ-
રાયલા શબ્દોના અર્થ જાણવાની જરૂર છે. તેમ વેદના કેટલાક શબ્દો
એવા છે કે તેમાંથી સામાન્યપણે કાંઈ અર્થ કળી શકાય નહીં. માટે આ
નિરૂક્ત શાસ્ત્રનો આરંભ કરેલો છે તેના શબ્દોના ચાર વિભાગ કર-
વામાં આપ્યા છે, નામ, આસ્વાત, નિષાત અને ઉપસર્ગ. તે દરેકનું તેમાં
પૃથક્ પૃથક્ વિવેચન છે. આસ્વાત એટલે ક્રિયાપદ અને નિષાત એટલે
વર્ણમય. ખીજા બે શબ્દો ગુજરાતી વ્યાકરણમાં પણ આવે છે.

બેદોને લીધે ચાર પ્રકારના સમસ્ત શબ્દોનું નિરૂપણ કરી વૈદિક મન્ત્રોના શબ્દોના અર્થ પ્રકાશિત કર્યા છે. વળી મન્ત્રો જે સાધનભૂત થાય છે તે અનુષ્ટેય અર્થના પ્રકાશનદ્વારાજ થાય છે માટે અને વાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન શબ્દોના અર્થના જ્ઞાનને આધીન છે તેથી મન્ત્રોમાં રહેલા શબ્દોના અર્થોનું જ્ઞાન થવા માટે નિરૂક્તની ખાસ જરૂર છે કારણ કે નહિં તો અનુષ્ટાન શક્ય ન બને અને સુખ્યેષ્ઠ જર્મરી તુર્ફરી ત્ ઈત્યાદિ દુર્ગમ્ય વાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન ખીણ કોઇ રીતે થઈ શકે નહીં. તેમ નિર્ધંદુઓ જે વૈદિક દ્રવ્ય દેવતારૂપી પદાર્થના પર્યાય શબ્દોરૂપી છે તેના પણ નિરૂક્તમાંજ સમાવેશ થયેલો છે. છતાં નિર્ધંદુ નામનો પાંચ અધ્યાયવાળો ગ્રંથ ભગવાન યારકેજ બનાવેલો છે'. અમર, હેમચન્દ્ર વગેરેએ રચેલા ખીજા બધાંય કોષોના પણ નિર્ધંદુરૂપે નિરૂક્તમાં સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું.

एवमुन्मन्त्राणां पादवज्छन्दोविशेषविशिष्टत्वात्तद्वक्षाने च निन्दाध्ववणाच्छन्दोविशेषनिमित्तानुष्ठानविशेषविधानाच्च छन्दोज्ञाना-
काङ्क्षायां तत्प्रकाशनाय “धीश्रीलीम्” (पि. सू. १-१) इत्याद्य-
ष्टाध्यायात्मिका छन्दोविवृतिर्भगवता पिङ्गलेन विरचिता । “तथा-
प्यलौकिकम्” इत्यादिनाध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुसुबृहतीपङ्क्ति-
त्रिष्टुप्जगतीति सप्तछन्दांसि सायान्तरमेदानि निरूपितानि । “अथ
लौकिकम्” इत्यारभ्याध्यायपञ्चकेन पुराणेतिहासादावुपयोगीनि लौ-
किकानि छन्दांसि प्रसङ्गाच्चिरूपितानि ध्याकरणे लौकिकपदनिरू-
पणवत् ।

તેમ ઋગ્વેદના મન્ત્રો પાદબજ છન્દોરૂપી વિશેષતાથી વિશિષ્ટ છે અને તેનું અજ્ઞાન જેને હોય તેની શ્રુતિમાં નિન્દા કરેલી છે અને

૧. નિર્ધંદુ વાસ્તવિક રીતે નિરૂક્તનોજ ભાગ છે કારણ તેમાં વેદમાં વપરાયેલા દ્રવ્ય અને દેવતાઓનાં નામોના પર્યાય શબ્દોજ આપેલા છે. પરંતુ યારકે પોતેજ તેને સ્વવન્ત્ર ગ્રંથ તરીકે રચેલો છે અને ગણેલો છે.

વળી તેમાં અમુક છન્દો જેમાં નિમિત્તભૂત છે એવાં કેટલાંક અનુષ્ટા-
નોતું વિધાન કરેલું છે. તથા છન્દોના જ્ઞાનની આકાંક્ષા રહે છે. તેને
પ્રકાશમાં આણવામાટે “વીથીલીમ્” (પિં. સ. ૧-૧) એ સૂત્રથી
શરૂ થતા આઠ અધ્યાયમાં છન્દોની વિવૃતિ ભગવાન પિંગલે રચી છે.

તે પૈકી તત્રાપ્યલૌકિકમ્ એથી શરૂ થતા ત્રણ અધ્યાયોથી
ગાયત્રી, ઉષ્ણિદ્, અનુષ્ટુપ્, બૃહતિ, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ્ અને જગતિ એ
સાત છન્દોનું તેમના ગૌણલેહોસહિત નિરૂપણ કર્યું છે અને જેમ વ્યા-
કરણમાં લૌકિક શબ્દોનું નિરૂપણ કરેલું છે તેમ આમાં પણ બધ
લૌકિકમ્ એ સૂત્રથી શરૂ થતા પાંચ અધ્યાયોથી પુરાણ, ઇતિહાસ
વગેરેમાં ઉપયોગી લૌકિક છન્દોનું પ્રસંગોપાત્ત નિરૂપણ કર્યું છે.

एवं वैदिककर्माह्नदर्शादिकालज्ञानाय ज्योतिषं भगवता आ-
दित्येन गर्गादिभिश्च प्रणीतं बहुविधमेव ।

તેમ દર્શાદિ (યજ્ઞોના) કાલનું જ્ઞાન જે વૈદિક કર્મનું અંગ છે
તે તથા માટે ભગવાન આદિત્યે તથા ગર્ગપ્રભૃતિએ રચેલુ જ્યોતિષ-
શાસ્ત્ર ઘણા પ્રકારનુંજ છે.

एवं शाखान्तरीयगुणोपसंहारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेष-
ज्ञानाय कल्पसूत्राणि । तानि च प्रयोगप्रयमेदात्रिविधानि । तत्र द्वौ-
त्रप्रयोगप्रतिपादकान्याश्वलायनशाङ्गयायनादिप्रणीतानि; आध्वर्यव-
प्रयोगप्रतिपादकानि बोधायनापस्तम्बकात्यायनादिप्रणीतानि, औद्गा-
त्रप्रयोगप्रतिपादकानि लाट्यायनद्राह्यायणादिप्रणीतानि । एवं निरू-
पितः पण्णामहानां प्रयोजनमेदः ॥

૧. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મધુસૂદનની માન્યતાપ્રમાણે જ્યો-
તિષશાસ્ત્રનો જુનામાં જુનો અન્ય આદિત્ય અગર તે નામના
રૂપિયે રચ્યો હતો.

લુદી લુદી શાખામાં રહેલા ગુણોના ઉપસહારથી^૧ વેદિક કર્મના અનુધાનના ક્રમનુ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાટે કલ્પસૂત્રો છે. તે ત્રણ પ્રયોગના ભેદ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં છે.^૨ તેમાંથી હોત્ર પ્રયોગનું પ્રતિપાદન કુનાગં આધ્યાયન, શાંખ્યાયનાદિ એ ગ્રંથોમાં છે, આ^૩ ચર્યક પ્રયોગનું પ્રતિપાદન કુનાગં બોધાયન, આપસ્તમ્ય, કાત્યાયનાદિએ ગ્રંથોમાં છે, (અને) ઔદાત્ર પ્રયોગનું પ્રતિપાદન કુનાગં લાઘ્યાયન, દાદ્યાપણાદિએ ગ્રંથોમાં છે. આ પ્રમાણે ૭ અંગોના પ્રયોગનભેદનું નિરૂપણ કીધું.

ચતુર્ણામુપાક્રાન્તામધુનોચ્યતે । તત્ર સર્ગપ્રતિસર્ગચક્ષમન્વન્તર
પદાનુચરિતપ્રતિપાદકાનિ મગયતા યાદરાયણેન શૃતાનિ પુરાણાનિ ।
તાનિ ચ ગ્રાહ્ય, યાગ્ય, ચૈષ્ણવ, શૈવ, માગયત, નારદીય, માર્કણ્ડેય, આ
ત્રેય, મહિષ્ય, મહાર્યયત્, લૈક્ય, ઘારાદ, સ્વાન્દ, યામત, કૌર્મ, માત્સ્ય,
ગાદક, પ્રહ્લાણ્ડ ચેત્યગ્રાદશ । યયમુપપુરાણાન્યપ્યનેષપ્રકારાણિ દ્રષ્ટ
વ્યાનિ ॥

હવે ચાર પાગોના (પ્રયોગનભેદ) જણાવવામા આવે
૩. તેમાં સર્ગ,^૪ પ્રતિસર્ગ, વશ, મન્વન્તર^૫ અને વશાનુચરિત,

૧ લુદી લુદી શાખાના અનુમાધિઓએ પોતપોતાની શાખાની જે જે વિશિષ્ટતાઓ હોય તેને એકત્ર કરીને તેના સમાવેશ પોતપોતાના કલ્પસૂત્રમાં કર્યો છે એમ કહેવાનો કર્તવ્યો આશય છે

૨ કલ્પસૂત્રોનો આશય લુદા લુદા વેદિક કર્મો કેવી રીતે કરવા તે સવિસ્તર સમજાવવાનો છે જે લુદા લુદા કર્વંચે નિમિત્તે વેદના નણ વિભાગ પાડ્યા છે તેજ નિમિત્ત કલ્પસૂત્રોના પણ પાડ્યા છે

૩ સર્ગ એટલે હરપત્તિ અને પ્રતિસર્ગ એટલે પ્રલય. અહીં આ ગણદે જગતને દેશીને વપરાયલા છે

૪ મન્વન્તર એટલે કોઈપણ બે મનુ વચ્ચેનો અન્તર એ અન્તરે પુરોગામી મનુના નામથી ઓળખાય છે દાખલા વરીકે હાલનો

એમનું પ્રતિપાદન કરનારાં ભગવાન બાદરાયણે કીધેલાં પુરાણો છે. અને તે બ્રહ્મા, પદ્મ, વિષ્ણુ, શિવ, ભાગવત, નારદ, માર્કંડેય, અગ્નિ, ભવિષ્ય, બ્રહ્મવૈવર્ત, લિંગ, વરાહ, મ્હન્દ, વામન, કૂર્મ, મત્સ્ય, ગરુડ અને બ્રહ્માંડ, એ પ્રમાણે આઠાર છે. એમજ ઉપપુરાણો પણ અનેક પ્રકારનાં સમજી લેવાં.

વૈવસ્વત મન્વંતર કહેવાય છે તેનો અર્થ એ કે છેલ્લામાં છેલ્લો મનુ વૈવસ્વત થઈ ગયો છે કોઈપણ બે મનુ વચ્ચેનો અંતર ઇશ્વરી મંડ તથા ઠરેલોજ હોય છે અને તે મનુષ્યોના ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષા જેટલો હોય છે એવા ચૌદ મન્વન્તરો થાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે જેવડો એનો દિવસ તેવડીજ એની રાત્રિ હોય છે તે બે મળીને એક કટપ થાય છે કોઈ પણ એક કટપ પુરો થાય છે ત્યારે બ્રહ્મા મુદ્રા ચાલે જીવનોનો નાશ થાય છે હમણાના કટપમા ૬ મન્વન્તરો વ્યતીત થઈ ગયા છે અને સાતમો ચાલે છે

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જે પ્રથમ એમ માનતા હતા કે પૃથ્વીને અસ્તિ-ત્વમા આવ્યાને માત્ર ૬૦૦૦ વર્ષજ થયા છે તે હવે ભસ્તરશાસ્ત્રની પ્રગતિને લીધે એવું માનવા થયા છે કે પૃથ્વી ઓછામાં ઓછી ૨૦૦૦ ૦૦૦,૦૦૦ વર્ષથી અસ્તિત્વમા આવેલી હોવી જોઈએ અને તે ઉપર સજીવ વસ્તુઓનો વાસ ઓછામાં ઓછા ૨૦૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષથી હોવો જોઈએ. (જુઓ 'The Universe Around Us' by Sir James Jeans પૃ ૧૨)

૧. પ્રસ્થાનમેદની કોઈક પ્રતોમા ઉપપુરાણોના નામ નીચે પ્રમાણે આપેલા છે —

આય સનત્કુમારેણ પ્રોત વેદવિદાચરા । દ્વિતીય નારસિંહાસ્ય તૃતીય નાન્દમેવ ચ ॥
 ચતુર્થ શિવધર્માસ્ય દૌર્ગંધ પથમ વિદુ । પઠ તુ નારસીયાસ્ય કાપિલ સપ્તમ વિદુ ॥
 અષ્ટમ માનવ પ્રોત તતથોક્તનસેરિતમ્ । તતો વ્રહ્માદસન્ન તુ વાહુનાચ તત પરમ્ ॥
 તત કાલિપુરાણાસ્ય વાસિષ્ઠ મુનિપુત્રવા । તતો વાસિષ્ઠિદ્વાસ્ય પ્રોક્ત માદેશ્વર પરમ્ ॥
 તત સામ્વપુરાણાસ્ય તત સૌર મહાદ્રુતમ્ । પાસશર તત પ્રોક્ત મારીચાસ્ય તત પરમ્ ॥
 માર્ગવાસ્ય તત પ્રોત સર્વધર્માર્થસાધકમ્ ॥

ન્યાયે આન્વીક્ષિકી પશ્ચાદ્યાયી ગૌતમેન પ્રણીતા । પ્રમાણપ્ર-
મેયસંશયપ્રયોજનદશાન્તસિદ્ધાન્તાવયવતર્કનિર્ણયવાદજલ્પવિતપ્તહો-
ત્યામાસછલજાતિનિગ્રહસ્થાનાલ્યાનાં પોહશપદાર્થાનામુદેશલક્ષણપ-
રીક્ષામિસ્તત્વજ્ઞાનં તસ્યાઃ પ્રયોજનમ્ ।

ન્યાયશાસ્ત્રમાં આન્વીક્ષિકી જે પાચ અધ્યાયવાળી છે તે

આ શ્લોકોની મુદ્ર સ્થના ઉપરથીજ લાગે છે કે એ મધુસૂદન મુનિ-
એ સ્વેલા નહીં હોય. છતાં તેનું સાધાન્તર નીચે આપવામાં આવે છે.-

પ્રથમ સનાતનુમારે કહ્યું, વેદવિદોમાં એક,
બીજું નારસિંહ નામનું, ત્રીજું નાન્દ તું બાણ
ચોથું શિવધર્મ નામનું, પાંચમું દાંવાંસેય,
નારદીય છઠું વળી, સાતમું કાપિલ નામ
આઠમું વળી માનવ કહ્યું, ઉશનસનું પશ્ચાત્,
તે પછી પ્રહ્લાદ નામનું, વાસુકી તત્પશ્ચાત્,
ત્યાર પછી મુનિપુંગવો, વાસિષ્ઠ કાલિપુરાણ,
વાસિષ્ઠિગ નામક પછી, કહ્યું માહેશ્વર બાણ,
સામ્બપુરાણ નામક પછી, વળી મીર મહા અદભૂત,
પછી પરાશર મુનિવલ્લભ, મારિચાખ્ય પશ્ચાત્ .
છેદકું ભાર્ગવ નામનું, (ઉપપુરાણ કહેવાય),
ધર્મ અને અર્થો બધા, જેણે કરી સધાય.

૧. આન્વીક્ષિકી એ એક બ્રહ્મતની વિદ્યા છે તેની વ્યાખ્યા અન્વીક્ષિકા પ્રયોજન-
મમ્મા (એનું) પ્રયોજન આન્વીક્ષિકા એટલે તત્ત્વપરીક્ષણ છે) એવી છે.
તે ઉપરથી પ્રથમ એ સંજ્ઞાનો અર્થ આત્મવિદ્યા એવોજ દેનો.
કામંદરી નીતિશાસ્ત્રમાં તે આવી રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છે -

આન્વીક્ષિકાત્તમમિત્યાદીજ્ઞાતાત્તુગદુ ગતો નિશ્ચયસ્તથાતત્ત્વં દર્પણોરીષ્ટુરત્તયમિત્ત

આન્વીક્ષિકી આત્મવિદ્યા હોય, મુખદુઃખના ચોધન થકી,
તેણે ચોધેવ તે તત્ત્વ, દર્પણીક સમાવતું.

અત્રપાદ ઉર્ક ગૌતમનાં ન્યાયમૂલેશ્વરોના પદ્યવત્ત્વનું મંદી ધન
કરી નિઃશ્વેયસનો માર્ગ દેખાડે છે તેથી પાછળથી 'આન્વીક્ષિકી વિદ્યા'

ગૌતમે રચેલી છે. પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિનંદા, હેત્વાભાસ, છત્ર, ગતિ અને નિમગ્નસ્થાન એ નામના સોળ પદાર્થનાં ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પરીક્ષાથી તત્ત્વજ્ઞાન કરાવતું એ તેનું પ્રયોજન છે.

एयं दशाध्यायात्मकं वैशेषिकं शास्त्रं कणादेन प्रणीतम् । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पण्णां पदार्थानाममावसतमानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्युत्पादनं तस्य प्रयोजनम् । एतदपि न्यायपदेनोक्तम् ॥

તેમ દશ અધ્યાયવાળું 'વૈશેષિકશાસ્ત્ર' કહ્યાં રચેલું છે. દ્રવ્ય, શુભ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એ છ પદાર્થો જેમાં અભાવ મળવાથી સાત થાય છે તેનાં સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યથી (જગતની) ઉત્પત્તિ (નું જ્ઞાન કરાવતું) એ તેનું પ્રયોજન છે. એના પણુ ઉદ્દેશ ન્યાય શાસ્ત્રથી થાય છે.

एयं मीमांसापि द्विविधा, कर्ममीमांसा शारीरकमीमांसा चेति ।

એ પદ તર્કશાસ્ત્રને પણ લાગુ પાડવામાં આવવા લાગ્યું કારણ વેદાન્ત-સૂત્રોની રચના પછી 'આત્મવિદ્યા' એ પદ 'બ્રહ્મવિદ્યા' એ પદનું પર્યાય બન્યું હતું અને તેમાં તર્કોડ્ગ્રસ્થિઃ (તર્ક અનિશ્ચિત છે) એ સિદ્ધાન્ત માલીને આત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્ર એટલે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ, તેના અર્થનું મનન અને તેના તાત્પર્યનું નિદિધ્યાસનજ ઉપયોગી છે એમ સ્થાપિત કીધું હતું.

૧. વૈશેષિક શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા વિશેષ પદાર્થમેદમવિહૃત્ય ક્તો ગ્રન્થ (વિશેષ પદાર્થ લેદને અગ્રભાગે મુકીને કરેલો ગ્રન્થ) એવી છે પ્રથમ કણાદ મુનિએ છ પદાર્થોજ નિર્ણિત ક્રીષેગ્રા. એના અનુચારિપૈકી કોઈએ ખાછળથી તેમાં 'અભાવ' નો ઉમેરો કરીને સાત નિર્ણિત ક્રીધા. તેથીજ અહીં આ પ્રમાણે વિધાન છે. એ સાત પદાર્થો પૈકી 'વિશેષ' ઉપર એ લેણે વિશેષ ભાર મુકે છે કારણ કે તેથીજ વિચિત્ર જગતની રચના સિદ્ધ થાય છે. માટેજ એમનું વૈશિષિક દર્શન કહેવાય છે.

તત્ર દ્વાદશાધ્યાયી કર્મમીમાંસા 'અચાતો ધર્મજિજ્ઞાસા' इत्यादि:
 'अन्वाहार्ये च दर्शनात्' इत्यन्ता भगवता जैमिनिना प्रणीता । तत्र
 धर्मप्रमाणं १, धर्ममेदामेदौ २, शेषशेषिभावः ३, कत्वर्थपुरुषार्थ-
 मेदेन प्रयुक्तिविशेषः ४, श्रुत्यर्थपठनादिभिः क्रममेदः ५, अधिकार-
 विशेषः ६, सामान्यातिदेशः ७, विशेषातिदेशः ८, ऊहः ९, बाधः १०,
 तन्त्रं ११, प्रसङ्गका १२ इति क्रमेण द्वादशાધ્યાયાનામર્થઃ । तथा च
 संकर्षणकाण्डमप्यध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिना प्रणीतम् । तच्च
 देवताकाण्डसंज्ञया प्रसिद्धमप्युपासनाप्यकर्मप्रतिपादनत्वात्कर्ममीमां-
 सान्तर्गतमेव ॥

તેમ મીમાંસા પણ બે પ્રકારની છે, કર્મમીમાંસા અને શારી-
 રકમીમાંસા. તે પૈકી બાર અધ્યાયવાળી, અચાતો ધર્મજિજ્ઞાસા

વાંચક જોઈ શકશે કે ન્યાયશાસ્ત્રના 'પદાર્થ' અને વૈશેષિકશાસ્ત્રના
 'પદાર્થ' એ બન્ને એક જાતના નથી. પહેલાના 'પદાર્થ' શબ્દોના
 અર્થો કરવામાં ઉપયોગી 'પ્રમાણ', 'પ્રમેય', 'સંશય' વગેરે માન-
 સિક વૃત્તિઓ છે અને બીજાના 'પદાર્થ' વ્યવહાર માટે ઉપયોગી
 વસ્તુઓનું જ્ઞાન અને તેને આધારે થતાં કર્મોને લગતી માનસિક
 વૃત્તિઓ છે. પહેલાનું પ્રમેયજન અલૌકિક અગર લૌકિક વાક્યો અને
 શબ્દોના અર્થ નક્કી કરવામાં શેનો શેનો વિચાર કરવો જોઈએ તેનું
 અન્વેષણ છે અને બીજાનું પરમાર્થ એટલે અલેદથી દિલટો જે લેહ
 તેની ઉત્પત્તિ ઓછામાં ઓછા દેહલા પદાર્થથી થઈ હોવી જોઈએ
 તેનું અન્વેષણ છે.

૧. જેમ વેદના બે કાંડોમાં વિભાગ પાડ્યા તેમ તેની મીમાંસાના પણ
 બે પાડ્યા છે. કર્મમીમાંસામાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મ અને ઉપાસના બન્ને
 નો સમાવેશ થીધેલો છે. સંકર્ષણકાંડ અગર દેવવાકાંડ એ ઉપાસના
 માટેનો જુદો અન્ય જૈમિનિ મુનિએજ રચેલો છે પણ અહીં તેને
 કર્મમીમાંસામાં અન્તર્ગત મળ્યો ■ કારણ તે પૂર્વમીમાંસાના પરિ-
 શિષ્ટપૃષ્ઠ છે.

એ સુત્રથી આરંભાયેલી અને અન્યાદ્યૈર્વ ચ દર્શનાત્ એ સુત્રથી સમાપ્ત કરાયેલી કર્મભીમાંસા ભગવાન જૈમિનિએ રચેલી છે. તેમાં કર્મ ભાટનું પ્રમાણ ૧, ધર્મના બેદાબેદ ૨, શેષશેષિભાવ ૩, કૃત્યર્થ અને પુરુષાર્થ એ બે વચ્ચેના બેદે કરીને પ્રકૃતિવિશેષ ૪, શ્રુતિના અર્થ અને પદ્મ વગેરેથી ક્રમબેદ ૫, અધિકારવિશેષ ૬, સામાન્યાતિદેશ ૭, વિશેષાતિદેશ ૮, ઉદ્દેશ ૯, બાધ ૧૦, તત્ત્વ ૧૧, અને પ્રસંગ ૧૨, એ ક્રમથી બારે અધ્યાયનાં પ્રયોજનો છે. તેમજ ચાર અધ્યાયવાળો સંકર્ષણકાંડ પણ જૈમિનીએ રચેલો છે. તે જો કે દેવતાકાંડની સંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ છે તો પણ જે અર્થ તે ઉપાસના નામના કર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે તે અર્થે તેનો કર્મભીમાંસામાંજ સમાવેશ થઈ ગય છે.

તથા ચતુરધ્યાયી જ્ઞાતીરચઃક્રમીમાંસા “અધાતો પ્રહ્લજિજ્ઞાસા” इत्यादि: “अनादृत्तिः शब्दात्” इत्यन्ता जीवप्रलोकत्वसाक्षात्कारहेतु-अथणात्यविचारप्रतिपादकाभायानुपदर्शयन्ती भगवता यादरायणेन कृता । तत्र सर्वेषामपि वेदान्तवासनानां साक्षात्परम्परया या प्रत्यग-मिद्व्याप्तितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयः प्रथमाध्यायेन प्रदर्शितः । तत्र च प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तानि वाक्यानि विचारितानि । द्वि-

૧. ઉપાસના એક બાતનું કર્મજ છે કારણ કે તેમાં ઉપાસક અને ઉપાસ્ય દેવતા વચ્ચે બેદ રહે છે. તે દેવતાની જો પાર્થિવ પદાર્થ બેટલે કે પાપાણ, ધાતુ વગેરે પૈકી કોઈની મૂર્તિ હોય તો તો તેમાં અનેક બીજા પદાર્થો જેવા કે જળ, ગન્ધ, પુષ્પ, મુગંધી દ્રવ્યો વગેરેની પણ આવશ્યકતા રહે છે અને પ્રત્યેક દેવતાના ઉપાસનાનાં વિધિ, ઇતિકર્તવ્યના વગેરે પણ જુદાં હોય છે. ઉપાસના માનસિક હોય તો પણ ઉપાસ્યોપાસક બેદ તો રહેજ. ભાટેજ તેનો અર્હો કર્મમાં સમાવેશ થયેલો ગણ્યો છે.

એ શબ્દ હવાઈ ધાતુ ઉપરથી થયેલો છે તેનો મૂળ અર્થ “પાસે બેસવું” એવો છે. પરંતુ ન્યારે તેનું નામ બને છે ત્યારે તેનો અર્થ ‘સેવા’ ‘પૂજા’ એવો થાય છે.

તત્ર દ્વાદશાધ્યાયી કર્મમીમાંસા 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા' इत्यादि: 'अन्वाहार्यं च दर्शनात्' इत्यन्ता भगवता जैमिनिना प्रणीता । तत्र धर्मप्रमाणं १, धर्मभेदाभेदौ २, शेषशेषिभावः ३, क्रत्वर्थपुरुषार्थ-भेदेन प्रयुक्तिविशेषः ४, व्युत्पत्त्यपठनादिभिः क्रमभेदः ५, अधिकार-विशेषः ६, सामान्यातिदेशः ७, विशेषातिदेशः ८, ऊहः ९, बाधः १०, तन्त्रं ११, प्रसङ्गश्च १२ इति क्रमेण द्वादशाध्यायानामर्थः । तथा च संकर्षणकाण्डमप्यध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिना प्रणीतम् । तच्च देवताकाण्डसंज्ञया प्रसिद्धमप्युपासनाव्यकर्मप्रतिपादनत्वात्कर्ममीमां-सान्तर्गतमेव ॥

તેમ મીમાંસા પણ બે પ્રકારની છે, કર્મમીમાંસા અને શારી-રકમીમાંસા. તે પૈકી બાર અધ્યાયવાળી, અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા

વાંચક જોઈ શકશે કે ન્યાયશાસ્ત્રના 'પદાર્થ' અને વૈશેષિકશાસ્ત્રના 'પદ્ધતિ' એ બન્ને એક જાતના નથી. પહેલાના 'પદ્ધતિ' શબ્દોના અર્થો કરવામાં ઉપયોગી 'પ્રમાણ', 'પ્રમેય', 'સંશય' વગેરે માન-સિક વૃત્તિઓ છે અને બીજાના 'પદાર્થ' વ્યવહાર માટે ઉપયોગી વસ્તુઓનું જ્ઞાન અને તેને આધારે ચર્ચા કરવાને લગતી માનસિક વૃત્તિઓ છે. પહેલાનું પ્રયોજન અલૌકિક અથવા લૌકિક વાક્યો અને શબ્દોના અર્થ નક્કી કરવામાં થોડો થોડો વિચાર કરવો જોઈએ તેનું અન્વેષણ છે અને બીજાનું પરમાર્થ જોઈને અભેદથી ઉલટો ને ભેદ તેની ઉત્પત્તિ જોવામાં જોઈ જોઈ પદાર્થથી થઈ જોવી જોઈએ તેનું અન્વેષણ છે.

૧. જેમ વેદના બે કાંડોમાં વિભાગ પાડ્યા તેમ તેની મીમાંસાના પણ બે પાડ્યા છે. કર્મમીમાંસામાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મ અને ઉપાસના બન્ને નો સમાવેશ કીધેલો છે. સંકર્ષણકાંડ અથવા દેવતાકાંડ એ ઉપાસના માટેનો જુદો અન્ય જૈમિનિ મુનિએજ રચેલો છે પણ અહીં તેને કર્મમીમાંસામાં અન્તર્ગત ગણ્યો છે કારણ તે પૂર્વમીમાંસાના પરિ-શિષ્ટરૂપ છે.

એ સુત્રથી આગળાપણી અને અન્યાદાયે ચ દર્શનાત્ એ સુત્રથી સમાપ્ત કૃત્યથી કર્મભીમાંના ભગવાન જૈમિનિએ ગ્યેલી છે. તેમાં 'ર્મ માટેનું પ્રમાણ ૧, ધર્મના ભેદાભેદ ૨, ચેષ્ટાગેષિભાવ ૩, કૃત્ય અર્થ અને પુરુષાર્થ એ બે વચ્ચેના ભેદે કરીને પ્રયુક્તિવિશેષ ૪, શ્રુતિના અર્થ અને પદ્યન વચ્ચેથી કૃમભેદ ૫, અધિકારવિશેષ ૬, સામાન્યા તિરેશ ૭, વિરોપાતિરેશ ૮, ઊદ્ ૯, બાધ ૧૦, તન્ત્ર ૧૧, અને પ્રમગ ૧૨, એ કૃમથી બારે અધ્યાયનાં પ્રયોજનો છે. તેમજ ચાર અધ્યાયવાળો સકર્ષણકાંડ પણ જૈમિનીએ ગ્યેલો છે. તે જો કે દેવતાકાંડની સમાપ્તી પ્રસિદ્ધ છે તો પણ જે અર્થે તે ઉપાસના નામના કર્મનું પ્રતિપાદન કહે છે તે અર્થે તેનો કર્મભીમાંસામાંજ સમાવેશ થઈ જાય છે.

તથા ચતુરધ્વાયી શાતીરપમીમાસા "અથાતો વ્રહ્મજિજ્ઞાસા" इत्यादि "अनावृत्ति दाम्पात्" इत्यन्ता जीवब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतु भवणादयदिचारप्रतिपादकाद्याननुपदर्शयन्ती भगवता वादरायणेन कृता । तत्र सर्वेषामपि वेदान्तवाक्यानां साक्षात्परम्परया वा प्रत्यग मिनाद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वय प्रथमाध्यायेन प्रदर्शित । तत्र च प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तानि वाक्यानि विचारितानि । द्वि

- ૧ ઉપાસના એક જાતનું કર્મજ છે કારણ કે તેમા ઉપાસક અને ઉપાસ્ય દેવતા વચ્ચે ભેદ રહે છે તે દેવતાની જો પાર્થિવ પદાર્થ બેટલે કે પાષાણ ધાતુ વગેરે પૈકી કોઈની મૂર્તિ હોય તો તેમા અનેક ખીલ પદાર્થો જેવા કે જળ, ગન્ધ, પુષ્પ, મુગધી દ્રવ્યો વગેરેની પણ આવશ્યકતા રહે છે અને પ્રત્યેક દેવજનના ઉપાસનાના વિધિ, ઇતિકર્તવ્યતા વગેરે પણ જુદા હોય છે ઉપાસના માનસિક હોય તો પણ ઉપાસ્યોપાસક બે- તો રહેજ માટેજ તેનો અહીં કર્મમા સમાવેશ થયેલો ગણ્યો. ■

એ શબ્દ ઉપાગ્ ધાતુ ઉપરથી થયેલો છે તેનો મૂળ અર્થ 'પાસે બેસવું' એવો છે પરંતુ જ્યારે તેનું નામ બને છે ત્યારે તેનો અર્થ 'સેવા' 'પૂજા' એવો થાય છે

તત્ર દ્વાદશાધ્યાયી કર્મમીમાંસા 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા' इत्यादि:
 'अन्वाहार्ये च दर्शनात्' इत्यन्ता भगवता जैमिनिना प्रणीता । तत्र
 धर्मप्रमाणं १, धर्ममेदामेदौ २, शेषशेषिभावः ३, कृत्यर्थपुरुषार्थ-
 मेदेन प्रयुक्तिविशेषः ४, धृत्यर्थपठनादिभिः क्रममेदः ५, अधिकार-
 विशेषः ६, सामान्यातिदेशः ७, विशेषातिदेशः ८, ऊहः ९, बाधः १०,
 तन्त्रं ११, प्रसङ्गश्च १२ इति क्रमेण द्वादशाध्यायानामर्थः । तथा च
 संकर्षणकाण्डमप्यध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिना प्रणीतम् । तच्च
 देवताकाण्डसंज्ञया प्रसिद्धमप्युपासनाख्यकर्मप्रतिपादनत्वात्कर्ममीमां-
 सान्तर्गतमेव ॥

તેમ મીમાંસા પછી બે પ્રકારની' છે, કર્મમીમાંસા અને શારી-
 રકમીમાંસા. તે પૈકી બાર અધ્યાયવાળી, અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા

इदमेव सर्वशास्त्राणां मूर्धन्यं, शास्त्रान्तरं सर्वमस्यैव शेष-
भूतमितीदमेव मुमुक्षुमिरादरणीयं श्रीशङ्करभगवत्पादोक्तप्रकारेणेति
रहस्यम् ॥

તેનોજ રીતે ચાર અધ્યાયવાળી શારીરકમીમાંમાં' ને
મથાતો પ્રહાજિમાસા એ સૂત્રથી આરંભાયેલી છે અને અનાવૃત્તિઃ
શબ્દાત્ એણેથી મમામ થયેલી છે અને જીવ અને બ્રહ્મના એક્ય-
ના સાક્ષાત્કારનો હેતુ ને અવજ્ઞ નામનો વિચાર તેનું પ્રતિપાદન કર-
નારા ન્યાયોને જળાવનારી છે તે ભગવાન બાદરાયણે રચેલી છે.

તેમાં પ્રથમાધ્યાયથી સર્વ વેદાન્ત વાક્યોનું તાત્પર્ય સાક્ષાત્
અથવા પરંપરાથી બ્રહ્મ ને જીવાત્માથી અભિન્ન અને અદ્વિતીય છે
તેમાં છે એવો સમન્વય દેખાડેલો છે. તેમાં વળી પ્રથમ પાદમાં
ને ને વાક્યોમાં બ્રહ્મનાં સૂચક સ્પષ્ટ ચિન્હો છે તે તે વાક્યોનો
વિચાર કીધેલો છે, બીજામાં ને ને વાક્યોમાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મને
લગતાં બ્રહ્મનાં અસ્પષ્ટ ચિન્હો છે તેના તેના વિચાર કીધેલો
છે, ત્રીજામાં જેમાં જેમાં મુખ્યત્વે કરીને જોય બ્રહ્મને લગતાં
બ્રહ્મનાં અસ્પષ્ટ ચિન્હો છે તેના તેના (વિચાર કીધેલો છે),
આમ ત્રણ પાદથી વાક્યવિચાર સમાપ્ત કીધો છે. અને ચોથા
પાદમાં 'અવ્યક્ત' 'અજ' વગેરે શબ્દો ને પ્રધાનને લગતા છે
એવો સંશય દાઢાવવામાં આવ્યો છે તેનું ચિન્તન કીધેલું છે.

-
૧. શારીરક મીમાસા એટલે બ્રહ્મસૂત્ર, વેદાન્તસૂત્ર અગર શારીરકસૂત્ર. એ
વેદાન્તશાસ્ત્રના પાચાર્પ છે. વેદાન્તશાસ્ત્રનો મુખ્ય આધાર તો ઉપ-
નિષદ્ધો ઉપર છે. હમણાં તો ૨૦૦ કરતાં એ વધારે ઉપનિષદ્ધો છે પરંતુ
તે પૈકી ને મુખ્ય ૧૦-૧૧ છે તેમાં વેદાન્તશાસ્ત્રનું મૂળ છે. તેનું
સંદેહન કરીને ભગવાન વેદવ્યાસે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા રચી હતી
અને પાછળથી બાદરાયણે વ્યાસે તેનોજ સમન્વય કરીને બ્રહ્મસૂત્ર
રચ્યું હતું. આ ત્રણ ગ્રંથો વેદાન્તની પ્રથાનત્રયી કહેવાય છે.

तीयपादे त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तान्युपास्यब्रह्मविषयाणि । तृतीयपादेऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि प्रायशो ज्ञेयब्रह्मविषयाणि । एवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः । चतुर्थपादे तु प्रधानविषयत्वेन संदिह्यमानान्यव्यक्ताजादिपदानि चिन्तितानि ।

एवं वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये तत्र संभावितस्मृतितर्कादिविरोधमाशङ्क्य तत्परिहारः क्रियत इत्यविरोधो द्वितीयाध्यायेन दर्शितः । तत्राद्ये पादे साङ्ख्ययोगकाणादाविस्मृतिभिः साङ्ख्यादिप्रयुक्तैस्तर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः । द्वितीये पादे साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रतिपादितं, स्वपक्षस्थापनपरपक्षनिराकरणरूपपक्षद्वयात्मकत्वाद्विचारस्य । तृतीये पादे महाभूतसृष्ट्यादिध्रुतीनां परस्परविरोध पूर्वभागेन परिहृतः, उत्तरभागेन तु जीवविषयाणाम् । चतुर्थपादे इन्द्रियादिविषयध्रुतीनां विरोध परिहृतः ।

तृतीयाध्याये साधननिरूपणम् । तत्र प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमनागमननिरूपणेन वराग्यं निरूपितम् । द्वितीयपादे पूर्वभागेन त्वंपदार्थः शोधितः, उत्तरभागेन च तत्पदार्थः । तृतीयपादे निर्गुणे ब्रह्मणि नानाशास्त्रापठितः पुनरुक्तपदोपसंहारः कृतः । प्रसङ्गाच्च सगुणनिर्गुणविद्यासु शास्त्रान्तरीयगुणोपसंहारानुपसंहारौ निरूपितौ । चतुर्थपादे निर्गुणब्रह्मविद्याया बहिरङ्गसाधनाभ्याश्रमधर्मयज्ञादीनि, अन्तरङ्गसाधनानि शमदमनिदिध्यासनादीनि च निरूपितानि ।

चतुर्थेऽध्याये सगुणनिर्गुणविद्ययोः फलविशेषनिर्णयः कृतः । तत्र प्रथमपादे श्रवणाद्या वृत्त्या निर्गुणं ब्रह्म, उपासनावृत्त्या सगुणं वा ब्रह्म, साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यालेपलक्षणा जीवन्मुक्तिरभिहिता । द्वितीयपादे प्रियमाणस्योत्क्रान्तिप्रकारश्चिन्तितः । तृतीयपादे सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तरभागोऽभिहितः । चतुर्थपादे पूर्वभागेन निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरुक्ता, उत्तरभागेन सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितिरुक्तेति ।

ઈદમેવ સર્વશાસ્ત્રાણાં મૂર્ધન્યં, શાસ્ત્રાન્તરં સર્વમસ્યૈવ શ્રેષ્ઠ-
ભૂતમિતીદમેવ મુમુક્ષુમિરાદરણીયં શ્રીશંકરમગવત્પાદોક્તપ્રકારેणेતિ
રહસ્યમ્ ॥

તેનોજ રીતે ચાર અધ્યાયવાળી શારીરકમીમાંસા' ને
અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા એ સૂત્રથી આરંભાયેલી છે અને બનાવૃત્તિઃ
શબ્દાત્ એણેથી સમાપ્ત થયેલી છે અને જીવ અને બ્રહ્મના ઐક્ય-
ના સાક્ષાત્કારનો હેતુ ને અવજ્ઞ નામનો વિચાર તેનું પ્રતિપાદન કર-
નારા ન્યાયોને જણાવનારી છે તે ભગવાન બાદરાયણે રચેલી છે.

તેમાં પ્રથમાધ્યાયથી સર્વ વેદાન્ત વાક્યોનું તાત્પર્ય સાક્ષાત્
અથવા પરંપરાથી બ્રહ્મ ને જીવાત્માથી અભિન્ન અને અદ્વિતીય છે
તેમાં છે એવો સમન્વય દેખાડેલો છે. તેમાં વળી પ્રથમ પાદમાં
ને ને વાક્યોમાં બ્રહ્મનાં સૂચક સ્પષ્ટ ચિન્હો છે તે તે વાક્યોના
વિચાર કીધેલો છે, બીજામાં ને ને વાક્યોમાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મને
લગતાં બ્રહ્મનાં અસ્પષ્ટ ચિન્હો છે તેનો તેનો વિચાર કીધેલો
છે, ત્રીજામાં જેમાં જેમાં મુખ્યત્વે કરીને જોય બ્રહ્મને લગતાં
બ્રહ્મનાં અસ્પષ્ટ ચિન્હો છે તેનો તેનો (વિચાર કીધેલો છે),
આમ ત્રણ પાદથી વાક્યવિચાર સમાપ્ત કીધો છે. અને ચોથા
પાદમાં 'અવ્યક્ત' 'અજ' વગેરે શબ્દો જે પ્રધાનને લગતા છે
એવો સંશય ઉઠાવવામાં આવ્યો છે તેનું ચિન્તન કીધેલું છે.

-
૧. શારીરક મીમાંસા એટલે બ્રહ્મસૂત્ર, વેદાન્તસૂત્ર અગર શારીરકસૂત્ર. એ
વેદાન્તશાસ્ત્રના પાયારૂપ છે. વેદાન્તશાસ્ત્રનો મુખ્ય આધાર તો ઉપ-
નિષદો ઉપર છે. હમણું તો ૨૦૦ કરતાં એ વધારે ઉપનિષદો છે પરંતુ
તે પૈકી ને મુખ્ય ૧૦-૧૧ છે તેમાં વેદાન્તશાસ્ત્રનું મૂળ છે. તેનું
સંદોહન કરીને ભગવાન વેદવ્યાસે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા રચી હતી
અને પાછળથી બાદરાયણે વ્યાસે તેનોજ સમન્વય કરીને બ્રહ્મસૂત્ર
રચ્યું હતું. આ ત્રણ ગ્રંથો વેદાન્તની પ્રસ્થાનત્રયી કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે વેદાન્તોનો અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં સમન્વય મિ-
થતાં, સભાવિત સ્મૃતિઓમાં જપ્તાવેલા તર્ક વગેરેની સાથેના
વિરોધ વિષે શંકા કાઢીને (બીજા અધ્યાયમાં) તેનો પરિહાર કર-
વામાં આવે છે તેથી બીજા અધ્યાયથી અવિરોધ દર્શાવ્યો છે. તેમાં
પ્રથમ પાદમાં વેદાન્ત સમન્વયનો સાંખ્ય, યોગ અને કળાદ વગેરે
સ્મૃતિઓ સાથેના અને સાંખ્ય વગેરેએ ચલાવેલા તર્કો માથેના વિરો-
ધનો પરિહાર કરેલો છે. બીજા પાદમાં સાંખ્યાદિ મતોનું દુષિતપણું
પ્રતિપાદિત કીધેલું છે કારણ કે વિચાર એ સ્વપક્ષનું સ્થાપન અને
પરપક્ષનું ખંડન એમ દ્વિપક્ષરૂપ છે. ત્રીજા પાદમાં પૂર્વભાગથી
મહાભૂતસૃષ્ટિઆદિશ્રુતિઓના પરસ્પર વિરોધનો પરિહાર કીધો છે
અને ઉત્તરભાગથી જીવને લગતી શ્રુતિઓના (તેવા વિરોધનો પરિહાર
કીધો છે), ચોથા પાદમાં ઈન્દ્રિયાદિને લગતી શ્રુતિઓના તેવા વિરો-
ધનો પરિહાર કર્યો છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં સાધનનું નિરૂપણ છે. તેમાં પ્રથમ પાદમાં
જીવના પચ્છોક્તગમન અને પ્રત્યાગમનનું નિરૂપણ કરીને ચૈરામ્યનું નિ-
રૂપણ કરેલું છે. બીજા પાદમાં પૂર્વભાગથી ત્વં પદના અર્થનું અને
ઉત્તરભાગથી તત્ પદના અર્થનું સોધન કરેલું છે. ત્રીજા પાદમાં નિર્ગુણ
બ્રહ્મમાં જીદી જીદી ગાખાઓના પાઠમાં આવતો પુનરૂક્ત પદોનો ઉપ-
સાહાર કીધેલો છે અને યથાપ્રસંગ સગુણ અને નિર્ગુણ વિદ્યાઓમાં
જીદી જીદી ગાખાઓના (પાંડે પ્રમાણેના) ગુણોના ઉપસાહાર અને
અનુપસાહારનું નિરૂપણ કરેલું છે. ચોથા પાદમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મવિદ્યાનાં
આશ્રમધર્મો, યજ્ઞો વગેરે બહિરંગ સાધનો અને ગમ, દમ, નિદિ-
ધ્યામન વગેરે અંતરંગ સાધનોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

ચોથા અધ્યાયમાં સગુણ વિદ્યા અને નિર્ગુણ વિદ્યાનાં શુ શુ
વિગિષ્ટ રૂપ થાય છે તેનો નિષ્કેય કરેલો છે. તેમાં પ્રથમ પાદમાં શ્રવ-
ણાદિની આપ્તિથી નિર્ગુણ બ્રહ્મનો અથવા ઉપાસનાની આવૃત્તિથી

મગુણુ બ્રહ્મનો આશ્વાત્કાર કર્યાથી (પ્રાપ્ત થતી), પાપ અને પુણ્યથી નિર્લેપપણુ એ જેનુ લક્ષણ છે એવી, અવન્યુક્તિ કહેલી છે. બીજા પાદમાં મરતા માણુમના પ્રાણુની ઉત્ક્રાંતિના પ્રકારનો વિચાર કીધેલો છે. ત્રીજા પાદમાં મગુણુ બ્રહ્મને જાણુનારાઓ મૃત્યુ થયા પછી જે ઉત્તરમાર્ગે જાય છે તે કહેલો છે. ચોથા પાદમાં પૂર્વમાગથી નિર્ગુણુ બ્રહ્મને જાણુનારાઓ જે વિદેહકૈવલ્યને પામે છે તેનુ વર્ણન કરેલુ છે અને ઉત્તરભાગથી મગુણુ બ્રહ્મને જાણુનારાઓની જે બ્રહ્મલોકમાં સ્થિતિ થાય છે તેનુ કથન કરેલુ છે. એ પ્રમાણે (વ્યવસ્થા) છે.

આજ ગર્વ શાસ્ત્રોનો શિરોભાગ છે કાગ્લ કે બીજા સર્વ ગાસ્ત્રો એનાંજ અગભૂતો છે. માટે મુમુક્ષુઓને આજ શ્રીશંકર ભગવાને કહેલા પ્રકારથી આદરણીય છે' એ સહુમ્ય છે.

एष धर्मशास्त्राणि मनुयाक्षयल्क्यनिष्णुयमाङ्गिरोयसिष्ठदक्षसं
धर्तशातातपपराशरगौतमशङ्खलिखितहारीतापस्तम्बोशनोव्यासका-
त्यायनवृहस्पतिदेवलनारदपेठीनसिप्रभृतिभि वृत्तानि वर्णाश्रमधर्म
निशेवाणा विभागेन प्रतिपादकानि । एष व्यासवृत्त महाभारत, चा
रमीफिरुत रामायणं च धर्मशास्त्र एषान्तर्भूत स्वयमितिहासत्वेन प्र

- ૧ શારીરકસૂત્ર ઉપર અનેક ભાષ્યો છે તેમાંથી હાલ જે ઉલ્લેખ્ય છે તે પૈકી જીનુનામા જીનુ અને ઉપનિષદોના ખરા તાર્પર્યને દક્ષમા રાખી રહેલુ ભાષ્ય શ્રીશંકરાચાર્યેનુ છે તેમા કેવનાદૈવ મતનુ પ્રતિપાદન છે અને કાંઈ પણ પથના મિદ્ધાન્ત વિષેનો આગ્રહ જણાવતો નથી બીજા જેવા કે તમાનુજ, નિમ્બાર્ક, મંવ, શ્રીકંઠ વહ્નિ વગેરેના ભાષ્યો ઉપનિષદોના તાર્પર્યનો વિચાર કર્યા વગર સૂત્રોના અથ કરીને પોતાનો કાંઈને કાંઈ કલ્પે ખરો કરવાના આગ્રહથી રચાયલા છે માટે નિ પક્ષપાતી જ્ઞાસુએ શાંકરાભાષ્યનીજ મદદથી સૂત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ કે જેથી વેદાન્તનુ ખરૂં સહુમ્ય સમજાય અને નિ શ્રે-યમની પ્રાપ્તિ થાય એમ કર્તા કહે છે

સિદ્ધમ્ । સાહ્યયાદીનાં ધર્મશાસ્ત્રાન્તર્ભાવિઽપીહ સ્વશબ્દેનેવ નિર્દેશાત્પ-
થમેવ સંગતિર્વાચ્યા ।

તેમ ધર્મશાસ્ત્રો જે મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વિષ્ણુ, યમ, અંગિરસ, વસિષ્ઠ, હક્ષ, સંવર્ત, શાતાતપ, પરાશર, ગૌતમ, શંખલિખિત, હારીત, આપસ્તમ્બ, ઉશનસ, વ્યાસ, કાત્યાયન, ખૃદ્ગુરુપતિ, કેવલ, નારદ, પૈઠીનસિ' વગેરેએ રચેલાં છે તે વર્ણાશ્રમના વિશિષ્ટ ધર્મોનું ચિહ્નાગ્રાંથી પ્રતિપાદન કરનારાં છે. તેમ વ્યાસકૃત મહાભારત અને વાલ્મીકિકૃત રામાયણ એ બન્નેનો ધર્મશાસ્ત્રમાં અન્તર્ભાવ થયેલો.

૧. અહીં જે ધર્મશાસ્ત્રકારોનાં નામો આપ્યા છે તેમાંથી કેટલાક ધર્મ-
સૂત્રકારો છે જેમ કે વિષ્ણુ, વસિષ્ઠ, ગૌતમ વગેરે અને બાકીના
સ્મૃતિકારો છે.

એ નામો કાળક્રમ પ્રમાણે ગોઠવેલાં હોય એમ લાગતું નથી
કારણ ગૌતમનું ધર્મસૂત્ર ઘણું જૂનું છે. તેના કરતાં પણ મનુનું હશે
પણ તે ઉપલબ્ધ નથી.

અહીં માત્ર એકવીસ નામો ગણાવ્યાં છે પરંતુ એ શિવાય બીજા
ઘણા ધર્મશાસ્ત્રકારો યર્જ ગયા છે. (જુઓ P. V. Kane's History
of Dharmas'astral Literature).

બધા ધર્મશાસ્ત્રકારોની નિરૂપણપદ્ધતિ તેમજ શૈલી એક જાતનાં
નથી. ઉદાહરણાર્થે મનુસ્મૃતિમાં ૧૨ અધ્યાયો છે, યાજ્ઞવલ્ક્યમાં માત્ર
૩ જ છે. તેમ, ઘણાં જુના ધર્મસૂત્રો જેવાં કે બ્રાહ્મણ, ગૌતમ
વગેરેનાં માત્ર ગદ્યમાં લખાયેલાં છે, વચગાળાનાં, વસિષ્ઠ અને વિષ્ણુ
જેવાં, પદ્યમિશ્રિત ગદ્યમાં છે અને પાછળની સ્મૃતિઓ મનુ, યાજ્ઞ-
વલ્ક્ય, શંખલિખિત, નારદ વગેરે માત્ર પદ્યમાં જ છે.

૨. બધાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં બધાજ ધર્મોનું નિરૂપણ છે એમ પણ નથી. ઉદા-
હરણાર્થે નારદસ્મૃતિમાં માત્ર વ્યવહારનોજ વિષય છે; આશ્રમનાં
કર્મો, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે વિષયો તેમાં છેટેલાજ નથી.

હોવા છતાં તે પોતે ઇતિહાસના (સ્વતંત્ર) નામથી પ્રસિદ્ધ છે.' સાંખ્યાદિનો પણ ધર્મશાસ્ત્રમાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે પરંતુ અહીં તેના પોતાના નામથીજ તેનો નિર્દેશ થયેલો હોવાને લીધે તેની એક-વાક્યના જુદીજ જણાવવાની જરૂર છે.

અથ વેદચતુષ્ટયસ્ય ક્રમેણ ચત્વાર ઉપવેદા' । તત્રાયુર્વેદસ્યાષ્ટૌ સ્થાનાનિ ભવન્તિ, સૂત્રં, શારીરમ્, એન્દ્રિયં, ચિકિત્સા, નિદાનં, વિમાનં, કલ્પઃ, સિદ્ધિ એતિ । બ્રહ્મપ્રજાપત્યશ્વિઘ્ન્યતરીન્દ્રમરઠાજાત્રે-યાગ્નિવેદ્યાદિભિરપદિષ્ઠશ્ચરકેણ સંક્ષિતઃ । તત્રેવ સુશ્રુતેન પञ્ચસ્થા-નાત્મકં પ્રસ્થાનાન્તરં કૃતમ્, एवं ઘાગ્મટાદિનાપિ વહુધેતિ ન શાસ્ત્ર-મેદઃ । કામશાસ્ત્રમપ્યાયુર્વેદાન્તર્ગતમેય તથૈવ સુશ્રુતેન ઘાજીકર-ણાલ્પકામશાસ્ત્રાભિધાનાત્ । તત્ર વાત્સ્યાયનેન પञ્ચાખ્યાયાત્મકં કા-મશાસ્ત્રં પ્રણીતમ્ । તસ્ય ચ વિષયવેરાગ્યમેય પ્રયોજનં શાસ્ત્રોદીપિ-તમાર્ગેણાપિ વિષયભોગે દુઃખમાત્રપર્યંયસાનાત્ । ચિકિત્સાશાસ્ત્રસ્ય ચ રોગતત્સાધનરોગનિવૃત્તિતત્સાધનજ્ઞાનં પ્રયોજનમ્ ।

હવે, ચારે વેદોના ક્રમથી ચાર ઉપવેદો છે. તે પૈકી આયુર્વેદનાં, સૂત્ર, શારીર, એન્દ્રિય, ચિકિત્સા, નિદાન, વિમાન, કલ્પ અને સિદ્ધિ

- ૧ મહાભારત અને રામાયણ એ વીરરસના કાવ્યો છે તેમા રામાયણ તો વળી આદિકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેના બાળકાડમા આઠ આઠ અક્ષરોના ચાર સરખા ચરણોવાળા અનુષ્ટુપ ૭૬ની ઉત્પત્તિ વાદમી-કિના મુખમાથી કેમ થઈ તેની આખ્યાયિકા પણ આપી છે પરંતુ એ બન્ને કાવ્યોમાના પાત્રોનુ ચારિત્ર્યનિરૂપણ એવુ કૌશલ્યથી કીધેલું છે કે તે દ્વારા ધર્મશાસ્ત્રનો બોધ મળે છે અરે । મહાભારત તો એ બામતમા એટલુ સરસ છે કે તેને પાચમા વેદની પદવી મળી છે તે બન્નેને સ્વાયાને ૧૬૦૦ થી ૨૧૦૦ વર્ષ થઈ ગયા છતાં હજી પણ ચારિત્ર્યના ઘડતર માટે આપણા સમાજમા એ પુસ્તકો અગર તેને આધારે લખાયલા પ્રાકૃત પુસ્તકોનું શ્રવણ હિંદલરમા થાય છે.

મે આઠ સ્થાનો હોય છે. તેનો ઉપદેશ બ્રહ્મા, બ્રહ્મપતિ, અધિનિકુ
 ૧૨, ધન્યવતરી, ઇન્દ્ર ભરદ્વાજ, આત્રેય, અગ્નિવેશ્ય વગેરેએ કરેલો.
 મને ચરકે તેને સક્ષિપ્ત કરેલો.^૧ તેમાજ સુશ્રુતે પાત્ર સ્થાનવાળુ
 એક જીવ પ્રસ્થાન કર્યું હતું.^૨ (પરંતુ) તેમ તો વાગ્મટાદિએ પણ ઘણી
 નીતે કીધું હતું. (તેથી) તે કાગળને લીધે (કાઈ) શાસ્ત્રે જીવ થયા
 નથી.^૩ નામશાસ્ત્રનો પણ આયુર્વેદમાજ સમાવેશ થયેલો છે કારણ કે
 તમાજ સુશ્રુતે વાચકરણ નામનું કામશાસ્ત્ર કર્યું છે.^૪ વાત્સ્યાયને પાત્ર
 અધ્યાયનાળુ (જીવ) કામશાસ્ત્ર રચ્યું છે. તેનું પ્રયોજન વિષય પ્રત્યે
 વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરેલો એજ છે કારણ કે શાસ્ત્રથી પ્રકાશિત થયેલા માર્ગો
 પણ વિષયનો ઉપભોગ કર્યાથી છેવટે માન દુ ખજ પ્રાપ્ત થાય છે.^૫ અને
 ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું પ્રયોજન, રોગ, અને તેનું સાધન રોગનિવૃત્તિ અને
 તેનું સાધન, એમનું જ્ઞાન છે.

૧ આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ચરક જે ૪ સ ૮૦ ના અરસામા થઈ
 ગયેલો મનાય છે તે આયુર્વેદનો આજ પ્રભુતા નહીં પરંતુ તેને દુકામા
 સમજાવનાર હતો અને જેમ બીજા અનેક સંસ્કૃત પુસ્તકોનું થયું છે
 તેમ તેની અગાઉના ગ્રંથો હાલ મળી આવતા નથી

૨ સુશ્રુતે પણ કાઈ નવું શાસ્ત્ર રચેલું જણાતું નથી પરંતુ જીવના
 ગ્રંથોનું આયોજન અને મનન કરીને પોતાના કાળને અનુકૂળ અંક
 નવો ગ્રંથ તૈયાર કરેલો અને તેમા આયુર્વેદના મૂળ આઠ સ્થાનો
 યાને વિભાગને પાત્રમા સમાવી લીધેલા હોય એમ જણાય છે

હાલ જીવનામા જીવના ગ્રંથો ચરક શુશ્રુત અને વાગ્મટનાજ મણાય છે
 તે પૈકી પહેલાનામા આયુષી વિષે સારી માહિતી છે બીજાનામા
 શસ્ત્રો અને શસ્ત્રપ્રયોગો વિષે સારી છે અને ત્રીજાનામા નિદાન અને
 ચિકિત્સા અને ત. ગ્રંથો વિષયોની સારી છે

૪ શુશ્રુતે પોતાના આયુર્વેદના ગ્રંથમાજ કામશાસ્ત્રના વિષયનું નિરૂપણ
 'વાચકરણ' એ શીર્ષક નીચે કર્યું છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે
 એના મતે એ આયુષદાનર્ગત વિષય હતો

૫ કામશાસ્ત્રમા જે વિષયોનું નિરૂપણ છે તે તો સ્ત્રીપુરુષોના અતિવિભાગ,

एवं धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः, द्वितीयः संग्रहपादः, तृतीयः सिद्धिपादः, चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षणमधिकारीनिरूपणं च कृतम् । तत्र धनुःशब्दश्चापे रूढोऽपि धनुर्विद्यायुधवाची वर्तते । तच्च चतुर्विधं, मुक्तं, अमुक्तं, मुक्तामुक्तं, यन्त्रमुक्तं च । तत्र मुक्तं चक्रादि, अमुक्तं गङ्गादि, मुक्तामुक्तं शल्यायान्तरमेदादि, यन्त्रमुक्तं शरादि । तत्र मुक्तमस्त्रमित्युच्यते । अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते । तदपि ब्राह्मवैष्णवपाशुपतप्राजापत्याग्नेयादिमेदादनेकविधम् । एवं साधिदैयतेषु समन्त्रकेषु चतुर्विधायुधेषु येषामधिकारः क्षत्रियकुमाराणां तदनुयायिनां च ते सर्वे चतुर्विधाः पदातिरथगजतुरगारूढा इति । दीक्षाभिषेकशकुनमङ्गलकरणादिकं च सर्वमपि प्रथमपादे निरूपितम् । सर्वेषां शस्त्रविशेषाणामाचार्यस्य च लक्षणपूर्वकं संग्रहणप्रकारो दर्शितो द्वितीये पादे । गुरुसंप्रदायसिद्धानां शस्त्रविशेषाणां पुन पुनरभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणमपि निरूपितं तृतीयपादे । एवं देवतार्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानामस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थपादे निरूपितः । क्षत्रियाणां स्वधर्माचरणं युद्धं दुष्टदस्युचौरादिभ्यः प्रजापालनं च धनुर्वेदस्य प्रयोजनम् । एवं च ब्रह्मप्राजापत्यादिक्रमेण विश्वामित्रप्रणीतं धनुर्वेदशस्त्रम् ।

તેમ ધનુર્વેદ ને ચાર પાદમાં છે તે વિશ્વામિત્રે રચેલો છે.' તેમાં

તેવાં લક્ષણો, ઉપલોગના પ્રકારો, સમયો, તે સંતોષકારકપણે કેવી રીતે થઈ શકે તેના ઇલાજો, ઐચ્છિક પ્રભુત્વપત્તિ વગેરે છે પરંતુ એટલા જ્ઞાનસંહિત અને એટલી સાવધાનતાથી લોગવેલો લોગ પણ આખરે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ ઉપસ્થિત કરેલ છે માટે વેરાગ્ય દેવતા કરવો એજ તેનું પ્રયોજન છે એમ કર્તા કહે છે

૧. ગાયત્રીમંત્રના દ્રશ્ય વિશ્વામિત્ર ઋષિજ હતા. તે જન્મે ક્ષત્રિય હતા અને યુદ્ધમાં ગદ્દુ કુશળ હતા તે મહાભારત અને રામાયણમાં તેની

પ્રથમ દીક્ષાપાદ, બીજી સંગ્રહપાદ, ત્રીજી સિદ્ધિપાદ અને ચોથા પ્રયોગપાદ છે. તે પૈકી પ્રથમ પાદમાં ધનુષ-લક્ષણ-કથન અને અધિકારી નિરૂપણ કરેલાં છે. તેમાં 'ધનુસ્' શબ્દ બે કે 'ચાપ'ના અર્થમાં ૩૬ થયેલો છે છતાં તે ધનુર્વિદ્યાનાં આયુધોના વાચક છે. તે ચાર જાતનાં હોય છે, મુક્ત, અમુક્ત, મુક્તામુક્ત, અને યંત્રમુક્ત. તે પૈકી મુક્ત તે ચક્ર વગેરે, અમુક્ત તે ખડ્ગ વગેરે, મુક્તામુક્ત તે શસ્ત્ર, તેના અન્ય પ્રકારો વગેરે (અને) યંત્રમુક્ત તે બાણ વગેરે છે. તેમાંથી મુક્ત તે અન્ન કહેવાય છે (અને) અમુક્ત તે શસ્ત્ર કહેવાય છે. તે પણ બ્રહ્માત્મ, વિષ્ણુત્મ, પરશુપતિત્મ, પ્રજાપતિત્મ, અગ્નિત્મ એ વગેરે ભેદોને લીધે અનેક પ્રકારનાં હોય છે. આવી રીતે અધિષ્ઠાતા દેવતાવાળાં અને મન્ત્રોવાળાં ચાર જાતનાં આયુધો ધારણ કરવાનો જે ક્ષત્રિયકુમારો અને

અને વસિષ્ઠની વચ્ચે બ્રાહ્મણવિદ્યા ક્ષત્રિયવિદ્યા કરતા બળવત્તર છે એમ સ્થાપિત કરવા માટે આપેલી આખ્યાયિકાથી સર્વને મુવિદિત છે આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ કથન છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ ઋષિએ શસ્ત્રજ્ઞાનને વિદ્યાની પંક્તિએ ચઢાવેલું અને તેને યજુર્વેદના ઉપવેદની પ્રતિષ્ઠા અપાવેલી હશે.

હમણાં લશ્કરમાં નોકરી કરનારા કે શિકાર કરનારાના થોડા અપવાદો શિવાય હિંદીઓને શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાનો વખતજ આવતો નથી વળી ન્યાયથી માંડગોળો હિંદુમાં વપરાતો થયો ત્યારથી હિંદુનાં અસ્ત્રોનો ઉપયોગ લશ્કરોમાંથી પણ લગભગ જતો રહ્યો. તેને લીધે આ વિદ્યા લગભગ નષ્ટ થઈ ગઈ એમ કહીએ તો ખોટું ન કહેવાય માત્ર કેવચિત્ કોઈ કોઈ સ્વપૂત અને ભીંત લોકો દ્વંષ્ટ સાદાં બાણોનો ઉપયોગ કરતા દેખાય છે અને કોઈક તેમાં પ્રવિણતા પણ મેળવેલા નિકળી આવે છે. પરંતુ તેનો ઉપયોગ માત્ર કૌતૂહલને પોષવા શિવાય બીજો રહ્યો નથી. છતાં એ શાસ્ત્રનો કોઈ ગ્રંથ મળી આવે તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેનો અભ્યાસ કર્યાથી ઘણું નવું જ્ઞાન મળે એમ આ ગ્રંથમાં આપેલી માહિતી ઉપરથી લાગે છે.

તેમના અનુયાયિઓનો અધિકાર છે તે બધા મળીને ચાર પ્રકારે (લદનારા) હોય છે એટલે કે પાયદળ, (પગે ચાલતા) રથારૂઢ, (રથમાં બેઠેલા) ગતારૂઢ, (દાઢી ઉપર બેઠેલા) અને અર્ધારૂઢ, (ધાડાપર બેઠેલા). દીક્ષા, અભિષેક, શક્રન, મગલકરણ વગેરે બધાનુંજ પ્રથમ પાદમાં નિરૂપણ કહેલુ છે. બધાં જુદી જુદી જાતનાં ગત્રોનો અને આચાર્યનો લક્ષણપૂર્વક સમુદાયપ્રકાર^૧ બીજા પાદમાં વર્ણવેલો છે. ગુરુમંત્રદાયધી ગિદ્ધ વિગિદ્ધ ગત્રોના ફરી ફરી અભ્યાસનુ અને મન્ત્ર તથા દેવતાના ગિદ્ધિકરણનુ પણ નિરૂપણ ત્રીજા પાદમાં કહેલુ છે. તેમજ દેવતાના પૂજન, અભ્યાસ વગેરેથી ગિદ્ધ થયલાં વિગિદ્ધ ગત્રોના પ્રયોગનું નિરૂપણ ચોથા પાદમાં છે. ક્ષત્રિયોનુ અધર્માચરણ જે શુદ્ધ છે તે અને દુષ્ટ યાને દમ્બુ^૨ ચાર વગેરે લોકોથી પ્રજાનુ રક્ષણ એ ધનુર્વેદનુ પ્રયોજન છે. બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ વગેરેના ક્રમથી વિશ્વામિત્રે રચેલુ ધનુર્વેદ-શાસ્ત્ર આ પ્રકારનુ છે.^૩

एवं गान्धर्ववेदशास्त्रं भगवता भरतेन प्रणीतम् । तत्र गीत वाद्यनृत्यमेवेन बहुविधोऽर्थः । देवताराधननिर्यिकल्पकसमाध्यादिसिद्धिश्च गान्धर्ववेदस्य प्रयोजनम् ।

તેજ પ્રભાણે ગાન્ધર્વવેદશાસ્ત્ર ભગવાન ભરતે રચેલુ છે. તેમાં ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય એવા ભેદને લીધે બહુ જાતના વિષય હોય છે.^૪

૧. જુદી જુદી જાતના ગત્રોના શુ શુ લક્ષણો હોય છે અને તે શિખવ નાર આચર્ય કેવા લક્ષણવાળો હોયો જોગ્યે એ બધી માહિતી બીજા પાદમાં આપેલી લાગે છે

૨ દમ્બુ એટલે બીવ જેવી એક જંગલી જાત

૩ આ વાક્ય ઉમેશ્વાના હેતુ એ લાગે છે કે એમ જણાવવું કે ધનુર્વિદ્યા શાસ્ત્ર જો કે વિશ્વામિત્રે રચેલું છે તોપણ તે વિદ્યાનુ જ્ઞાન તેને બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ વગેરેની પંપરાથી ઉતરી આવ્યું હતુ

૪ ગાન્ધર્વ વેદનુ પ્રયોજન સંગીતનુ, વાજત્રોનુ અને નૃત્યકલાનુ જ્ઞાન આપવાનુ હોય છે એમ કર્તાનો કહેવાનો આશય છે

દેવતાનું આરાધન અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ વગેરેની સિદ્ધિ એ ગાંધર્વ-
વેદનું પ્રયોજન છે.^૧

પદમર્થશાસ્ત્રં ચ बहुविधं, नीतिशास्त्रमश्वशास्त्रं, गजशास्त्रं,
शिल्पशास्त्रं, सृपकारशास्त्रं, चतुःपष्टिकलाशास्त्रं चेति नानामृनिभिः
ग्रणीतम् । अस्य च सर्वस्य लौकिकवत्प्रयोजनमेदो द्रष्टव्यः ।

તેમજ અર્થશાસ્ત્ર^૨ અનેક મુનિઓએ નીતિશાસ્ત્ર, અશ્વશાસ્ત્ર,

૧. એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી બાબત છે કે ગાંધર્વવેદની એટલે વાદ્ય અને
વાચ્ય સંગીતની અને નૃત્યકલાની ઉત્પત્તિ કેવા ઉચ્ચ આશયથી
કરવામાં આવી હતી અને પાછળથી તેનો કેવો દુરુપયોગ થયો હતો
અને તેથી તે કેવી અધોગતિએ પહોંચ્યું હતું. આ જમાનામાં
તેના પુનરુદ્ધારનાં કાંઈક ચિન્હો દેખાય છે.

નિર્વિકલ્પ સમાધિ એટલે ધ્યાનની એવી અંતિમ ઈશા કે તેમાં
દૃષ્ટા અને દૃશ્ય વચ્ચેના ભેદનો લય થઈ જાય અને માત્ર શુદ્ધ પર-
બ્રહ્મ યાને આત્મસ્વરૂપજ પરમાનન્દમહોદધિ રૂપે અવશિષ્ટ રહે,
સંગીત અને નૃત્યકળાનો પણ કેવો ઉમદા ઉપયોગ !

૨. અર્થશાસ્ત્ર એ વ્યવહારને લગતું શાસ્ત્ર છે. તેને લીધે ધર્મ, કામ અને
મોક્ષમાં જેનો સમાવેશ ન થતો હોય તે સર્વનો એમાં સમાવેશ થાય
અને તેથી એના અનેક પ્રકાર હોય. રાજ્યનીતિ અને તેને લીધે દ્વાજ-
દારી અને દિવાની ન્યાય, આન્તર્રાષ્ટ્રીય કાનુનો, યુદ્ધના નિયમો
અને તેને લીધે તેમાં લાગતાં સાધનો, શહેરો અને ગામડાંઓની
આન્તરવ્યવસ્થા, જનસુખાકારીના નિયમો, ગહેરો, ગામડાંઓ,
કીલ્લાઓ, મહેલો, ઘરો વગેરે બાંધવાના નિયમો - એ સર્વનો તેમાં
સમાવેશ થઈ શકે. આ સર્વ વિષયોની ચર્ચા કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં
કરેલી જોવામાં આવે છે એ ઇ. સ. પૂર્વ ૪ નૈકામાં રચેલો ગ્રંથ છે.
તેમાં એ શાસ્ત્રના આગળ રચાયેલા પુષ્કળ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ છે
પરંતુ આ ગ્રંથના કર્તાને તે વિષેની ખાદ્ધિલી હોય એમ લાગતું નથી.
ઉપર જણાવ્યાપેદી કેટલાક વિષયો ઉપર એના પછી કામન્ડકી

ગજશાસ્ત્ર, શિદ્ધપશાસ્ત્ર, સૂપકારશાસ્ત્ર, ચતુઃપદ્ધીકલાશાસ્ત્ર' એમ

નીતિશાસ્ત્ર, શુદ્ધ નીતિશાસ્ત્ર, અને ચોડા, હાથી, રથો વગેરેને લગતાં શાસ્ત્રો રચાયાં હતાં કારણ કે તે તે વિષયોનાં જ્ઞાનમાં એટલી પ્રગતિ થઇ હતી કે એક ગ્રન્થમાં બધાનો સમાવેશ કરવો શક્ય નહોતો.

વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે પ્રથમ બધાય અર્થશાસ્ત્રના વિષયોનો ધર્મમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો કારણ કે મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરે સ્મૃતિઓમાં આ બધાજ વિષયો વિષે થોડું થોડું વિવેચન જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે શરૂઆતમાં ઇહલૌકિક અને પારલૌકિક સર્વ વિષયોનો સમાવેશ ધર્મમાં કરવામાં આવતો હશે. પાછળથી ધર્મનો પ્રદેશ માત્ર પારલૌકિક વિષયોનું જ્ઞાન છે એમ ગણીને ઇહલૌકિક વિષયોને માટે અર્થશાસ્ત્ર નામનું શુદ્ધ શાસ્ત્ર કરવામાં આવ્યું હશે. વળી વિશેષ પ્રગતિ થતાં તેમાંથી રાજનીતિને લગતું પૃથક્ શાસ્ત્ર થયું હશે અને તેમાં પણ આગળ પ્રગતિ થતાં અર્થશાસ્ત્ર, ગજશાસ્ત્ર, શિદ્ધપશાસ્ત્ર વગેરે પૃથક્ પૃથક્ શાસ્ત્રો રચાયાં હશે.

૧. મહિમ્નસ્તોત્રના ૭ મા ક્લોક ઉપરની મધુસૂદન સરસ્વતીની ટીકા જેમાં લગભગ આખા પ્રસ્થાનજોડનો સમાવેશ થયેલો જોવામાં આવે છે અને જેમાંથીજ પાછળથી એ ગ્રન્થ ઉપજાવી કાઢ્યો હશે એમ માનવાને સખળ કારણો છે તેની નિર્ણયસાગર પ્રેસની પ્રતમાં ચતુઃપદ્ધીકલાશાસ્ત્ર એ પદ પછી કાલ્પિતમાં વધારાનું લખાણ જોવામાં આવે છે. તેનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે છે:—

(તે ચોસઠ કળાઓ શૈવાગમોમાં જણાવેલી છે. ૧ ગીત; ૨ વાદ્ય; ૩ નૃત્ય; ૪ નાટ્ય; ૫ આલેખ્ય (ચિત્ર); ૬ વિશેષકચ્છેદ્ય; ૭ તંતુલ-કુસુમમલિ વિકારો; ૮ પુષ્પાસ્તરણ; ૯ દશનવસનાંગરાગો; ૧૦ મણિ ભૂમિકા કર્મ; ૧૧ રાગનરચન; ૧૨ ઉદકવાદ્ય; ૧૩ ઉદક (ઘાત) વાદ્ય; ૧૪ અદ્ભૂતદર્શનવેદિતા; ૧૫ માલાગ્રથનકલ્પ; ૧૬ શેખરાપીડ-યોજન; ૧૭ નેપથ્યયોગ; ૧૮ કર્ણપત્રલગ્નો; ૧૯ ગન્ધયુક્તિ; ૨૦ ભૂપણ્યોજન; ૨૧ ઈન્દ્રજાલ; ૨૨ કૌયુમારયોગ; ૨૩ હસ્તલાઘવ; ૨૪ ચિત્રશાકાપૂષ્પલક્ષ્યાવિકારક્રિયા; ૨૫ પાનકરસરાગાસવયોજન; ૨૬ સૂચીવાપકર્મ; ૨૭ સૂતક્રીડા; ૨૮ વીણાકમરૂકવાદ્યો; ૨૯ પ્ર-

ખંડુ પ્રકારથી રચેલાં છે. એ બધાંનો વ્યવહારની માફક પ્રયો-
ગનભેદ સંમલ લેવો.

પવમણાંદશવિદ્યાસ્ત્રયીશબ્દેનોક્તોઃ ।

આમ આંકાર વિંદ્યાઓનો પ્રયોગ શબ્દથી ઉદ્ભવે છે.

તથા સાંકલ્પશાસ્ત્રં ભગવંતા કપિલેન પ્રણીતમ્ । તત્ર ત્રિવિ-
ધવુઃપ્રાત્યન્તનિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થ इत्यादि पंड्यायाः । तत्र प्रथमेऽ-
ध्याये विषया निरूपिताः, द्वितीयेऽध्याये प्रधानकार्याणि, तृतीयेऽ-

હેતિકાપ્રતિભાલા; ૩૦ દુર્વચક્રયોગો; ૩૧ પુસ્તકવાચન; ૩૨ નાટિકા-
ખ્યાયિકાદર્શન; ૩૩ કાવ્યસમસ્યાપૂરણ; ૩૪ પટ્ટિકાવેત્રબાણવિકરપો;
૩૫ વર્કુકર્મો; ૩૬ વંદ્યા; ૩૭ વાસ્તુવિદ્યા; ૩૮ રૂપચરણપરિક્ષા;
૩૯ ધાતુવાદ; ૪૦ મધુસૂત્રગણના; ૪૧ આકરજ્ઞાન; ૪૨ વૃક્ષાયુર્વેદ-
યોગો; ૪૩ મેયંકુક્ષુર્લભકચુદ્રવિધિ; ૪૪ શુકસારિકાપ્રલાપન;
૪૫ ઉત્સાહનો; ૪૬ દેશભાગનકાશિકા; ૪૭ અક્ષરસુષ્ટિકાકથના
૪૮ ભેદિતકવિકરપો; ૪૯ દેશભાષાજ્ઞાન ૫૦ પુષ્પશકટિકાનિમિત્ત-
જ્ઞાન ૫૧ યન્ત્રમાતૃકા; ૫૨ ધરણમાતૃકા; ૫૩ અસંવાચ્યમંપાટય-
માનસીકાવ્યક્રિયાવિકરપો; ૫૪ લલિતકયોગો; ૫૫ અભિધાનકાશ-
છન્દોજ્ઞાન, ૫૬ ક્રિયાવિકરપો; ૫૭ લલિતવિકરપો; ૫૮ વસ્ત્રગોપનો
૫૯ વૃત્તવિશેષ; ૬૦ આકર્ષકીકા; ૬૧ બાલકીડનકો; ૬૨ વિનાયકી-
વિદ્યાજ્ઞાન; ૬૩ વૈજયંત્રવિદ્યાજ્ઞાન; ૬૪ વૈતાલિકીવિદ્યાજ્ઞાન, એ
ચોસઠ કળાઓ છે.

શીવાગમો મુખ્યાયે કરીને તાન્ત્રિકવિદ્યાના અગ્ર્યો છે જી કે તેમાં
તત્ત્વજ્ઞાન પણ હોય છે અર્થ. ઉપર જે કળાઓ ગણાવી છે તેમાંની
કેટલીક તો એવી છે કે જેને આખો કળા કદીએ પણ નહીં. ઉદા-
હરણાર્થ પુસ્તકવાચન, દેશભાષાજ્ઞાન વગેરે. વળી ધારી એવી છે કે
જેનો સમાવેશ હવર શાસ્ત્રમાં થાય છે, જેવી કે ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય,
નાટ્ય, નાટિકાખ્યાયિકાદર્શન, કાવ્યસમસ્યાપૂરણ, આકરજ્ઞાન, વૃક્ષા-
યુર્વેદયોગો, વીનાડમરૂકવાદો, વાસ્તુવિદ્યા વગેરે. એ બધી કળાઓનો
તંત્રશાસ્ત્રસાથે નિકટ સંબંધ હોય એમ લાગે છે.

ધ્યાયે વિષયધેરાગ્યમ્, ચતુર્થેઽધ્યાયે વિરક્તાનાં પિદ્મલાકુરરાદીનામા-
ર્યાપિકાઃ, પશ્ચમેઽધ્યાયે પરપદ્ધતિર્નિર્ણયઃ, પાંચે સર્વાર્થસંક્ષેપઃ । પ્ર-
કૃતિપુરુષવિવેકજ્ઞાનં સાદ્વ્યશાસ્ત્રસ્ય પ્રયોજનમ્ ॥

તેમ સાંખ્યશાસ્ત્ર' ભગવાન કપિલે રચ્યું છે. તેમાં ત્રિવિધદુઃ-
લાલ્પન્તપુરુષાર્થઃ એ સૂત્રથી શરૂ થતા છે. અધ્યાયો છે. તે પૈકી
પહેલા અધ્યાયમાં વિષયોનું નિરૂપણ, બીજામાં પ્રધાનનાં કાર્યોનું,
ત્રીજામાં વિષય પ્રત્યેના વૈરાગ્યનું, ચોથામાં પિંગલા, હરણ વગેરેનાં
આખ્યાનો, પાંચમામાં સામાપદ્ધતું નિરાકરણ અને છઠ્ઠામાં બધા
વિષયોનો સંક્ષેપમાં સાર છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચેના વિવેકનું
જ્ઞાન એ સાંખ્યશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

૧. સાદ્વ્યશાસ્ત્ર એવો કોઈ અન્યજ હાલ કોઈના જાણવામાં નથી. અહીં
જે અન્યની અનુક્રમશ્ચિકા આપી છે તે સાદ્વ્યસૂત્ર નામના અન્યની
હોય એમ લાગે છે તે અન્ય સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રવર્તક કપિલ
મુનિએ રચેલો હોય એવો જુનો નથી પરંતુ ઇ. સ. ના ૧૪ મા
સૈકામાં રચાયેલો હોવો જોઈએ એવી આધુનિક વિદ્વાનોની માન્યતા
છે. સાંખ્યશાસ્ત્રનો જુનામાં જુનો અન્ય ઇતિત્તગ્રન્થાક્ષમ્ એ નામનો
હોવો જોઈએ એમ ઇતર અન્યોમાંના ઉલ્લેખ ઉપરથી અનુમાન કરી
શકાય છે. તે હાલ ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ, મહા-
ભારત, ભગવદ્ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર, શારીરકભાષ્ય, ભાગવતપુરાણ વગેરે
પ્રાચીન અન્યોમાં તેમાંના ઘણા લખાણોનો ઉપયોગ કીધેલો જણાય છે

આ સાંખ્યશાસ્ત્ર અને ઇ. સ. ના ૨ વી સૈકામાં રચાયેલી ઇશ્વર-
કૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા નિરીશ્વરવાદનો બોધ કરે છે અથવા વાસ્ત-
વિક રીતે જોતાં ઇશ્વરની અપેક્ષા સખ્યાશિવાય માત્ર પુરુષ અને
પ્રકૃતિથી જગતની ઉત્પત્તિ થયાનું જાણવે છે. મૂળ કપિલ મુનિના
સિદ્ધાન્તમાં પુરુષો ઉપરાંત પુરુષોત્તમનું પણ સ્થાન હતું એમ શ્વે-
તાશ્વતર ઉપનિષદ, મહાભારત, ભગવદ્ગીતા, ભાગવતપુરાણ વગેરે

તથા યોગશાસ્ત્રં ભગવતા પતંજલિના પ્રણીતમ્, અથ યોગાનુ-
શાસનમિત્યાદિપાદચતુષ્ટયાત્મકમ્ । તત્ર પ્રથમે પાદે ચિત્તવૃત્તિનિરો-
ધાત્મકઃ સમાધિરભ્યાસવૈરાગ્યરૂપં ચ તત્સાધનં નિરૂપિતમ્, દ્વિતીયે
પાદે વિક્ષિપ્તચિત્તસ્યાપિ સમાધિસિદ્ધયર્થં યમનિયમાસનપ્રાણાયામ-
પ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવકાનિ નિરૂપિતાનિ, તૃતીયે પાદે
યોગચિમૂતયઃ, ચતુર્થે પાદે કૈવલ્યમિતિ । તસ્ય ચ વિજ્ઞાતીયપ્રત્યય-
નિરોધદ્વારેણ નિદિધ્યાસનસિદ્ધિઃ પ્રયોજનમ્ ॥

તેમ યોગશાસ્ત્ર' જે ભગવાન પતંજલિએ રચેલું છે તે અથ
યોગાનુશાસનમ્ એ સૂત્રથી શરૂ થતા ચાર પાદોમાં છે. તેમાં પહેલા
પાદમાં ચિત્તવૃત્તિનિરોધરૂપ સમાધિ, અને અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યરૂપ
તેના સાધનોનું, બીજા પાદમાં વિક્ષિપ્તચિત્તવાળાથી પણ સમાધિ થઈ
શકે તે માટે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા,
ધ્યાન તથા સમાધિ એ આઠ અંગોનું, ત્રીજામાં યોગની વિભૂતિઓનું
અને ચાથામાં કૈવલ્ય(પદ)નું નિરૂપણ કરેલું છે. અને તેનું પ્રયોજન
વિરૂદ્ધ કલ્પનાઓના નિરોધદ્વારા નિદિધ્યાસન બિંદુ કરવાનું છે.

ઉપરથી લાગે છે. બોદ, જેન અને આર્યક્રમતવારી નાસ્તિકોની
સાથેની ન્યાયશાસ્ત્રની હરિકાઈમાં પંચશિખ નામના કપિલના અનુ-
યાયિએ ઇશ્વરનો બલિધાર કરી નાખેલો હશે એમ લાગે છે.
સાંખ્યો ત્યાર પછી જો કે ઇશ્વરને માનતા નહીં છતાં આસ્તિકમત-
વાદી ગણાતા હતા કારણ કે કપિલે પોતાનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદો ઉપ-
રથી ઉપજાવી કાઢ્યો હતો તેનું વિસ્તૃત નિરાકરણ બ્રહ્મસૂત્રના
૧ લા અને ૨ લા અધ્યાયમાં છે.

૧. યોગશાસ્ત્ર એટલે યોગસૂત્ર અથવા યોગદર્શન. પતંજલિ મુનિએ એ
દર્શનશાસ્ત્ર છે. મ. પૃષ્ઠે ૨ લા શ્લોકમાં રચેલું મનાય છે. વ્યાકરણ ઉપ-
રના મદુભાષ્યના કર્તા પતંજલિ તેજ આ પતંજલિ કે તેથી જુદા
એ ભાગવતમાં મતભેદ છે પરંતુ ઘણે ભાગે માન્ય રાખવામાં આવેલા
મત એ જ જુદા હતા એજ છે.

તથા પશુપતિમતં પાશુપત શાસ્ત્રં ભગવતા પશુપતિના પશુપાશ
ત્રિમોક્ષણાય “અયાત પાશુપતં યોગવિધિં વ્યાવ્યાસ્યામ ” ઇત્યાદિ
પશ્ચાદ્યાય વિરચિતમ્ । તન્નાધ્યાયપञ્ચકેનાપિ કાર્યરૂપો જીવ પશુ ,
કારણ પશુપતિરીશ્વર , યોગ પશુપતૌ ચિત્તસમાધાન, વિધિર્મસ્મના
ત્રિપચળક્ષાનાદિર્નિરૂપિત । હુ ચાન્તસન્નકો મોક્ષશ્વાસ્ય પ્રયોજનમ્ ।

આ યોગ તે રાજયોગ છે, હઠયોગ નહીં એમાની ક્રિયાઓ બધી
માનસિકજ છે, શિવાય કે વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા માટે જે અષ્ટાંગયોગ
યોગેદો છે તેમા પ્રાણાયામની ક્રિયા છે પ્રાણ અને મન એમની વચ્ચે
એવા ગાઠ મગ્ગબંધ છે કે એકને વશ કરવાથી બીજા બે વશ થઈ
જાય છે એ યોગશાસ્ત્રનો મિદ્ધાન્ત છે તેને અનુસરીને માનસિક
ક્રિયાઓ કરી પ્રાણને વશ કરવાની યુક્તિઓ અને તેને વશ કર્યા
પછી ધારેલે માર્ગ ચઢાવીને આત્મસાક્ષાત્કાર કરી મોક્ષ સાધવાનો
માર્ગ ભગવાન પતંજલિએ આ શાસ્ત્રમા દેખાડ્યો છે તે માર્ગ જતા
અનેક જાતની સિદ્ધિઓ મેળવવી હોય તો કેમ મેળવાય તે પણ
એમણે સમજાવ્યું છે તેમા એમ પણ કહ્યું છે કે સિદ્ધિના લોભમા
પડવાથી કષ્ટ અને પદ્મ્યુતિ થવાનો સભવ છે એ જાતના
યોગની પરંપરા હિરણ્યગર્ભથી આલ્લી આવે છે એમ તે ગ્રંથ
ઉપરના વ્યાસ ભાષ્યમા ઉત્તરે છે નાથ સપ્રદાયના યોગીઓએ
પ્રાણને વશ કરીને મનને વશ કરવાનો અને તે દ્વારા સિદ્ધિઓ
અને આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો માર્ગ હઠયોગપ્રતિપિકામા દેખાડ્યો
છે એમાની ક્રિયાઓ સસારીઓથી પણ થઈ શકે એમ તેમા ઉત્તરે
છે છતાં તેમાની ઘણી કષ્ટસાધ્ય છે અને જો કોઈ જાણીતા શુરની
દેખરેખ શિવાય ડરવામા આવે તો યોગને બદલે રોગ બોરી લેવાના
પ્રસંગો આવે એમ છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે છતાં તેમાની કેટ
લીક ક્રિયાઓ-બુની બુદ્ધી જાતના આમન પ્રાણ યામ વગેરે- ગમે તે
સ્થિતિમા થઈ શકે એવી છે જો કે તે માટે પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની
ખાસ આવશ્યકતા તો ખરીજ અથવા નિદાન તેથી વિશિષ્ટ લાભ
તો જ થાયજ

एत एव कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ता इत्याख्यायन्ते । '

વળી પશુપતિમત્તુ અથાતઃ પાશુપતં યોગવિધિં વ્યાખ્યાસ્યામઃ એ સૂત્રથી આરંભાતા પાંચ અધ્યાયોવાળું પાશુપતશાસ્ત્ર^૧ ભગવાન પશુપતિએ પશુપાશમાંથી ત્રાક્ષ મળે તે હેતુથી રચેલું છે. તેમાં પાંચ અધ્યાયોથી પણ કાર્યરૂપ છત્ર એટલે પશુ, કારણ એટલે

૧. ઉપરોક્ત મહિમ્નસ્તોત્ર ૭ મા શ્લોકના ઉપરની દીકામાં નીચેનું વધારાનું વાક્ય છે:—

एवं शैवं मन्त्रशास्त्रमपि पाशुपतशास्त्रान्तर्गतमेव (તેમ શૈવ મન્ત્રશાસ્ત્રનો પણ પાશુપતશાસ્ત્રમાંજ અંતર્ભાવ થાય છે).

૨. આ શાસ્ત્રની રચના શૈવાગમો ઉપર આધાર રાખીને કરવામાં આવેલી છે. તે મન્ત્રો ઘણા જુના છે. સિંધમાં મોહેન્જો-દારોમાં કરેલા ખોદકામમાં જે જે પુરાણી વસ્તુઓ મળી આવી છે તેમાં ઘણાં શિવાલયો, શિવલિંગો અને શંકરની ફેટલીક સાકાર મૂર્તિઓ વગેરે પણ છે. તે ઉપરથી વિદ્વાનોની એવી માન્યતા થઈ છે કે શિવલિંગનું પૂજન ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦-૪૦૦૦ ના અરસામાં પણ હિંદમાં થતું હશે વળી મધ્ય એશિયામાં ખોદકામ થતું છે ત્યાંથી પણ શિવલિંગો, શંકરની મૂર્તિઓ વગેરે મળી આવ્યાં છે તે ઉપરથી એ પૂજન ઘણા વિશાળ પ્રદેશમાં ઘણા ગ્રામીણ કાળથી થતું હશે એમ તેઓ માને છે. એ દ્રાવિડી સંસ્કૃતિનાં અવશેષ મનાય છે. તામિલ દેશમાં હજી પણ શૈવ અને વૈષ્ણવ એ બે મોટા સંપ્રદાયોમાં પ્રભુનો મોટો ભાગ વહેંચાઈ ગયલો છે અને તેનાં કાંચી, શ્રીરંગમ, તંજાવર, ગુરૂવાયૂર, તિરૂપતિ, રામેશ્વર વગેરે સ્થળોએ ઘણાં અડાળીડ દેવાલયો છે અને શૈવ દેવાલયોમાં શૈવાગમોને અનુસરીને અને વૈષ્ણવ દેવાલયોમાં પાંચરાત્રાગમોને અનુસરીને વિસ્તૃત વિધિઓથી પૂજન થાય છે.

શૈવ મતાનુયાયિ શ્રીકંઠ નામના દક્ષિણના ઈ. સ. ના ૧૩ મા સદીમાં થઈ ગયલા આચાર્યે બ્રહ્મમૂત્ર ઉપર એક વિસ્તૃત અને વિદ્વતાપૂર્ણ ભાષ્ય રચીને ગિવાદ્દત મિહાન્ત વેદસમ્મત છે એમ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પશુપતિ-ઈશ્વર, યોગ એટલે પશુપતિમાં ચિત્તનું સમાધાન (અને) વિધિ એટલે ભસ્મથી ત્રિપલ્લવગુણના વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને એનું પ્રયોજન દુઃખનો અન્ત એ સંજ્ઞાવાળો મોક્ષ છે. આજ (પાંચ અધ્યાયો) કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ અને દુઃખાન્ત તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

एवं वैष्णवं नारदादिभिः कृतं पाञ्चरात्रम् । तत्र वासुदेव-
संकर्पणप्रद्युम्नानिरुद्धाश्चत्वारः पदार्था निरूपिताः । भगवान्वासुदेवः
परमेश्वरः सर्वकारणं, तस्मादुत्पद्यते संकर्पणाख्यो जीवस्तस्मान्मनः
प्रद्युम्नस्तस्मादनिरुद्धोऽहङ्कारः । सर्वे चैते भगवतो वासुदेवस्यैवांश-
भूतास्तदभिज्ञा एवेति भगवतो वासुदेवस्य मनोवाक्यायवृत्तिमिरा-
राधनं कृत्वा कृतकृत्यो भवतीत्यादि च निरूपितम् ।

તેમ વૈષ્ણવોનું નારદાદિએ રચેલું પાંચરાત્ર(દર્શન) છે. તેમાં

શૈવાગ્રંથો ઉપરથી રચાયેલાં રૂપ-દશાસ્ત્ર અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાશાસ્ત્રને આધારે ચાલતી ત્રિક નામની શૈવસંપ્રદાયની એક શાખા વસુગુપ્તે કાશ્મીરમાં ઇ. સ. ના ૬ મા સદીમાં સ્થાપી હતી તે હજી ચાલુ છે. વસુગુપ્ત પછી કલ્હટ, સોમાનંદ, ઉત્પલ, અભિનવગુપ્ત વગેરે એ શાખાના મહાન આચાર્યો થઈ ગયા છે અને તેમણે તેને જાગતા ઉપાસનાવિધિ અને જ્ઞાનમાર્ગના અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. તેઓ અદ્વૈતવાદી હતા.

કર્ણાટકમાં ગમગ્વાએ સ્થાપેલો લિંગાયતમત પણ શૈવસંપ્રદાયનો એક વિભાગજ છે પરંતુ તે બ્રહ્મસમાજના જેવો મુધરેલો મત છે.

૧. ઉપરોક્ત મહિમ્નસ્તોત્રના ૭ મા શ્લોક ઉપરની ટીકામાં નીચેનાં બે વધારાનાં વાક્યો જોવામાં આવે છે:— एवं वैष्णवं मन्त्रशास्त्रं परिमितमपि-
पाञ्चरात्रमध्येऽन्तर्भूतम् । वामागमादिशास्त्रं तु वेदशास्त्रमेव । (તેમ વૈષ્ણવ મન્ત્રશાસ્ત્રનો સમાવેશ, પરિમિત છતાં, પાંચરાત્રદર્શનમાં થાય છે. વામમાર્ગનું આગમશાસ્ત્ર વગેરે તો વેદશાસ્ત્ર છે).

૨. પાંચરાત્રદર્શન પ્રમાણે મુખ્ય દેવ વાસુદેવ છે. તેનાથી સર્વ સૃષ્ટિની

વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ ચાર પદાર્થોનું નિરૂપણ છે. ભગવાન વાસુદેવ જે પરમેશ્વર છે તે બધાનું કારણ છે, તેમાંથી સંકર્ષણ નામનો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંથી પ્રદ્યુમ્ન નામનું મન અને તેમાંથી અનિરુદ્ધ નામનો અહંકાર. એ બધા ભગવાન વાસુદેવના જ અંશભૂત હોઈ તેનાથી અભિન્ન છે; તેથી ભગવાન વાસુદેવનું મન, વાણી અને કાયાના વ્યાપારથી આરાધન કરીને (મનુષ્ય) કૃત-કૃત્ય થાય છે એ વગેરે (બાબતો)નું (તેમાં) નિરૂપણ કીધેલું છે.

ઉત્પત્તિ માની છે. નારદમુનિ શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા અને ભાગવત પુરાણ રચવાની પ્રેરણા બાદરાયણ વ્યાસને એમણે કીધેલી એટલું જ નહીં પરંતુ પોતે બ્રહ્માની પાસેથી જે ભાગવત સાંભળેલું તે તેને કહી સંભળાવ્યું પણ હતું અને તે પછી વ્યાસે ભાગવત પુરાણ રચીને શુકને સંભળાવ્યું હતું. આ ઉપરથી તાગે છે કે પાંચરાત્ર-ધર્મના મુખ્ય અવર્તક નારદમુનિ જ હશે.

૧. વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ વાસ્તવિકરીતે મહાભારતકાલીન યાદ્યોનાં નામ છે છતાં તેને અહીં પદાર્થો કહ્યા છે તેનું કારણ એ લાગે છે કે પાંચરાત્રદર્શનપ્રમાણે પાંચલૌકિક અદિતી ઉત્પત્તિ થતા પહેલાં જે ચાર અવ્યક્ત તત્ત્વો હતાં તેનાં એ નામો હતાં.

એ ચાર પૈકી સંકર્ષણ એટલે જીવ, પ્રદ્યુમ્ન એટલે મન અને અનિરુદ્ધ એટલે અહંકાર, એ ત્રણે જગતના આદિકારણ વાસુદેવના અંશો જ છે અને તેથી તેનાથી અભિન્ન છે માટે તેનું જ મનસા, વચ્ચસા, કર્મણા આરાધન કરવાથી કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત થાય છે એવું તે શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે.

મહાભારતકાળનો નારાયણીય ધર્મ, જેનું વિસ્તૃત વિવેચન શ્રી બા. ગં. ટિપ્પણના કર્મરહસ્યમાં છે અને પાછળથી થયેલો ભાગવત ધર્મ જેના બોપદેવ, જયદેવ, નામદેવ, નરસિંહ મહેતા વગેરે અનુયાયિઓ હતા અને જેમાંથી હિંદના દરેક પ્રાન્તમાં ભુદા ભુદા વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયો જેવા કે રામાનુજ, રામાનંદી, દાદુપંથી, પંડરપુરી (વારકરી), માધ્વ, ચૈતન્ય, વલ્લભી વગેરે પંથો નિકળ્યા હોય હજી હયાત છે તે બંને આ પાંચરાત્રધર્મના જ કાંડા હતા.

નદેયં દર્શિતઃ પ્રસ્થાનમેદઃ । સર્વેષાં ચ મહ્દ્દ્વેષેણ ત્રિવિધ એવ
 પ્રસ્થાનમેદઃ । તત્પ્રારમ્ભવાદ એકઃ, પરિણામવાદો દ્વિતીયઃ, વિવર્તવા-
 દસ્ત્રીયઃ । પાર્થિવાપ્યતૈજસવાયવીયાશ્ચતુર્વિધાઃ પરમાણ્વો દ્યુ-
 કાદિક્રમેણ બ્રહ્માણ્ડપર્યન્તં જગદાગમ્મન્તે । અમદેવ કાર્યે કારકવ્યા-
 પારાદુત્પચત્ત્વમિતિ પ્રથમઃ તાર્કિકાણાં મીમાંસકાનાં ચ । સત્ત્વરજસ્ત-
 મોગુણાત્મકં પ્રધાનમેવ મહદ્દહંકારાદિક્રમેણ જગદાકારેણ પરિણમતે,
 પૂર્વમપિ સૂક્ષ્મરૂપેણ મદેવ કાર્યે કારકવ્યાપારેણામિવ્યજ્યત્ત્વમિતિ
 દ્વિતીયઃ પક્ષઃ સાદૃશ્યપાતજ્વલપાશુપતાનામ્ । બ્રહ્મણઃ પરિણામો જગ-
 દિતિ વૈષ્ણવાનામપિ । સ્વપ્રકાશપરમાનન્દાદિતીયં બ્રાહ્મ સ્વમાયાઘ-
 શાન્નિમિત્યેવ જગદાકારેણ કલ્પ્યત્ત્વમિતિ તૃતીયઃ પક્ષો બ્રહ્મવાદિનામ્ ।
 સર્વેષાં ચ પ્રસ્થાનકર્તૃણાં મુનીનાં ત્રિવર્તવાદપર્યવસાનેનાદિતીયે પરમે-
 શ્વર એવ વેદાન્તપ્રતિપાદ્યે તાત્પર્યમ્ । નહિ ને મુનયો ભ્રાન્તાઃ સર્વમ-
 ત્વાત્તેષાં, કિન્તુ ઘટિર્વિપયપ્રવણાનામાપાતતઃ પરમપુરુષાર્થં પ્રવેશો ન
 ભવતીતિ નાસ્તિક્યનિવારણાય તૈઃ પ્રકારમેદાઃ પ્રદર્શિતાઃ । તત્ર તેષાં
 તાત્પર્યમવુદ્ધ્વા વેદવિરુદ્ધેડ્યર્થે તેષાં તાત્પર્યમુત્પ્રેક્ષમાણાસ્તન્મતમે-
 વોપાદેયત્વેન મૃદ્ધાન્તો જના નાનાપથજુષો ભવન્તીતિ સર્વમનવચમ્ ॥

इति श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचित. प्रस्थानमेद सम्पूर्णः ॥

ત્યાગે આ પ્રમાણે પ્રસ્થાનમેદનું નિરૂપણ કરીશું. હુંકમાં કહીએ
 નો બધાં મળીને ત્રણ જાતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રસ્થાનો છે. તે પૈકી આ-
 રંભવાદ એક, પરિણામવાદ બીજો અને વિવર્તવાદ ત્રીજો છે. તેમાંનો
 પહેલો જે એવો છે કે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એ તત્ત્વોનાં ચાર
 જાતનાં પરમાણુઓ દ્વાયજુકાદિના ક્રમથી જગતની ઉત્પત્તિનો આરંભ
 કરે છે; (મતલબ કે) કાર્ય જે અગાઉ નહોતું તે કારકના વ્યાપારથી ઉ-
 ત્પન્ન થાય છે, તે નૈયાયિકો અને મીમાંસકોનો છે. બીજો પક્ષ જે એવો
 છે કે સત્ત્વ, રજસ, અને તમસ્, એ ગુણોરૂપ પ્રધાનજ મહત, અહંકાર

વગેરેના ક્રમથી જગતરૂપે પરિણમે છે; (મતલબ કે) કાર્ય જે અગાઉ પણ સૂક્ષ્મરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું તેનીજ કારકના વ્યાપારથી અભિ-વ્યક્તિ થાય છે, તે સાંખ્ય, પાતંજલ અને પાશુપત મતવાળાઓનો છે. બ્રહ્મણું પરિણામ જગત છે એવો (મત) વૈષ્ણવોનો પણ છે. ત્રીજે પક્ષ જે એવો છે કે સ્વપ્રકાશ, પરમાનન્દ, અદ્વિતીય બ્રહ્મને તેની પોતાની માયાના યોગથી ખોટુંજ જગતરૂપે કલ્પવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મવાદીઓનો છે.' વળી બધા પ્રસ્થાનકર્તા મુનિઓની મતલબ વિવર્ત-વાદમાં તેનો છેડો આણીને વેદાન્તોથી પ્રતિપાદ્ય અદ્વિતીય પરમેશ્વરનું (પ્રતિપાદન કરવાનીજ) હતી. તે મુનિઓ કાંઈ ભ્રમિત થયા નહોતા કારણ તેઓ સર્વજ્ઞ હતા; કિન્તુ જે અર્થે બાહ્ય વિષયમાં જેમણે ચિત્ત રોકાયેલું હોય છે તેમનો પરમચરૂપાર્થમાં વિનાશ્રયને પ્રવેશ થતો નથી તે અર્થે તેમણે નાસ્તિક્ય(ના પ્રસાર થતો) અટકાવવા માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો પ્રદર્શિત કર્યા છે.' તેમ કરવામાં તેમનો જે આશય હતો.

૧. આરંભવાદનું તાત્પર્ય એ છે કે જગત જે પૂર્વે નહોતું તે કારણરૂપ પરમાણુઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરિણામવાદનું એ છે કે જે હતું તેમાં વિકાર થવાથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે અને વિવર્તવાદનું એ છે કે જે જગત નહોતું અને નથીજ તે હોવાની બ્રહ્મ જે નિત્ય છે તેમાં મિથ્યા કલ્પના કરવામાં આવે છે. એ કલ્પના ભાસને લીધે થાય છે અને તે ભાસ બ્રહ્મણુંજ વિવર્ત એટલે કલ્પિત સ્વરૂપ છે. જેમ દોરીને અંધારામાં સાપ માનીને તેથી ઞહીવામાં આવે અગર રેતીના રણમાં તડકો પડતો હોય ત્યારે આંધેથી જલાશયનો ભાસ થવાથી હરણ તે પીવા દોડે અથવા મોતીની સીંપ ઉપર તડકો પડતાં આંધેથી ચાંદીના ટુકડો જેવો તેનો ભાસ થતાં કોઈ માણસ તેને લેવા દોડે તેમ પ્રાણી માત્ર બ્રહ્મને ચિત્રમય જગત સમજીને તેમાંથી આનન્દાભાસને મેળવવા મથે છે અને તેથી દુઃખી થાય છે. જો ને તેના સત્ય-સ્વરૂપને ઓળખીને ચાલે તો તેને એવો ભાસ થાયજ નહીં અને તેથી ને દુઃખી પણ થાય નહીં અને તેને ઓળખવાથી દુઃખેમાં તે પરમાનન્દમાંજ રહે એવો વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે.

તેને ન સમજીને જે અર્થ વેદથી વિરુદ્ધ પણ હોય તે પ્રતિપાદન કરવાનો તેમનો આશય હતો એમ સમજનારા (તથા) તે તે મતજ બાજુે અદુષ્ટ કરવા ચોચ હોય એમ સમજનારા લોકો ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે ઉપર પ્રીતિ રાખનારા બને છે. આ પ્રમાણે બધું દાખરહિત છે.

શ્રીમધુસૂદનસરસ્વતીવિરચિત પ્રસ્થાનભેદ સમાપ્ત.

૧ આ પ્રમાણે કર્તા જુદા જુદા પ્રસ્થાનોનો સમન્વય સાધે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ બંધબેસતો ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એક વસ્તુ અનેકરીતે જોઈ શકાય છે અને તેમાની આ કર્તાની એક છે

ઉપર કહ્યું છે તેમ પ્રસ્થાનભેદ એ મહિમ્નસ્તોત્રના ૭ મા શ્લોક ઉપરની કર્તાની ટીકામાને મુખ્ય લાગ છે તેને સમેટી લેતા કર્તા મહિમ્નસ્તોત્રના ને શ્લોકની ત્રીજી લીટીમાના શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે તે ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે મધુસૂદન સરસ્વતીનો પોતાનોજ મત એવો હતો એમ નહીં પરંતુ સ્તોત્રકર્તા પુષ્પદન્તાચાર્યનોજ મત એવો હતો અને મધુસૂદને માત્ર તેના ઉપર વિસ્તૃત ટીકા કરીને તેનું વિવરણ કર્યું છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સંશોધન કરતા એક મૈકા ઉપર વખત થઈ ગયો છતાં હજી પડદાશીનોને કાળક્રમવાર જોઈવી શકાયા નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત છે